

# JELLENKOR

## IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- NÁDAS PÉTER: Világó részletek (*Emléklapok egy elbeszélő életéből*) 721  
GRECSÓ KRISZTIÁN: Ötvenhét ember (*elbeszélés*) 736  
UNGVÁRY RUDOLF: Az ördög torkában (*elbeszélés*) 761  
DRAGOMÁN GYÖRGY: Vámvizsgálat (*esszé*) 777  
SCHEIN GÁBOR versei 781  
KOVÁCS ANDRÁS FERENC versei 783  
G. ISTVÁN LÁSZLÓ versei 788  
MARNÓ JÁNOS versei 790  
VASZILIJ BOGDANOV versei 792  
STEFFEN JACOBS versei 798  
PETER HANDKE: Néhány megjegyzés az itt- és az ottlétéhez (*előadás*) 801  
ANTONIO FIAN: Hírek egy lakatlan toronyházból (*elbeszélés*) 808  
RÉZ PÁL: Bokáig pezsgőben (*Parti Nagy Lajos beszélgetése*) 817  
TAKÁTS JÓZSEF: Távoli tükör (*tanulmány*) 827  
MAROSI ERNŐ: Két etűd (2015: *Csontváry utazása, Esztergom nagy műtete*) 837

### Tízéves a Párhuzamos történetek

- CHRISTINA VIRAGH: A kecske 845  
RADICS VIKTÓRIA: Hogyan van jelen a történelem és más szenvedések 850  
SELYEM ZSUZSA: Tiergarten (*Az állat mint metafora, mint performatív kifejezés, mint hasonlat és mint jelző Nádás Péter Párhuzamos történetek című regényében*) 856

\*

- SZIGETI CSABA: Make it new! (*Horváth Viktor: A vers ellenforradalma. A versírás és versfordítás tanulása és tanítása*) 864  
SÁNTHA JÓZSEF: Kottából versel (*G. István László: Repülő szőnyeg*) 874  
THOMKA BEÁTA: Kritikusok kritikus szemléje (*Zelei Dávid [szerk.]: Világtalanul? Világirodalom-kritika Magyarországon*) 878  
BALOGH TAMÁS: A boldogság kék sziklája (*Stephan Enter: Perem*) 880  
NAGY IMRE: Thienemann „est homo pro se” (*Balogh Tamás: Ő volt Thienemann*) 884

2015

JULIUS-AUGUSZTUS

# JELENKOR

LVIII. ÉVFOLYAM

7–8. szám

Főszerkesztő  
ÁGOSTON ZOLTÁN

\*

Szerkesztő  
GÖRFÖL BALÁZS, SZOLLÁTH DÁVID,  
VÁRKONYI GYÖRGY (képzőművészet)

Tördelőszerkesztő  
KISS TIBOR NOÉ

Szerkesztőségi titkár  
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ  
főmunkatárs

CSUHAI ISTVÁN, HAVASRÉTI JÓZSEF, KERESZTESI JÓZSEF,  
PARTI NAGY LAJOS, TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

\*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.  
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310–673, 215–305, 510–752, 510–753.  
A szerkesztőség e-mail címe: jelenkor58@gmail.com

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány  
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310–673),  
a Nemzeti Erőforrás Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap és  
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatásával.  
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.  
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.  
(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,  
(Tel.: 06 80 444–444; fax: 06 1 303–3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)  
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj félévre 5100,- Ft, egy évre belföldre: 9350,- Ft;  
a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.  
Lapunk előfizethető közvetlenül a szerkesztőségen keresztül is.  
Számlasszámunk: Szigetvári Takarékszövetkezet 50800111–11164573  
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.

Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

# KRÓNIKA

POSZT. Június 4. és 13. között rendezték meg a XV. Pécsi Országos Színházi Találkozót. A rendezvényt a megelőző hetekben komoly vita övezte, miután a Színházi Kritikusok Céhe jelöltjét, Csáki Juditot nem fogadták el zsűritagnak. Számos színikritikus a POSZT bojkottja mellett döntött, illetve több társulat versenyen kívül adta elő darabját. A legjobb előadásnak járó díjat a Nemzeti Színház Vidnyánszky Attila által rendezett darabja, az *Isten ostora* nyerte.

\*

JELENKOR KÖNYVHÉT PLUSZ. Június 4. és 11. között zajlott a *Jelenkor* könyvheti programsorozata, melynek a pécsi Trafik Étterem adott otthont. 4-én *Parti Nagy Lajos* olvasta fel *A test angyalát*, a felolvasás egy részlete honlapunkon is megtekinthető. 8-án *Bérczes László*, *Csáki Judit* és *Jordán Tamás* beszélgetett a mai magyar színház helyzetéről a POSZT

körül kirobbant botrány kapcsán. 9-én Egressy Zoltán *Lila csik, fehér csik* és Gazdag József *Egy futballfüggő naplójából* című köteteit, 10-én pedig Esterházy Péter és Marianna D. Birnbaum *Az évek iszkolása* című beszélgetőkönyvét mutatták be, mindkét estén *Ágoston Zoltán* kérdezte a szerzőket. 11-én a *Jelenkor* támogatói estjén *Bertók László*, *Cserna-Szabó András*, *Kukorelly Endre*, *Szvooren Edina* és *Tolnai Ottó* olvasott föl. Az esten *Boris Jaksov* zongorázott, a vacsorát *Cserna-Szabó András* és *Darida Benedek* készítette. Az est házigazdája *Ágoston Zoltán* volt.

\*

SAUL FIA. *Nemes Jeles László* filmjét, amely a 68. Cannes-i Nemzetközi Filmfesztiválon elnyerte a zsűri nagydíját, június 14-én mutatták be Pécsen az Apolló Moziban. A közönségtalálkozón a rendezővel és a film egyik producerével, *Sipos Gáborral* *Dr. Stark András* beszélgetett.

## Szerzőink

- Nádas Péter** (1942) – író, Gombosszegen él.  
**Grecsó Krisztián** (1976) – író, költő, Budapesten él.  
**Ungváry Rudolf** (1936) – író, információs mérnök, Budapesten él.  
**Dragomán György** (1973) – író, Budapesten él.  
**Schein Gábor** (1969) – költő, író, esszéista, irodalomtörténész, Budapesten él.  
**Kovács András Ferenc** (1959) – költő, Marosvásárhelyen él.  
**G. István László** (1972) – költő, esszéista, tanár, Budapesten él.  
**Marno János** (1949) – költő, műfordító, Budapesten él.  
**Vaszilij Bogdanov** (1895–1982) – orosz költő.  
**Bogdán László** (1948) – író, költő, Sepsiszentgyörgyön él.  
**Steffen Jacobs** (1968) – német költő, esszéista, műfordító, Berlinben él.  
**Tatár Sándor** (1962) – költő, műfordító, az MTA Könyvtárának munkatársa, Törökbálinton él.  
**Peter Handke** (1942) – osztrák író, műfordító.  
**Weiss János** (1957) – filozófiatörténész, Pécsen és Szűrön él.  
**Antonio Fian** (1956) – osztrák író, költő, Bécsben él.  
**Szijj Ferenc** (1958) – költő, író, Budapesten él.  
**Réz Pál** (1930) – irodalomtörténész, műfordító, a tavaly megszűnt *Holmi* főszerkesztője, Budapesten él.  
**Parti Nagy Lajos** (1953) – költő, író, Budapesten él.  
**Takáts József** (1962) – eszmetörténész, kritikus, Pécsen él.  
**Marosi Ernő** (1940) – művészettörténész, tanár, Budapesten él.  
**Christina Viragh** (1953) – magyar–svájci író, műfordító, Rómában él.  
**Hajós Gabriella** (1949) – jogász, műfordító, Budapesten él.  
**Radics Viktória** (1960) – kritikus, műfordító, Budapesten él.  
**Selyem Zsuzsa** (1967) – író, irodalomtörténész, Kolozsvárott él.  
**Szigeti Csaba** (1955) – irodalomtörténész, kritikus, Kőszegen él.  
**Sántha József** (1951) – kritikus, Mogyoródon él.  
**Thomka Beáta** (1949) – irodalomtörténész, kritikus, Pécsen él.  
**Balogh Tamás** (1965) – irodalomtörténész, Budapesten él.  
**Nagy Imre** (1940) – irodalomtörténész, kritikus, Pécsen él.

---

*Folyóiratunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma,  
a Nemzeti Kulturális Alap és  
Pécs Város Önkormányzata  
támogatásával jelenik meg.  
Köszönjük a Molnár Nyomda Kft. támogatását.*



A Jelenkor a LAPKER újságospavilonjain kívül a  
következő könyvesboltokban is megvásárolható:

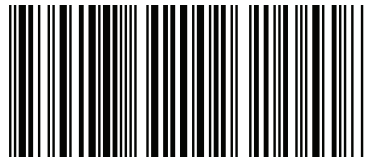
PÉCSETT: PTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. –  
Művészetek és Irodalom Háza, Széchenyi tér  
7-8. – Líra Könyvesbolt, Széchenyi tér 7.

BUDAPESTEN: Írók Boltja, VI., Andrassy út 45.

[www.jelenkor.net](http://www.jelenkor.net)

850,- Ft

**JELENKOR**



9 770447 642002 15007

# Világlo részletek

*Emléklapok egy elbeszélő életéből*

Délben, a török felett aratott nándorfehérvári győzelem emlékére, Callixtus pápa rendeletére, 1456 óta rendületlenül harangoznak a keresztény templomokban. Ha légitámadás érkezik, a harangszó mégis elmarad, mert a harangozó bácsi a légópincébe ment. Mit tehetett volna mást. Harangozni legfeljebb vihar ellenében érdemes, légitámadás ellen inkább örültség. Sziréna váltja ki a harangozást. Bácska, Baja légoltalom, vigyázz. Ez volt az első mondat, amit érthetően ki tudtam mondani az anyanyelvemen. A harangszó kimaradásának is biztos helye van a túlélő tudatában, egy üres hely, ami ezen túl úgy működik, mint a vészjel. Baj van, nagy baj, még nem tudjuk, mi baj, ha délben elmarad a harangozás. Délben lennie kell harangozásnak. Ha török, ha szakad, vasárnap délben a nagymamánál asztalhoz kell ülni, apelláta nincs. Jeges akartam lenni. Apám a jéggyárat, a jéggyártást, a jégpályát, a természetes jégképződést, a jégvermet, a jégkristályokat, a jégkristályok képződésének és a jég szakszerű elvermelésének folyamatát is részletesen elmagyarázta. Semmit nem hagyott ki, alig valamit értettem belőle. Serényen megyek a mondatok után, de lecsúszom az élükéről, habár az elmúlt hét évtized azt mutatta, hogy bizony mindent gondosan elraktározott, meg is őrzött az elmém, nemcsak a mondatait, hanem e mondatok minden kis didaktikai jellegű intonációs sajátosságát. Amikor néhány évre rá Balatonlellére utaztunk nyaralásra, és apámmal álltunk a vonat nyitott ablakában, egyszer csak felkiáltott, hogy nézd csak, ott egy jégverem. S valóban olyan volt a vastagon felrakott nádtetővel a jégverem, pontosan úgy, ahogy korábban elmesélte, ahogy kislányként ő maga Gömörviden látta, építését megfigyelte, ahogy a legidősebb bátyja, Gyuri elmagyarázta. A túlélő mindent mohón bevesz, átvesz, megjegyez, ami használható lehet a túléléséhez. A jégvermet és a jégkészítést is jól megjegyyeztem. Nincs olyan, ami ne lenne szükséges vagy használható a túléléshez. Akár egy jégverem külleme vagy a verem építési technikája, s akkor boldog tőle, hogy lám, az ő édesapja bizonyára sosem téved, mert Gömörviden tényleg ugyanolyan a jégverem, mint Balatonfőkajáron. A túlélés vágyának értelme egyedül a túlélés vágyában keresendő. Gömörvid ilyen néven ma már nem található fel a térképen, a területet a trianoni békeszerződés Szlovákiához csatolta, s a községet Sidnek hívják. Az 1913-ban kiadott Révai Nagylexikona még azt mondja róla, hogy kisközség Gömör és Kis-Hont Vármegye rimaszécsi járásában, 748 magyar lakója van, vasúti megállója, utolsó postája pedig Fülek. Júlia kislányt a parádés kocsis alkalomadtán Fülekre vitte reggel a hintóval, amikor a nagyanyám este leveleket írt a lányainak vagy a fiainak Budapestre. S ha a két legkisebb gyerekkel, Miklóssal és Lacikával, azaz apánkkal egyedül maradt a napsárgára festett udvarházban, akkor gyakran, olykor naponta írt a többinek.

A szomszédnak udvariasan köszönni, folyosón, lépcsőházban, utcán, mindenütt, a túlélőnek ezt is tudnia kell. Szalmaszőke sörényű, muraközi lovakat akartam, amint megindulnak, élvezettel belefeszülnek. De mindig a fiatalabb köszön jó előre. Este nyolc után a nagymamánál tilos az udvaron játszani. Nem csak a nagymamánál tilos, nálunk is tilos. A nőket az ajtóban a férfinak könnyed főhajtás kíséretében előre kell engednie. Színházba, moziba, étterembe vagy kávéházba viszont mindig a férfinak kell előbb belépnie, világosan lássa, hová viszi hölgyét.

Nehogy a hölgyét egy flaskával jól kupán találják helyette.

Anyám hiába kommentálta, hiába élcelődött, hiába relativizálta apám illeteni tudását.

Apám a maga jó polgári neveltetésével ment árkon-bokron át, ami szintén a jó polgári neveltetéshez tartozik. A mi világunkon kívül nincs világ. Ha lenni talál, akkor biztosan nem értelmes világ, szóra sem érdemes világ. S bizonyára mindent pontosan úgy adott tovább, ahogy az édesanyja, vagy a házitanítójuk, Tieder úr, vagy Jolán kisasszony, a nevelőnőjük, aki kívánat szerint franciául vagy németül beszélt velük, vagy a gyereklány, azaz a pesztonka, egy bizonyos Júlia kisasszony, Papanek Júlia elmagyarázta, akit a gyerekek Kisának vagy Kikének szólítottak. Kisa tizenhárom vagy tizennégy éves lehetett, amikor egy koldusszegény vidéki családból hozzájuk került, még a Hold utcai lakásba, aztán ment velük a Báthory utcába, később a Pannónia utcai házba, velük ment Balatonkenesére, ment a családdal Pesthidegkútra, ment Gömörside, ment Szolnokra, mindenhová ment, ahová a gyerekek mentek, s nagy hirtelen túl is volt már azon a koron, amikor a lányok még férjhez mehettek. Egyszerűen náluk ragadt. Míg aztán a hetedik gyerek, azaz az én apám felcseperedése után, talán harminchárom, talán harmincöt évesen, vénkisasszonyként elment Amerikába, ahol mit tesz Isten, igen gyorsan férjhez ment; egy jómódú bronxi özvegyember vette el, egy Papanek nevű, s így aztán már nem egészen fiatalon maga is fiút hozott e szép új világra, akit a nála jóval idősebb özvegy férfi kislányával együtt rendesen felnevelt, s így lett belőle Papanek a szájhagyományban.

A férfinak persze óvatosan kell bánnia a mozdulatokkal. Nem illik mutogatnia. Kézfogásának erősnek kell lennie, a tenyér mégsem szoríthat, nem lehet tolakvó.

Meg ügyni rá, hogy ne fogjunk vele mellé.

A túlélőnek ezt is tudnia kell, egy pillanatra el nem engedheti az illet tudását, még a túlélési vágyát is illendően kell fékeznie.

Papaneket, azaz a Kikét, a Kisát, mind a heten feltétel nélkül imádták, apám két nővére, négy fivére, de tegyük hozzá, hogy a maguk antiszentimentális modorában csípősen imádták, és csípős imádatukat a gyerekeikre, ránk is átöröközték. De nem csak ezt. Feltárták, továbbadták nekünk hozzá az ironia és imádat összekapcsolásának érzelmi kulcsát. Papanek mintegy betérítette a családot a neveivel. Papanek orákulum a családi tudatunkban. Az ostrom után a Papanek, mert leginkább csak ennyit mondtak egymás között a családtagok, hogy a Papanek, nekünk küldte a Pozsonyi útra az első mesés csomagot Amerikából, hiszen neki apám volt és maradt a legkisebb a sorban. Kicsit azért megütköztem, vajon miként lehet egy tenyér tolakvó, miket nem mond az én apám, akit a Papanek talán még a Pistánál, a legokosabb és legelesettebb gyereknél, még a

kedvencénél is jobban elkényeztetett, és anyatigrisként védett az önkényeskedő nagyapámtól. Lacit soha nem is fenekelte el többé az apja, amióta egyszer, ugyan véletlenül, derékszíjának csatjával véresre verte. Ezt sem értettem, bár készségesen elfogadtam, hogy a tolakvó tenyeret nem értem, később pedig meg is értettem. Még azt is megértettem, miért nem érthettem meg korábban.

Amikor a hölgy nem nyújt kezét a férfinak, akkor nincs kézfogás, remélem ezt érted, ezt mindenestre jól jegyezd meg. Mint ahogy mindenkit nem tegezhetsz, ezt is jól tudod.

Tudtam.

Férfiak között szintén szabott rendje van a kézfogásnak.

Papanekről egyetlen New Yorkban készült fénykép maradt fenn a családi iratok között. To Pista from Kisa. Ez áll a kép hátoldalán.

Itt van hát még a tudatomban ez a búbájosan mosolygó, ősz öreg Kisa is az egész életével, aki a csípős szeretet jegyében áll a családi legendárium kellős közepén a későn szerzett és korán elhalálozott férje nevével; kinevették, örökösen kommentálták, citálták, szabadon élcelődtek a rovására, mert imádták, vagy fordítva, imádták, mert egyedül az ő rovására élcelődhettek ilyen szabadon. A róla való végeérhetetlen élcelődés lehetett gondolkodói szabadságuk kivételes záloga. Az édesanyjuk, Mezei Klára, nem lehetett a szabadság záloga, mert ő nem állt ellen férje önkényének. Ő a polgári kíméletlenségnek volt az érzelmileg legtartósabb záloga. Kisa a védelmébe vette, vagy legalább vigasztalta, babusgatta őket. Mindenki más csak nehezen teljesíthető követelményeket támasztott velük szemben. A jó öreg Kisa összekulcsolt karjával egy asztalra támaszkodik a képen, előtte nyitott könyv, tán nagyon régi könyv, hullámosodó, merített papírra nyomva. Két levél maradt fenn tőle, az elsőt 1946. november 23-án írta, a pecsét tanúsága szerint a bronxi főpályaudvaron adta fel 1946. november 27-én este fél kilenckor. Ahogy most a saját New York-i élményeim alapján elképzelem, a vidékiesen nyugodt városrészben ezen az estén elgyalogolhatott a bronxi főpályaudvarra, a főpostára, lakhelyétől nincsen egy metróállomásnyira. Ha mégis metróval ment e kései órán, akkor előbb el kellett gyalogolnia a Longwood Avenue sarkáig. De ahogy a New York-iak szokásait ismerem, igen valószínűtlen, hogy egyetlen állomásért felet visszamenjenek, vagy egyetlen állomásért metróra szálljanak, nem, ezt nem teszik.

Vagy valakire rábízta a levelet, ha már úgyis arra megy, akkor adja fel. Házában élt egy fekete fiatalember, akit akkor fogadott be magához gyerekként, amikor az egy pogrom elől menekülve menedéket keresett nála.

Drága jó Magduskám, írja bekezdések, ékezetek és vesszők nélkül, nagy ákombákom betűkkel. Olyan a levele, mint egy kásahegy, se eleje, se vége. Tekintetes Aranyossi Pálnénak címezte, a Damjanich utca 42-be, a harmadik emelet ötbe, ahol anyámmal magunk is átvészeltük az ostromot. De helyesebb lenne azt mondanom, hogy teljes mélységében átéltük és némiképpen túléltük. A Bruckner Boulevard 873. számú házat adja meg laccímekeként. Saját házában lakott. A ház a Tiffany Street és a Bruckner Boulevard sarkától a harmadik épület, egy háromemeletes, vörös téglából épült ikerház, a holland gyökerű New York-i építési mód szabályai szerint emelt homlokzatával. Ezt a környéket az ő kitelepülése idején a zsidó középpolgárság lakta, annak is a financiálisan megbízha-

több alsó harmada. Lépcső vezet fel az épület bejáratához, s így a földszint az utca szintjénél magasabbra kerül, miként New Yorkban csaknem mindenütt. Fák szegélyezik a járdát. Az utca ma is inkább vidékiesen hatna, ha időközben nem bontották volna el szemközti oldalának házait.

A házak hűlt helyén, iszonytató betonlábakon, ma egy gyorsforgalmi út halad. Visszhangosan zúg és sistereg tőle a környék.

Igazán nem szeretném Papanek bronxi levelét hamis színben feltüntetni, ugyanakkor azt sem szeretném, ha írásmódját bárki nevetségesen találná, s így figyelemre méltó alakját a helyesírási hibáknak szentelt figyelem fedné el. Kislányként olyan sok ideje nem lehetett iskolába járni, tizenhárom vagy tizennégy évesen már a nagyszüleimnél élt egy vadidegen városban, vadidegen környezetben, három évtized alatt esetleg el is felejtette a szabályokat, bár felejtésében sem tudok szabályosságot felfedezni. Szeszélyesen használja a nyelvet. Ezen felül kicsit csúszkál az anyanyelve és a későn megtanult amerikai angol között. S így merő kegyeletből inkább a saját mondataimmal követem minden egyes mondatát.

Míntha értelme szerint fordítanám, vagy ahol ezt sajátos szóhasználata, esetleg a mondat sután szép értelme megköveteli, ott éppen a saját szavai szerint hagyom meg.

Leveled azt bizonyítja, hogy kettőnk közül te vagy a jobb, írja Magda nagynémnek, te vagy a hűségesebb, s alig tudom elmondani, milyen aranyos vagy nekem. Magda volt a legszebb a gyerekek között, valódi szépség. Bakfisként aztán minden elmozdult rajta, az arányai, a vonásai. Ettől rettenetesen szenvedett. Kisasszonyként úgy vélekedtek róla a többiek, hogy igen, Magda egészen csinos, csak ügyesen kell öltöznie. Egyre csak azon tépelődtem, vajon ki maradt meg közületek. Családod tagjai mindig olyan közel álltak hozzám, miként a sajátjaim. Amikor Rózsikánktól megtudtam, hogy élsz, akkor egyszerre sírtam és nevettem. Írta ugyan, hogy téged az én sorsom a te nagy elfoglaltságod közepette bizonyosan nem érdekel, én azonban ki szoktam várni a soromat, nem ítélek gyorsan, s ezért nem igen izgatott, hogy nem sietél, vagy miért nem sietél a leveleddel. Ha egyszer biztos forrásból tudtam, hogy életben maradtatok, akkor még az sem érdekelt, hogy elfelejtettél-e. Ennyi elég volt. Vártam és reméltem, hiszen tudtam, hogy írni fogsz. Mikor aztán megjött a leveled, valósággal hiszterikus lettem az örömtől, ezt így írja, hiszterikus, de nem csak így írták, így is ejtették, magyar raggal, franciásan, hystérique, s így, néma hával, raccsolással, iszterikusan szaladgáltam föl s alá a házban, vadidegeneknek büszkélkedtem el vele, hogy írtál. Magduska írt. 65 éves asszony létemre ismét 19 éves lettem.

Elöttem állt a te jó anyád, az én bálványom, s akkor jön itt egy mondat, amit alig tudok értelmezni, illetve tartanék tőle, hogy félreértsem. Elöttem állt a te apád, az én barátom, írja Papanek Júlia. Habár igazán nem volt szokásban egy tisztességes úri házban, hogy a pesztonka barátja legyen a ház urának. Különösen nem, ha egyszer így bálványozza a ház asszonyát.

Az is meglehet, hogy az eltelt időben a demokratikusan begyökeresedett amerikai angolra fordította az emlékeit, csaknem elkerülhetetlen, majd elméjének ebből a demokratikus átíratából fordította vissza magyarra a mondatot. Amerikaiak mondják boldogra, boldogtalanra, nőre, férfira, hogy a barátjuk. Emigránsok pe-

dig igen gyakran beszélnek úgymond két nyelv között, mert a két nyelv kulturális feltételrendszere között kell ingáznuk. De az sem világos, hogy miért éppen tizenkilenc évesen állt bálványa és barátja, azaz a nagyanyám és a nagyapám elé. Minden bizonnyal a hamis hatvanöthöz igazítja, s így jön ki a tizenkilenc. A rendelkezésemre álló adatok birtokában, bármiként számolom, a levél megírása idején nem hatvanötnek, hanem legalább hetvennek kellett lennie. Éppen ez a négy vagy öt év hiányzik. Tizenhárom vagy tizennégy éves lehetett, amikor először állt későbbi bálványa és későbbi barátja elébe. Idősebbet pesztonkának nem is vettek. A Pistának küldött kép tanúsága szerint talán hetvenkettő, hetvennégy is meglehet. De bárhogy legyen a dátumokkal, vagy lett légyen, hogy Júlia kisasszony gyereklányként akár a nagyapám szeretője volt, s erről a nagyanyám nemhogy tudott, hanem valamennyi gyerek tudta a családban. A nagyapámról ápolt, hol haraggal, hol megvetéssel teli képet Júlia közlése, miszerint a nagyapám az ő barátja lett volna, valamelyest azért módosítja, szelídíti.

Az átélt rettenet után, írja, először lettem teljesen nyugodt. Hálás vagyok, hogy életben maradtatok. Egészen furcsa, hogy nem írja, kinek vagy minek lenne hálás. A hiány olyan a mondatában, mint a tátongó seb a húsban. Minden közhely a helyén van a levélben, ám a Sors vagy az Isten fogalma e helyütt bántóan hiányzik a levélíráshoz felhasznált kötelező közhelyek közül. Vagy az átélt historikus vihar rettenetes tanulságai miatt nem tudja leírni e két szó közül legalább az egyiket. A második világháború lezárása nagy antipatetikus fordulatot hozott az európai nyelvek használatában. De még sajátosabb és súlyosabb, hogy az eltűntekről sem vesz tudomást. Sem Nádas Eugénie, azaz Eugénia, becenevén Őzsi elsőszületőjéről, Mándoki Györgyről, akit csecsemőként vagy gyerekként talán már nem is láthatott, sem Nádas Miklósról, a legszelídebbéről a különben sem vad fiúk között, aki pedig születése pillanatától éppen úgy a gondjaira volt bízva, miként az előbb születettek vagy az utolsónak született apám. Ha ez a bizonyos Rózsika híven beszámolt neki családunk sorsáról, akkor aligha lehetséges, hogy kettőjük ásító hiányáról ne értesült volna, vagy ne tudná, hogy minden lehetséges keresőszolgálat és segélyszervezet listáján eltűntként szerepelnek.

Ha javaitok közül sok oda is vezett, ez most igazán ne bántson, drága Magduskám, írja, hogy az elveszített személyek hiányát gyorsan lefedje, nekem most megvan mindenem, amivel segíthetek. Írd meg nekem, hogy szükséged van-e pénzre, holmira, élelmiszerre, bármire. 500 dollárt azonnal küldhetek. Nem csak neked, bárkinek, akinek szüksége van rá a családban. Tegnap feladtam neked is egy csomagot. Ha megkapod, kívánom, úgy örülj néki, amilyen szeretettel én küldtem. Jól tudom, hogy inkább a nagyocskáknak járt volna az első csomag, leveled azonban egy olyan pillanatban érkezett, amikor éppen lehangolt voltam. A szokásos lehangoltság, írja szemérmesen, így utal az időszakosan visszatérő depresszióra. Ha ismét kezébe veszi az ember a fényképét, hogy most ezzel a tudással vizsgálja meg a vonásait, akkor világosan látja a súlyos depresszió jeleit. Bár az önfegyelmét is látja. Fényes pillantásán, a szeme vidám villanásán nem látja, hogy beteg lenne. Szépen vágott szeme van Júliának, tekintetéből sugárzik a szívmeleg. Talán merő szívjóságból hallgat Mándoki Gyuriról, akit Eugénie keres, és Miklósról, akiről pedig igazán lenne mit kérdeznie. Ha még nem hallottad volna, írja, akkor most megírom neked, Janink családja odave-

szett. Ármin bátyám mindkét fia és a lánya, valamennyi gyermekükkel, ők kivétel nélkül mind odavesztek. Ezek szerint az ő családjában is volt egy odaveszett Ármin a három odaveszett gyermekével.

Ennyi odaveszett emberi élet láttán új bekezdést nyit a levelében.

Magduskám, s itt fohászként ismétli a megszólítást, én most mégis kérnék szépen tőled valamit. Írd meg nekem, kérlek, kinek mire lenne szüksége, azonnal küldöm én. Ez jár nektek. Hogy van Elisa néni, kérdezi. És hogy van a mosolygós Anna néni, kérdezi. Az asszociációs ugrás jól érthető, hiszen ezzel a felajánlott segítség lehetőségét kiterjeszti az általa ismert teljes családi körre, bálványozott nagyanyám két bálványozott testvérhúgára. És megnősült-e Pista, kérdi. Azt írod, hogy Bandi munkaszolgálatból tért haza, de mit csinál az én Bandim, kérdezi. Kisa nem tudhatja Bronxban, hogy Bandi tényleg hazatért a munkaszolgálatából, de illegálisan tért haza, visszaszökött Budapestre, s ő is az illegális pincében talált menedékre. Pistának majd jól meghúzkodom a fülét, ha nem ír nekem. Igazán írhatott volna bizalommal, tudjam már, mire van szüksége. Itt következne Miklós említése, de a névnek csak az ordító hiánya következik. Apámat, Lacikát sem említi, hiszen az első csomagot ő kapta tőle, s apám azonnal köszönőlevéllel válaszolt. Volt a csomagban tejpor, tejkonzerv, húskonzerv, cukor, csokoládé, kakaó, pörköletlen szemes kávé, tea, leveskocka, csupa drága kincs az éhező és feketéző, azaz a siralmas és életmentő feketekereskedelemben alámerült Budapesten; minden címkés amerikai csomagocskára, fémdobozra, papírdobozra, az ízekre, az illatokra, pontosan emlékezem. Leginkább a leveskockából készült leves ismeretlen fűszerektől áthatott ízére. Ezt az ízt aztán még egy évtizeden át keresték a nyelvem ízlelőbimbói, míg az 56-os segélycsomagokból előkerült. Talán szurokfű volt, talán borsika, talán némi tárkony és sok bors. Volt a csomagban meleg alsó, meleg sál, meleg kesztyű és meleg pulóver, csupa olyasmi, aminek egy ilyen segélycsomagban lennie kell, meg ráadásként nemcsak egy harsány almazöld selyemből és tüllből készült, merészen dekoltált nagyestélyi, nemcsak két pár extrém magas sarkú, használt selyempipő, az egyik halványlila, a másik türkizkék, hanem az ajándékok csúcsaként két, kézzel festett hernyóselyem férfi nyakkendő, az egyik majomra emlékeztető nigger rabszolgák, amint az egyik egy ferde pálmatorzsön kapaszkodik fölfelé, a másik egy ágon csüggeszkedve kókuszt hajít fehér urának a pálmafáról, aki gyarmati öltözetében, khaki színű rövidnadrágban, katonás rövid ujjú ingben, parafakalapban elégedetten áll a pálmák alatt, és a szeme elé emelt tenyere alól figyel a rabszolgák serénykedését. Ez egy világoskék nyakkendő volt, felettük az eget nem is kellett megfesteni, csupán a báránnyelűket, jó vastagon. A másik nyakkendőn, amely a zöld, a vörös és a fekete közt sanszált, az ágak között már fenn ült a hold, az éjszakába merült, kéken hullámozó tavon csónak ringott, benne szerelmesek, de ez még mindig nem minden. Volt még a csomagban két igen tekintélyes méretű rózsaszínű szatén melltartó, s ezen aztán két fekete kéz, minden bizonnyal megint csak nigger kezek, festett kezek, amint hátulról megragadják e jókora melleket.

Ott ültek a szüleim, ott fetrengtek a földön a nevetéstől a nyitott kartondoboz mellett, s a rokonok, az ismerősök, a barátok még napokig, hetekig csodájára jártak, egymásnak mutogatták az almazöld estélyi ruhát, többen felpróbálták, nem tudtak betelni vele a romos Budapesten. Én meg ott csoszogtam, tipegtem,

pipiskedtem körülöttük a rabszolgatartók nyakkendőivel feldekorálva, a legfinomabb kecskebőrrel bélelt selyemcipőkben a lábamon.

Hiszen érzem én, írta Papanek a levelében, hogy azért az odaadó barátságért, amiben nekem részem volt közöttetek, azért a sok jóért, amit én a ti körötökben élveztem, hálám soha nem lehet elég teljes. Leveled egy masterpiece. Mindenkiről írtál, ami önmagában is nagy ajándék, köszönöm neked. A következő mondatot, ami bizonyára Magda nagynéném levelének záróakkordjára válaszol, ismét nehéz minden zavar nélkül értelmezni. Magamról azt írhatom, írja, hogy ami késik, nem múlik. Talán a kegyes halálra gondol. Talán a kínzó halálvágyára gondol, a nehezen viselhető depresszió legsúlyosabb szólamára, talán azzal vigasztalódik, hogy ekkor vagy akkor a halál majd úgyis mindenképpen eléri. Majd minden átmenet nélkül úgy folytatja, hogy van egy 17 szobás, három konyhás, tehermentes háza. Ebből az egyik, a 7 szobás házrészt a testvérnénje, Lujza lakja, aki 4 szobát ad ki belőle, neki ez minden jövedelme. Az én lakásom 6 szobás. A hat szoba és a három konyha rendszeren be van bútorozva. A legfelső emeleten három bútorozott szobát adok ki. Ha a legfelső emelet, akkor látom magam előtt ezeket a tágas szobákat az úgynevezett amerikai konyhával és a tetővilágítással. A fürdőszoba mellett még egy hálófülkének is lennie kell, akár ablaktalannak. A három albérleti díjból fedezem a ház költségeit. Heti 25 dolláromból szépen megélek. Európába eddig 32 csomagot küldtem ismeretleneknek. Most pakolok Özsikének. Ami nem kell neki, adja tovább annak, aki szükségét szenved. El nem tudom mondani, mennyire szeretnék még egyszer látni benneteket. De nem hiszem, hogy nekem ez még sikerülni fog. Gyuri fiam az egyetemen tanít. Elzuskám, azaz Papanek úr első házasságából született gyermeke, holnapután lesz 34 éves. Neki van egy 10 éves leánykája, és egy 7 éves kisfia, ez egy valóságos kislegény. Szépek. A leányka még jó is. A vejem pedig nemcsak jól keres, de a pénz is megtalálja őt. Amúgy jóra való ember. A menyem miatt sem aggódom. Ügyvédnek tanult, most végzett egy éve. Jómagam 170 fontos asszonyosság lettem, elképednél, ha látnál. Amikor életem soráról gondolkodom, akkor mindig arra jutok, hogy élveznem kell még ezeket az éveket, amennyi nekem még egyáltalán hátra lehet. Írod, hogy anyuskád elhalt. Jól van így, jó időben tette, így legalább erről a sok mérhetetlen rosszról nem kell tudnia, ami ránk szakadt. Most is sírva áll előttem. Hiszen én magam is tudom, hogy úgy érez, ahogy én érzek. Gyurit imádta, ahogy én imádtam. Csupa szív volt ez a küllemében hideg asszony. Engem úgy senki nem ismert, senki nem értett meg úgy, mint a te aranyos anyád. Az én életemre a szüleidnél nagyobb hatással nem volt soha senki. Reményilem, hogy ezentúl sűrűbben hallok felőletek. Magduskám, drágám, édesem, én édesapádra megharagudtam. E váratlan fordulat után aztán olyan súlyos időzavar, etikai és nyelvtani bonyodalom következik Papanek levelében, amiből nehéz értelmes mondatokkal kiverekednem magam.

Valami olyasmi történhetett, hogy az öreg Neumayer Josefin, azaz az apai dédanyám, küldött általa Amerikába egy nagy antik vállkendőt a saját menyének. Dédanyámnak erről a menyéről ezen az utaláson kívül nem tudok. Az idős Neumayerné, ekkor már túl volt a nyolcvanon, özvegyen élt Szolnokon, a birtokán élt, ahol egy távolabbi majorságban elsőszülött fia, Neumayer Lajos gazdálkodott, de Josefinának Pesten is volt lakása a Vörösmarty utca 16. számú ház

második emeletén. Papanek minden bizonnyal a nála tett búcsúlátogatásán kapta a megbízatást az értékes kendő átadására. Ahogy levelének erre vonatkozó igéjéből meg tudom ítélni, minden bizonnyal Szolnokon vett búcsút a dédanyámtól, mert azt írja, hogy hoztam egy kendőt, azaz Pestre hozta a kendőt. Ha ellenben előbb, még Pesten, szemtől szemben állt az öngyilkos fiát, Nádas Györgyöt sirató nagyanyámmal, s az imádott fiú elvesztése feletti gyászban maga sem érzett mást, mint az öngyilkos fiú édesanyja, már csak azért sem érezhette másként, mert születésétől fogva Gyuri, azaz Nádas György pesztonkája volt, akkor a családjunktól való elválására és a kivándorlására sem kerülhetett sor 1917 előtt.

Miután gondosan letette félévi vizsgáit, 1917. április 24-én, a kora hajnali órákban, a Margitszigeten lőtte szíven magát a huszonkét éves fiatalember, de a lövés nem a szívét érte, hanem a tüdejét roncsolta szét. Élve találtak rá kora reggel. Rendőrt hívtak, orvos is érkezett velük, de furcsa módon nem kórházba szállították, hanem a Pannónia utcába hozták, hordágyon fel a harmadik emeletre. A kővé dermedt anyának épp annyi lélekjelenléte maradt, hogy Júlia kisasszonyt utasítsa, hívja a család két orvosát, a saját öccsét, Mezei Bélát és Benedikt Henriket, aki később Anna húgának lányát, Krishaber Edinát vette feleségül. Ahogy volt, a hordágyról átemelték az éjjel meg sem nyitott ágyára a sebesültet. Senki nem tudta, hol tölthette az éjszakát. Az ismeretlen orvos valami vigasztalót akart mondani a halálra vált anyának. Fel fog épülni. Túl fogja élni. A lövedéket eltávolította. Semmit nem kell tenniük, óránként óvatosan itatniuk, vigyázni, ne nyelje félre. Holnap ki kell cserélni a kötéseket. Csak beszélnie nem szabad. Egy árva hangot sem. A sebesült fiatalember e mondat hallatán felnyitotta a szemét, és az édesanyja följe hajló arca láttán valami mélyről jövő állati fájdalomtól űzve, toroka szakadtából ordítani kezdett. Örült, mosolygott, amikor a felbugyogó vér miatt el kellett végre hallgatnia, az öröm ragyogása terült szét az arcán, hogy akkor most megfullad és művét így mégis befejezheti. A körülállóknak annyi idejük nem maradt, hogy szóljanak, intsek, lefogják. Nem akart ebben az életében megmaradni. Ömlött a szájából a vér, és néhány perc múltán véres fuldoklással hallgatott el mindörökre.

Ebben az utolsó egyetemi félévében még elképesztő mennyiségű előadást hallgatott. A királyi József Műegyetem mérnöki és építészeti szakán kezdte meg egyetemi tanulmányait, 1913 szeptemberében. Az első egyetemi esztendőben Kürschák Józsefnél tanult analízist és geometriát, Töttössy Bélánál ábrázoló geometriát, Ilosvay Lajosnál chemiat, Schafrázik Ferencnél geológiát, rajzot Schauschek Árpádnál, angol nyelvet Grisza Lászlónál, németül és franciául akkor már tudott, de egy év múltán felvették a bölcsészettudományi karra is, s akkor párhuzamosan a mérnöki karral Négyessy Lászlónál magyar stílusgyakorlatot, Beke Manónál differentiál és integrál számításant, Fejér Lipótnál függvénytant hallgatott, Rados Gusztáv bevezette őt a felsőbb algebra, kísérleti physikát Eötvös Lórándnál tanult, a kísérleti physikai laboratóriumi gyakorlatba Kupathy Jenő, a kísérleti chemiába Buchböck Gusztáv vezette be, s így tovább. A végzetes félévben újabb tudásrétegeket halmozott e korábbi tudásrétegekre, Heller Farkasnál még nemzetgazdaságtant és pénzügytant tanult, akihez ezekben a tárgyakban szemináriumra járt, magyar magánjogot, gazdasági magánjogot, gazdasági

és közigazgatási jogtörténetet Friedmann Ernőnél tanult, Mandelló Gyulánál statisztikát, kereskedelmet és bankügyet, Zelovich Kornélnál közlekedésügyet, Papp Dezsőnél munkásbiztosítást és szociálpolitikát, Méhely Kálmánál gyárüzemi költségvetést, a magyar hitelrendszer tudományát Edvi Illés Aladárnál, a bányászati iparpolitikát megint csak Heller Farkasnál, politikai és kereskedelmi magánjogot Goldziher Károlynál, mezőgazdasági és ipari gépészetet Lázár Pálnál hallgatott, a szabadalmi gyakorlatot Bernauer Zsigmondnál vette fel.

Úgy látszik, a teljes életéhez mindez mégsem volt elegendő. Eugenie nagyném után jött a világra, ő lett a másodszületett, a várva várt fiú. Korai érkezése balatonkenesei birtokukon érte őket. Az apa leendő szemefénye, az örökös, 1895. augusztus 10-én született meg, s amikor szeptember közepén egy óriási stráfkocsival és egy alaposan felmálházott bricskával, a kenesei birtok valamennyi szállítható vagy tartósított terményével együtt visszaköltöztek a Hold utcai lakásba, ott ünnepség az ünnepségbe ért. Ebédek, vacsorák, zsúrok és teadélutánok követték egymást október közepéig. Olykor harminc személyre terítettek. Nagyanyámnak ilyenkor néhány napra kölcsön kellett kérnie a dédapám városzerte híres szakácsnőjét, Zsófit, mert a saját szakácsnéjuk, Vastag Mari nem bírta egyedül tovább. Hogy ő ennyi vendéget nem tud ellátni, s akkor ő inkább elmegy. Aztán nem ment el, hanem Zsófival együtt, nagy veszekedések közepette főztek és sütöttek. Jött a népes Mezei rokonság a Nagykorona utcából, először is az ükapánk, a sátoraljaújhelyi korcsmáros, aki dédanyánk, Schlesinger Eugénia halála után a feleségével együtt Pestre költözött a legidősebb fiához, hogy Picimama, azaz az ükanyám elláthassa az árván maradt öt gyermeket, de főleg az újszülöttet, Bélát. Gyuri születésekor azonban már Picimama is halott volt, ükapánkat attól kezdve ápolónője kísérte, s a Hold utcai személyzet hordszéken vitte fel az első emeletre, aztán jött ükapánk két fia, az elsőszülött, a dédapánk, Mezei Mór és erősen beszédhibás testvéröccse, Mezei Ernő, aki azonban beszédhibájával mit sem törődve igen gyakran szónokolt az országgyűlésben, természetesen még a régi, az Ybl Miklós klasszicizáló tervei alapján épített országgyűlési palotában, a Sándor utcában, aztán jöttek nagyanyám húgai és öcsei, Erzsébet, aki a legszebb volt közöttük, a legfényesebb, az első magyar feminista egyesület alapító tagja, aki igen rejtélyes módon örökre hajadon maradt, de akkoriban ezt önfeláldozásnak nevezték, hiszen az édesapja nagy háztartását vezette, úgymond ő vitte a házat, jött Anna a közeli Duna utcából, aki követte a konvencionális férjhez menésben a nagyanyámat, őt egy Krishaber nevű bécsi bankár vette el, viszont ő volt az első, aki a dédapánk törvényhozói munkája jóvoltából polgári házasságot köthetett. Európában először a dédapánk dolgozta ki, s vitte át a képviselőházi vitákon a polgári házasságra vonatkozó törvényt. Megérkezett Mezei Pál Frankfurt am Mainból, ott készült jogásznak, és Mezei Béla, aki orvosnak készült Bécsben, mindketten diplomájuk megszerzése előtt álló diákok, még mindketten nőtlenek. Bécsből megérkezett Béla születésekor gyermekágyban elhunyt édesanyjuk rokonsága, a Schlesingerek, szolnoki birtokukról jöttek a Neumayer nagyszülők, Jozefin és József, jöttek Klára, Anna és Erzsébet barátnői, régi nevelőintézeti társaik is eljöttek Bécsből, Basalból és Zürichből, nem egy közülük férjezett, fiút nézni jöttek a régi dadák, a nevelőnők, a házitanítók, az egykori komornák, telegramokban gratuláltak, vagy legalábbis

a délelőtti vizitidőben névjegyekkel tették tiszteletüket a család barátai és ismerősei, igaz, nem olyan nagy számban és nem olyan széles körben, mint három évvel korábban, Klára és Arnold 1892. május 19-i fényes menyegzőjén, amelyen részt vett, vagy legalábbis levelével, táviratával, névjegyével tiszteletét tette a korabeli felső osztály, de leginkább a frissen nemesített vagy báróságig emelkedett zsidó arisztokrácia. Ami persze nem annyira az ifjú párnak, illetve az első fiú születése felett érzett örömmel szolt, korántsem, hanem annak a tekintélynek, amelyet azokban az évtizedekben jogászként és törvényalkotóként Mezei Mór a konzervatív liberalizmus mámorában építkező városban, mi több, a városiasodásra törekvő országban élvezett.

A fiú növekedésének láttán azonban igen gyorsan elapadtak az apa egetverő boldogságának forrásai a Hold utcában. Nem mintha a csecsemő ne fejlődött volna jól, nagyságával és erejével csodálatba ejtette a család hölgytagjait. De alig volt kétéves, apja máris elégedetlen volt vele. Még három is alig, amikor már ütötte és verte. Csöndes gyerek volt, nem a verések hatására, hanem azok ellenében, mintegy ellenszélben igyekezett, mert igyekvő volt, de minden jó szándéka ellenére sem tudott olyan tökéletes lenni, ahogy az édesapja elvárta volna tőle. Másként volt tökéletes. Úgymond lányos dolgok érdekelték, a főzés, mindig a konyhában találták, a hímzés, az olvasás, a könyvek és a tudományok. Végül is minden érdekelt. Harsány nagyapánk szemében egyetlen mozdulata sem volt elég férfias. Majd megtanulsz te kesztyűbe dudálni. Minden reggel hideg vízben kellett lefürödni, s a műveltségben sem Júlia kisasszony, sem Jolán kisasszony, még az édesanyja sem segédkezhetett. Női jelenlét a férfinak nem kívánatos a tisztálkodáshoz. Katonát nevelek belőled. Ha ilyen leszel katonának, akkor ne féld, kikötnek, deresre húznak, vasba vernek. Kutyakorbácsot hozott a házhoz, s attól kezdve kutyakorbáccsal verte, legyen belőle férfi, a haza jó katonája. Komolyan gondolta. Őt magát, Neumayer Adolf Arnoldot, egy bajor fiúnevelő intézetbe küldték a dédszüleim a szolnoki birtokukról, ahol a jó házból való fiúkat a szülők írásbeli nyilatkozata alapján kutyakorbáccsal verték a nevelőik. Neumayer József, az apai dédapám határozott férfi volt ugyan, Josefa azonban kíméletlen és kegyetlen, s nem csak a cselédekkel és a komenciós béresekkal. Ha valami nem tetszett nekik, lázadoztak, akkor a csendőrséget küldte rájuk, azok pedig tényleg elintézték őket a cselédsoron. De nemcsak velük bánt így, hanem mindenkivel, rabbival, kántorral, házitanítóval, önmagával. Unokái már télen beleborzadtak a nyaralás gondolatába, ha véletlenül eszükbe jutott az apai nagyanyjuk. Az én apai nagyanyám pedig, az egész család által bálványozott Mezei Klára, ez a jéghideg és jóságos asszony, ahogy Júlia kisasszony jellemezte az ostrom után Magdának írott levelében, szó nélkül ment ki a szobából, nem védte meg a fiát a kutyakorbácsától. Nem is akarta tudni, mi történik. Istenben ő sem hitt, spiritualitás vagy lélek a mi családukban nem létezett. Ahogy a képeken látom, mégis ragyogó fiatal férfi lett a szerencsétlen kisgyerekből, aki a sikertelen lövés után ordítással ölte meg magát. Négy később született fivére között az egyetlen szép ember, tekintetében azzal a méla gyermeki rémülettel, ami aztán valamennyi fiatalabb fivérének tekintetén még erősebb nyomot hagyott. Bátyjuk önkéntes halálának tudatával, a véres ordítással kellett továbbélniük ugyanazokkal a szüleikkel. Az ember gyermeke a szadista, a fasiszta, a pedofil vagy a kom-

munista tömeggyilkos szüleit is szeretni kényszerül. Isten ezeket lökte oda neki szeretetre. Hátrahagyott könyveibe, hogy más könyvektől később megkülönböztethetők legyenek, szabályos, kerek, erősen gátlásos betűivel azt a mondatot írta be tintával a szégyentelensége, azaz a fegyelme, a mindenképp felett való contenance miatt még külön bálványozott nagyanyám, Gyurikám könyvei közül.

Contenance.

Ha valaki fegyelmezetlen volt az asztalnál, akkor csak ennyit mondtak neki, contenance.

Vagy valamivel hangosabban, Fassung bewahren, azaz őrizni a tartást. A tartást és a méltóságukat semmilyen körülmények között nem volt szabad elveszíteni.

Gyerekkoromban több ilyen könyvünk volt Gyurikám könyvei közül a nagyanyám gátlásos beírásával, főleg társadalomtudományi munkák, szépirodalmi művek, amelyek anélkül, hogy észrevettem volna, nagy hatással voltak rám. A századelő magyar liberális demokrata gondolkodóinak legjava. Mert Gyurikám a könyveivel az apja minden tiltakozása és tilalma ellenére már gimnazistaként tagja lett a Galilei körnek, később titkára, és vitte magával a testvéreit, Özsit, Magdát, a gimnazista Pistát. Nem tudom, a sok költözésben ezek a könyvek miként tűntek el, mára egyetlen maradt meg, Lesznai Anna *Hazajáró versek* című kötete.

A *Nyugat* kiadásában jelent meg 1909-ben, apám születésének évében.

Amikor ez a Neumayer nagyapánk, akit akkor valamennyi gyermekével együtt már magyarosított nevén Nádasnak hívtak, a maga átkozottan rabiátus, kutyakorbácsos és valószínűleg betegesen homofób, azaz mélységesen fallokrata hajlamával, Júlia kisasszonytól értesült a saját Szolnokon élő édesanyja ajándékozási szándékáról, s ennek, más adatokból ítélve 1918-ban, mindenképpen a Köztársaság kikiáltása előtt kellett megtörténnie, amikor megtudta hát, hogy az anyja egy antik sálat óhajt küldeni Amerikába, akkor ama tőle közel sem szokatlanul esztelen, egyszerre kicsinyes és nagyvonalú ötlettel állt elő, hogy Júlia kisasszony ne csak az antik kendőt vigye magával Amerikába, hanem a kezébe nyomott egy újabb évjáratú kendőt, mindkettőt vinné el ehhez az amerikai sógornőjéhez. Papanek az ostrom után írott levelében következetesen sálról beszél, minden bizonnyal ezt a kifejezést is angolból fordítja vissza magyarra. Magyar nyelvterületen korábban a nők még nem viseltek sálat, hanem kendőt vagy vállkendőt viseltek. S ha a fiatal nők mégis sálat vettek, akkor sem sálnak írták, mert ezek mind anglofónok voltak, s mindenképpen shawl-nak írták. Ezért mondom kendőt Júlia kisasszony nevében. Bizonyára vállkendő volt. Ő írja rendszeresen az antikot, holott egy antik sálat épp oly nehéz elképzelnünk, mint egy antik vállkendőt. Az anyagok igen foszlékonyak. De ha tényleg antik volt a kendő, és nem csak régi, akkor bizony értékesnek kellett lennie. Dédszüleim igen egyszerűen öltözködtek, fennmaradt tárgyaik minőségének ismeretében azonban nem kizárt, hogy volt néhány értékes vállkendőjük a háznál. A nagyapám mindenesetre azt a komplikált utasítást adta a kendők mellé Júliának, hogy ne az antik kendőt, hanem az általa küldött újabb keletű kendőt adja át az amerikai sógornőnek, és az értékesebb antik kendőt adja el, az érte járó összeget pedig neki küldje vissza Pestre. Nyelvi és tárgyi következtetéseimben igyekszem Papaneket követni, ám a dolog mégis zavaros marad. Ha ugyanis a sógornő a két kendő közül mégis az antik kendőt választaná, akkor az új kendőt tartsa meg

magának, mondta neki az egyszerre fukar és nagyvonalú nagyapám a levél szerint. Maga az akció sem igen érthető, illetve minden további nélkül a felülmúlhatatlan családi lidércnyomás kategóriájába sorolnám.

Olyan dolog azért nem történhetett a családban, amibe Nádas Adolf Arnold ne ütötte volna bele az egyébként igen nemes ívű orrát, ne szólt volna bele, vagy ne akart volna beleszólni. Felülmúlhatatlan házi zsarnok lehetett, Harpagon és Krózus egy személyben. Egy monstrum, egy szörnyeteg, rettenetes kedélyhullámzásai miatt olykor gonosztettekre, máskor jótékonyági rohamokra kész. Beteges ellenőrzési kényszerétől az egész család és a cselédség a nap minden vele töltött órájában folyamatosan szenvedett. Olyan dolgokról is legendásan tudni akart, amelyek egyáltalán nem érdekelték. Oda sem figyelt, amikor megkapta a választ. Ifjú korában feltűnően szép volt, keze egy feltűnően szép ember szép keze, kivételesen hosszú és jól formázott, finoman tagolt ujjakkal. Csak zabáltok, mint az állatok, ordította ez a szép, nagytermetű ember, amikor a gyermekei véletlenül elfelejtették, hogy ott van, és véletlenül jó étvággal ettek, Őzsi alig evett, Gyuri és Magda ettek, amikor nem akadályozta meg őket ebben az apjuk tombolása, ti mindenemből kizabáltok engem, én meg éjt nappá téve dolgozzam csak rátok. Pista nem tudni, miből élt, mert alig lehetett belediktálni a falatot, Bandi azonban semmivel nem törődött, eshetett, fújhatott, ő jó étvággal tömte magába, a két legkisebb, Miklós és Laci nagy szemekkel figyelték, hogy mi történik az asztal körül, de alig ettek. Ha pedig nem ettek, akkor azt ordította az asztalnál az apjuk, hogy még a száraz kenyérmorzsát is fel fogjátok ti nyalni az abroszról, mert soha nem lesz semmitek, soha, semmitek. Úgy fogjátok végezni, mint a koldusok, az árokban, a híd alatt fogtok elrohadni. Családjának tagjai azt állították, hogy félelmetesen volt szép a keze. Rettegett Ivánnak volt ilyen szép keze, mondták a lányai. Később, amikor ez a szép ember elveszítette az eredeti formáit, mértéktelenül elhízott, mert ő aztán tényleg falánk volt, zabált a konyhában, zabált az ebédlő asztalánál, és valamennyien halálosan szenvedtek a csámcsogásától és a csemcegésétől, amit az ajkával, a nyelvvel és a fogával adott nekik, s még inkább szégyenkeztek miatta, amikor vendégségbe mentek, mert ott is alig fegyelmezte magát, kezébe vette a csontot, hogy a cobákat leráolja, a mártások lecsurogtak a nagy bajszán, és a mellényére csöpögtek, egyetlen érzékszervüket sem tudták tőle mentesíteni, hogyan dughatná be a fülüket, s ha észrevette, hogy be is dugták az ujjai között titkon meggyúrt kenyérgalacsinnal, akkor óriási kövér pracli lett a szép kezéből. Gyerekeknek kenyérgalacsint nem volt szabad gyúrniuk. Ütött. Meggyaláztátok a kenyeret. A fiúk voltak a megmondható, hogy mekkorákat ütött ezzel a szép nagy, gyűrűs kezével. Állandó gyanakvásában, esztelen ellenőrzési vágyában, örökös elégedetlenkedésével ütött. Önkényuralkodói hajlama vezette, talán valamilyen tesztoszteron-túltengése lehetett. Holott a kis lelke szerint inkább lány volt, mint a vaj, feleségének végtelenül kiszolgáltató, lekötelezett, hiszen nemcsak elviselte, hanem maga végtelenül hűvös és törekeny modorában szerette; míg ő a giccses érzelmességre beállított modorában gyakran sírt, bömbölt, akár az asztalnál is bömbölt, mintegy élvezte, hogy neki most ilyen jelentékeny szomorúsága van. Önmagától is szívesen meghatódott, a végtelen jóságától, a végtelen nagyvonalúságától, egész hatalmas teste belerendült az emberszeretembe, hogy ő a családjának mit meg

nem ad, és akkor ők ezt a sok szeretetet milyen gonoszságokkal viszonyozzák. Csak a gonoszság, a világ gonosz, mindenütt csak a sok gonoszság, gonosz a családja, a Mezeiek a leggonoszabbak, az ő drága egyetlen édesanyja gonoszságáról nem beszélve, hogy ne kéne hát sűrű könnyekkel sírnia. Amivel a gyermekeit legalább annyira megrémítette, mint a dührohammal és a tombolásával. A háta mögött persze kinevették, ezért is, azért is, ez a zsarnok sorsa, mindenért kinevették. Rettegnek tőle, de tekintélye nincs. A testvérek még fél évszázaddal a halála után is azon élcelődtek, hogy erről vagy arról Nádas Adolf Arnold vajon miként vélekedne. Nem azt mondták, hogy az apám, az apánk, az én édesapám, a mi megboldogult, áldott emléké édesapánk, hanem azt mondták, hogy a Nádas Adolf Arnold mit mondana. Így, a megvető névelővel. Ám csak azért mondták, hogy nevetessenek, hogy holtában is kinevessék. Sérült személyiség volt, nem tudom megmondani, mitől vagy miként sérült, úgymond sematikusán, korszakosan sérült férfi volt. Nem volt alkalom, hogy hön szeretett szülein, mert ezt így kellett írni és mondani, demonstratíván, teátrálisan hön szeretettnek kellett a szülőknek lenniök, ezt a nagy polgári korszak illeme így kívánta meg, ám nem volt alkalom, hogy Arnoldnak ne kellett volna valamiként Josefán és Józsefen legalább szimbolikusan elégtételt vennie.

Háta mögött a gyerekek ezért is kinevették az örökösen síró, ordibáló, anyám-asszony katonája, a félelmetes, egyszerre gonosz és szentimentális apjukat. Akkor már jobban túrték a rettenetes nagyanyjukat. Az legalább nem tombolt. Lélektelenül és ridegen, monstruózan és értelmetlenül volt gonosz a házi cselédekkel, a béresekkal, a napszámosokkal, de az unokáit sem szívelte. A bajor fiúnevelő végeztével másodszülető fiúk, a nagyapám, abban a reményben látogatta Berlinben és Eindhovenben a mezőgazdasági akadémiát, hogy majd ő veszi át atyjától a Szolnok melletti birtokot, de tanulmányait nem zárta le, mert nem volt képes lezárni. Valamilyen, azóta is kideríthetetlen ok miatt váratlanul Marseille-be utazott, ott csináltatott magáról két fényképet, két csinos miniatúrát, az egyiket hazaküldte a szüleinek egy németül írott dedikációval a hátoldalon, a másikat pedig már Budapesten, 1885. március 15-én, Aurelia Rosenzweignek adta emlékül. Az első képen jól látszik, hogy ez a csodás emberpéldány, ez a minden tagjában jól formázott fiatal férfi, legalább három napja nem mosdott, nem fésülködött, erős haja borzasan égnek mered, mert egy átlumpolt éjszaka után ment el Lacour műtermébe a Rue Saint Ferréolra, s minden bizonyal néhány órát úgy aludt, hogy a ruháját sem vetette le, sem a nadrágját, sem a mellényét, sem a zakóját. A második képen valamivel rendezettebbnek látszik, mert legalább borzas fejére tette kalapját, felöltőjét könnyedén a karján tartja, ugyan-ezen kezében a glaszékesztyűit, másik kezében pedig az ezüsfogantyús sétapálcáját csak úgy hanyagul, a két ujjá közt. Rosenzweig kisasszonyt aztán mégsem vette feleségül, s ilyenkor a zokogó kisasszonyok édesanyja minden levelet és emléket egy csomagba gyűjtött, egy zsinórral összefűzött, és visszaküldte a feladónak. Borzadályos tett volt az ilyesmi, egy jó családból származó, akár gyönyörűséges kisasszony egy ilyen kétes alak miatt nem tudott többé férjhez menni, meg volt pecsételve az élete.

Nem volt nagybirtok a szolnoki, mindössze hatszázhatvan hold volt. Jó föld volt, a város körüli földek legjavából, a Neumayerek előbb bérlői voltak ennek a

földnek, később meg is vásárolták. A fennmaradt fényképeken nem is úgy néz ki a szolnoki dédapám és a szolnoki dédanyám, mintha nagybirtokosok lennének. Nagygazdák voltak. Zsíros parasztok, igen egyszerű, sokat hordott öltönyökben, habár a képek egy része nem Szolnokon, hanem Karlsbadban készült. Más képek pedig Streliskynél, Pest akkoriban legnevesebb fotográfusánál a Dorottya utcában, s az alkalomhoz illően, a lehetőségeikhez képest, bizonyára ki is öltözködtek. Neumayer Józsefnek ezen kívül volt még Szolnokon egy gabonakereskedése, az egymástól tisztos távolságban megépített hat magtárházzal. De mégiscsak hat-százhatvan hold volt ebből a jó tiszai földből, ám az Adolf Arnold fiút, a nagyapámat, a dédapám egyszerűen alkalmatlannak találta a gazdálkodásra. Hiába tanulta, amit állítólag valahogy mégiscsak megtanult, nincs érzéke hozzá, egyszerűen nem érti a paraszti munkát, nem érti a földet. Ha ő már nem bírja, akkor átveheti a gabonakereskedést, de előbb abba is bele kell tanulnia. A birtokhoz azonban semmi köze nem lehet. Sem a béresekkal, sem a napszámosokkal nem tudna szót érteni. Ezek voltak az érvek ellene. Ő gazdálkodni akar, kereskedni nem fog. Akkor az ügyet lezártuk, mondta erre a Neumayer dédapám. Punktum, mondta, amikor mintegy tíz év múltán a végtelenül egyszerű, ésszerű döntésére pontot tettek a közjegyzőnél. Ahogy illik, testvérbátyja, Lajos vette át a birtokot. Adolf Arnold részét kifizették, hagyták, menjen Isten hírével, vigye magával a rossz természetét. A mélyen racionalista ármányt soha nem bocsátotta meg nekik. A gabonakereskedést akkor sem vette át, amikor az apja már szívesen megvált volna tőle. Dédapám halála után meg akarta vásárolni a testvéreitől a szolnoki birtokot, a sziklakemény Josefa azonban nem engedte. Majd ő az ajánlataival bekeríti őket. De a testvérei, Lajos, Ida, Regina és az akkoriban Pozsonyban élő Miksa sem adták volna a részüket. Hát akkor legalább az antik vállkendő árát meg kell kaparintani. Legalább borsot törni a hön szeretett édesanyja orra alá, szándékát, amíg csak él, keresztezni bármiben.

Elég ritkán esik meg, hogy egy fiúgyermek utálja a saját szülőanyját; ki nem állhatta az egyetlen imádott édesanyját, Josefinát. De meglehetősen, hogy Papanek is füllentett vagy csúsztatott egy kicsit ebben a zezzugos kendő történetében. Nemhogy a másokéban, a saját családi labirintusában is eltéved az ember. Nagyapám sógornője, Miksa felesége mindenesetre az újabb keletű kendőt választotta Amerikában, s nem az antikot, ahogy ezt a nagyapám a sógornő ismeretében előre sejtette is. Amikor Papanek közölte a hírt vele, akkor a nagyapám Papanek szerint mégsem hitte el. Kétkedett. Azt azonban nem értem, miért és miben kétkelkedhetett, ha egyszer jó érzékkel éppen erre a választásra számított, s az antik kendő árát éppen ő akarta volna megszerezni. Jó szokása szerint őrvjögött Budapesten, hogy ő mindenkivel jót tesz, csak a jót, és őt mégis mindenki becsapja. De bizonyára akkor is őrvjögött volna, ha fordítva történik. Papaneket azzal vádolta, hogy meg akarja ölni őt, halálba kergeti őt ez a nő, meg akarja lopni. Holott a jó Papanek csak tudatni akarta a tényállást, megtudni tőle, hogy akkor tényleg eladhatja-e az átkozott antik kendőt.

Attól kezdve neki nem írtam többé, csak jó anyádnak írtam. Az antik kendő persze a tiétek. Írd meg, kérlek, ha akarod, elküldöm, nálam 1921 óta naftalinban áll. Szerintem vissza is küldte, mert én ezt a kendőt vagy egy másikat, egy hasonlót, gyerekként még láttam. Fekete volt, óriási, selyem, mély lilával és arannyal

hímezett, minden bizonnyal barokk, vagy még korábbi, s amikor a selyempapírban széthajtogatták, hogy megmutassák, akkor a hajtásoknál már töredezett vagy foszlott a selyme. Fogalmam sincs, mi lett vele.

S akkor Kisa minden átmenet nélkül a következő öt érdeklő témára ugrik. A férjedet én csak egyszer láttam, de rögtön úgy gondoltam, hogy jó kis ember lesz neked. Ebből a közleményből is úgy tűnik, hogy inkább 1917-ben vagy 1918-ban kellett Budapestről a kendőkkel elutaznia. Nádas Magda ebben az évben ment férjhez Aranyossi Pálhoz, ahogy nővére is néhány hónappal korábban férjhez ment Mándoki Lászlóhoz. Meg sem várták, hogy Nádas György öngyilkossága után a gyászév leteljen. Férjhez mentek, csak hogy az apjuk közeléből mielőbb elkerülhessenek. A porig sújtott szülőknek immár alig is volt erejük tiltakozni ellene, hogy egy vagyontalan orvos és egy vagyontalan újságíró vegye el a lányokat, akiket elvileg rangjukbélielkhez kellett volna férjhez adniuk. A családi vagyon ne apadjon, hanem gyarapodjon. A nagynénik és nagybácsik azért még hangoskodtak egy kicsit a Nagykorona utcában a vasárnapi vacsorán, hogy ez egy olyan mésalliance, amibe a család nem mehet bele. Botrány. Mígnem Mezei Mór csendre intette fiait, lányait, vőit, menyeit és unokáit; s hogy a lányok döntését illetően nyomatékokat adjon helyeslésének, mindkettőjüknek zusätzlich harmincezer koronát ajánlott fel a hozományához. Ami nem volt ugyan egetverő összeg ebben a családban, de annak idején Bécsben ő maga is szerelmi házasságra lépett a nála jóval módosabb Schlesinger Eugéniával, s a világ attól sem dőlt össze, meg nem is volt értelmetlenül tékozló ember. Fukar sem volt. Takarékos volt, s nem szerette a nagyizolást.

Hol és hogy van a fiad? Ha megírja nekem a címét, akkor néhány olyan dolgot biztosan küldhetek neki, amit most Párizsban nehéz beszerezni. Adj utasítást nekem, Magduskám. Nem szeretnék csacsinak látszani, olyan holmikot küldözgetni szerte a világba, amikre semmi szükségetek. De azt se hidd, hogy nagyizási hóbortban szenvedek. Nem vagyok én gazdag asszony, aki szórja a pénzét. De tudom, mi jár nektek tőlem. Mi több, mi dukál. Ne tőrjem, hogy akár egy percig bármiben hiányt szenvedjete. S ezzel kapcsolatban megértétedet kérve, tisztáznom kell valamit. Anyuskád egyszer 10.000 koronát adott nekem. Úgymond tartós letétbe adta, ezt eszelte ki, hogy ne maradjon semmi rossz érzésem miatta. Legyen addig nálam, amíg nem kerülök olyan helyzetbe Amerikában, hogy gond nélkül visszaadhatom.

Magduskám, írd meg hát, amit tudni akarok rólatok.

Mármint azt akarja tudni, hogy kinek mire van szüksége.

Kike helyett is számtalanszor csókol a 170 fontos ősoörg Júlia.

## Ötvenhét ember

„Szarházi varjak”, mondja Károlyi Imre, és elfordul az ablaktól, megereszkedett heréit egy fonák mozdulattal visszaigazítja az alsógatyába. „Dögölne meg mind”, krákog, a slájmot a krizantém tövébe köpi. Károlyi Imrét gyakran megüli a rosszkedv, és akkor egész nap nem lehet megvigasztalni, még hófehérhabos madártej-jel vagy mézespuszedlivel sem, pedig az efféle nyalánkságok, idővel, már kedvesebbek az érintésnél és a beszédnél is.

„Nem igaz, anyukám?”, kérdezi Imre a nappaliból.

A felesége a konyhában van, nem felel. Nem hallja vagy csak hallgat. Károlyi Imre az öreg, megroggyant szekréynsor előtt áll, rajta egy kép, újságkivágás, a faluban készült, a Réti telep apró hídjáról van levéve a Kastély, ami szintén Károlyi, de ahogy Károlyi Imre emlegette annak idején, „sajnos csak névrokon-ságról van szó”.

„Igazán nem tudta, hová viszik őket”, mondja.

A képen a börtönfal és a Kurca közti sétányon fiatalok korzóznak, vasárnap van, ünneplőst hordanak, a fiúk zakót és kalapot viselnek, a lányokon kékfestő. Ott van a képen a későbbi Károlyiné is, ez jó, nagyon messzire van, aprócska fekete folt, de Károlyi úr még így is látni véli a szomorú szemét.

„Úgy volt, hogy munkába, nem? És tán az apám, az én becsületes apám tehetett róla, hogy ezt a parancsot kapta? Ő volt a csendőr”, mondja.

A képeknek csak az a baja, hogy a későbbi Károlyiné aprócska fekete foltja mellett van egy másik fekete folt is, egy fiatalember, és az a fiatalember nem Károlyi Imre. Csak azért nem dobta még ki, mert a kékfestős lány meg a zakós fiú nincsenek egymásba karolva. Ha karolkozva vonulnának, hiába, hogy nincs másik képük a faluról, már régen a szeméten lenne.

„Mit tehetett volna? És még őket kellett sajnálni.”

Károlyiné nem felel.

„Figyelsz, anyukám?”, kérdezi Károly Imre, és lehajtja a fejét, szuszog. „Hallak, apukám”, mondja Károlyiné. Épen maradt jobb kezében ügyesen forog a tányér.

„Ilyen világ volt, így kellett lennie”, mondja Imre, mert örül, hogy végre felelt a neje. Lefordítja a képet, mégsem esik jól nézni. Hirtelen feltűnik neki, milyen vastagon áll a por a polcokon. Meglepődik, a neje mindig mindenben akkurátus. Ez most valahogy elmaradt. Felemeli a porcelán pásztorfiút, és a lábánál letörli a port a „Hajdúszoboszlói emlék” feliratról.

„Mondtad már, apukám”, mondja Károlyiné.

Károlyi Imre visszateszi a fiút a helyére, eszébe jut, hogy ő is letörölhetné a polcot, elvégre semmi dolga, de aztán elhessegeti a gondolatot. Leül, elcsendesül, mint a vízbe fúlt macska. Összeragasztja a száraz nyál az ajkát.

Mostanában kellene felégetni a gyepet, ezen mereng. Vidéken minden más. Jó, ha akad a kerületben egy tenyérnyi zöld, nem kell felégetni. Bekapcsolja a tévét, de nem érdekli semmi. Az ablakhoz sétál, a Váci út pokla mögé néz, a piac utcafrontján zár a lángosos, egyenes törzzsel emeli vissza a rácsot, mintha zsákot venne a vállára, a combjában feszül az izom. Nagyon kell ilyenkor vigyázni, gondolja, meg ne roppanjon a derék. Ebben a pillanatban bánja meg, hogy nem ment le inni egy fröccöt a piacra ebéd előtt. Holnap mindenképpen meglátogatja az emeleti kocsmát, ott ismerik.

Károlyi úr és a neje jóval a rendszerváltás előtt költöztek a kerületbe. Hogy konkrétan honnan jöttek, még a legjobb szomszédok se tudták, de nem is érdekelte őket. A vidék az vidék, egy nagy massa az egész, paraszttal, csönddel és szorongással.

Szoloványi János a Váci út mellett lakik, a Kassák utcában. Tíz éve nyugdíjban van, rendőr volt, sokat szolgált az Alföldön, vagy tíz évet a Viharsarokban, Békéscsabán, rá meg majdnem annyi a Maros szeles partjánál, Apátfalván. Aztán az Alsó-Tisza vidékén Szegedtől Szolnokig. Néhány év vagy hónap itt, néhány ott. Nyughatatlan volt, mintha menekülne valami elől. Munka mindenütt volt, arról nem is beszélve, hogy az olyan becsületes, szolgálatkész embert, mint ő, bárhol szívesen fogadják.

„Nem kell ezt magyarázni”, szokta mondani.

És azt is mindig mondja, „hogy a rendőr, ha nem felejt könnyen, megőrül”. Ő igyekezett is így élni, azonnal elfeledni a korábbi eseteit. A gyanúsítottakat, meg az ítéletet is.

„El kell felejtetni az életet, akkor lehet tovább élni”, ez Szoloványi János filozófiája.

És Pest, Angyalföld remek környék. Soha olyan könnyen nem feledtek emberek, mint erre.

Vasárnap délelőtt Szoloványi megunja a magányt, fáj a feje a tévétől, hogy örökké vitatkoznak, kikapcsolja, és felveszi a ballonkabátját. Tavasz van, de még szeszélyes, árnyékban meghűl a derék. Egy pohár sör jól fog esni a piacon, aztán vesz répát meg zellert, van a fagyasztóban borsó, ha szaggat bele galuskát, tűrhető leves lesz.

Lent szokott megállni, a mozgólépcsők alatti italmérésnél, de most kedve van leülni, fölmege az emeletre. A piac otromba épülete itt tágas és napfényes, a kocsmá bódéja körül olyanok az asztalok, mintha valami különös, üvegházi kertben lennének. Fontoskodó asszonyok isszák a kevertet és ápolatlan férfiak söröznek, ha nincs hely, leülnek egymás mellé, és előbb-utóbb szót is váltanak. Szoloványi János nem jár fel ide, és még sohasem ült le idegen mellé, ahhoz túl tartózkodó. De most fáj a dereka, és azzal se lenne baja, ha három nap után szólna hozzá valaki.

Megfordul, hátát a pultnak támasztja, nézi, hová ülhetne. Minden asztal foglalt. A legtöbbször két-három ember ül. Egyetlen olyan van, ahol csak egy férfi nézi a sörét. Ősz haját gondosan oldalra fésülte, bajszát rövidre nyírta, és még az inge is vassalt. Van felesége, gondolja Szoloványi, akkor biztos nem annyira bolond.

„Szabad?”

„Ha tetszik.”

Közről más az arca, ismerős is, nem is, de hát egy kor felett minden arc egyforma, mindenki emlékeztet valakire, és senki sem az, akinek látszik. De ahogy a bajszos férfi a pálinkát kéri, az egészen démoni. Szoloványinak olyan érzése van, mintha hallotta volna már valahol. Persze ilyen is van. Minden mindig volt már egyszer. És még lesz is. Hatvan fölött nem éri meglepetés az embert, ha csak az nem, hogy minden ugyanolyan. A bajszos ember egy pohár szilvát akar, éneklő a beszéde, mégis morgós.

Szoloványit régi bizsergés járja át, erősen szűrni kezd a szíve. Megijed. Mitől fáj ennyire hirtelen? Mély és kaparós érzés, mint a szülőfalujában. Ez elől az érzés elől menekült örökké. És csak itt, Angyalföldön tudott megnyugodni, ahol olyan más minden, ahol semmi sem emlékeztet a gyerekkorára, az ifjúságára. Itt minden másból van. Itt eddig nem jött elő soha.

És most mégis.

„Régóta erre lakik?”, kérdezi Szoloványi.

A férfi bólint, „régóta”.

Aztán arról beszél, milyen más volt itt minden akkoriban. A rendszerváltás előtt. A legjobban őneki a nők tetszettek.

„Jöttek a Gogol utcába a merkúros nők.”

„Merkúros?”, kérdez vissza Szoloványi, de igazából nem is figyel. Arra gondol, hogy akkor azért lehet ismerős. Ha ez a férfi ilyen régen erre lakik, akkor lehet, hogy az elmúlt húsz évben naponta elmentek egymás mellett. Milyen furcsa dolgok szakadnak fel mélyről, gondolja. Kezd megnyugodni.

„Nem emlékszik?”, kérdezi a bajszos férfi. „Az átkosban csak a Merkúrnál lehetett autót venni.”

„Én azt tudom”, feleli sértetten Szoloványi, most kezdi csak felfogni, miről beszél neki ez az ember.

„De miért merkúrosak a nők?”

Az idegen arca felragyog, hát csupa műhely meg gyár volt itt akkoriban, el sem hinné, aki ma erre él! A Kleopátra ház helyén parkettagyár volt, az Aldi helyén meg harisnyakötő-üzem, arrébb sok gumis, meg autószerelő temérdek, és bejött a vasút egészen a piac magasáig, vitte el az árut.

„Meg hát a Merkúrnak is itt volt a fő irodája.”

„Hol?”

„Ott, na”, feleli a férfi, és a Váci út felé mutat, „innen a Pannónián. Ott ültek a kishatalmúak, a nagy elvtársak elkényeztetett feleségei, akik el tudták intézni, hogy a kishatalmúak hamarabb kapjon autót.”

Szoloványi érti már, most együtt nevetnek a korrupt nőknél, a nercbundás nagyasszonyokon, akikre már senki sem emlékszik, pedig degeszre keresték magukat vele, hogy áthúztak egy nevet, és beírtak a helyére egy másikat, a régi nevet meg amoda tették, és mindjárt hamarabb teltek a türelmetlen megrendelőnek a hónapok.

„Ebből sem maradt semmi”, mondja az idegen, „valahogy mindig azt hittem, itt több marad a régi dolgokból.”

„Maga is vidéki?”

A férfi bólint, de Szoloványi hiába tereli mindig vissza a szót, nem hajlandó

megmondani, honnan jött. És Szoloványit nem is érdekelné ennyire, ha közben nem érezné megint a siló erős szagát, ha nem hallaná, ahogy bögnök etetés előtt a tehének. E mellett a férfi mellett honvágya van. Ez a férfi valamiért a fiatalságára emlékezteti. Az idegen viszont ráun az örökös nosztalgiázásra.

„Nekem nem hiányzik,” mondja. Megint olyan éneklős a hangja, és közben mégis morog.

Szoloványi Jánosnak felugrik a térdkalácsa, és a nyaki ere is kidagad, mint egy bikának. Az idegen zavarba jön, vagy talán csak érez valamit. De az is lehet, hogy meglátja, Szoloványi elpirult. Elfordul, tépkedi hiányos arcszőrzetét.

„Minden jót”, mondja hirtelen Szoloványi, és feláll, tesz egy bizonytalan lépést a zöldséges standok felé. Aztán visszafordul.

„Tudja, az ötvenes években én még nagyon fiatal voltam, de már szolgáltam. És bár idővel elkerültem onnan, mindegy, szóval ott voltam kisgyerek. Mindszent és Korógyaszentgyörgy között van egy tanya”, mondja, és sokatmondóan csöndben marad. „Mindjárt Mindszentnél, nagy életes házzal, meg minden. Na, ott.”

Az idegen csak néz, merev arccal.

„Nem ismerem azt a környéket”, mondja. Próbál mosolyogni. Szoloványi visszalép, leül. Szívesen kér még egy kört, ajánlja fel, de férfi tagadóan felemeli a kezét.

„Nem, köszönöm!”

Most a férfi áll fel. Elindul a mozgólépcső felé, nem néz hátra. Szoloványi még látja ősz fejét, ahogy elsüllyed a többi ősz fejjel együtt. De azt már nem látja, hogy a férfi milyen ijedten szaporázza a lépteit hazafelé, átrappol az aluljárón, a *Székely himnusz* szől egy ócska szintetizátorból, aztán fel hamar a sötét, kopár lépcsőházban. Mintha üldöznék. Gyorsan kényelmesbe öltözik, behuppant foltjába, és bámul mereven maga elé. Semmire sem tud gondolni. Ebéd közben lelöki a kenyeret az asztalról, és amikor felveszi, elfelejti megcsókolni. A neje látja ezt, megkérdezi, mi lelte.

Károlyi Imre máskor sohasem beszél csúnyán a feleségével. Most röviden válaszol.

„Kuss.”

Szoloványi János ott marad a piacon, kér még egy pohár sört. Mikóczki tanya-gazdára gondol, meg az ótvar gyerekkorára. Próbálja nem gyűlölni az anyját, hogy odaadta olyan kicsi gyerekként szolgálni. Nem is lett volna szabad, iskolába kellett volna járnia. Nem két év késéssel megkezdeni az elemit. Nagyot kortyol a sörből. De talán ezért jutott el az érettségig, és kapott mindjárt helyet a rendőrségen. Jó parasztelvtárs volt, ez is igaz, de úgy küzdött, mint senki más az osztályból. Idősebb volt, persze, de a többiekben sohasem volt annyi akarás, mint benne. Amikor ötvenhétben, hétévesen, végre elvitték a gyermekvédelmiskéről az átkozott tanyáról.

Megviseli a sok terhes emlék. Nem is tudja, mikor jutott utoljára eszébe a tanyagazda. Mosolyog, mert ilyen távolról nézve, ennyi év után, most szinte hiányzik. A maga módján, ahogy mondani szokás, jó ember volt, és ha érdekből is, de ő legalább ragaszkodott hozzá. És néha kedves is tudott lenni. A nagy mesé-  
léseket például nagyon szerette. És persze Szoloványi Jancsika is szerette, mert

ilyenkor a mindig garasos Mikóczki nem spórolt a tűzifával, jól befűtött a sparthelybe, meg a kemencébe is. Előtte, hogy aznap már ki se kelljen menni, megetettek, bezárták a tyúkokat, aztán Mikóczki elengedte a kutyákat, jóllehet tíz méterre se volt a tanyától a műút.

Szoloványi kér még egy sört, pedig érzi, már sok lesz. De olyan élesen visszajöttek ezek a régi képek, hallja, ahogy zizegnek a Kurca parton a nyárfák. Ezernyi pici, fémes levél rázza magát, olyan a hangjuk, mintha apró kasztanyetták csattannának össze. Nevetnie kell, mert kivételesen hallani véli az öreg Mikóczki hangját is. Nahát, selypített! És öreg? Jó, ha negyven múlt akkor, csak az ő gyerekszeme látta idősnak. Talán mert olyan zsémbes alak volt, és megtörte a magány. Minden történet között morgott kicsit, mintha ez lenne az átvezetés. Ha a pockok tovább szemtelenednek, akkor feldúlják az életes ház után a színt, tán a görét és a füstölőt is, de lehet, még az ólakba is befófatlankodnak.

„Hogy rohadnának el.” Ilyeneket mondott.

Szoloványi próbál másra is emlékezni, de nem nagyon megy. És nem is érti, hogy most miért akar. Nem volt jó eddig így? Nem volt könnyebb? Tényleg csak azzal törődni, ami van, és sohasem gondolni azt, ami volt. Elkezd fütyülni, máskor szégyellné magát, de már nem törődik vele, már könnyűvé tette a szívét az ital, nincsen semmi dallama, egy ideig csak táncol, ugrál a füttyszó, aztán, mintha mégis lenne, kunkorodik, alakul magától, ívet talál és felfeszül a dallam.

Szoloványi lehajtja a fejét, harangoznak, valahol a távolban harangoznak, és a szöveg is eszébe jut, „Jézusomnak kegyelméből már elértem végemet”, éneklő magában. Legalábbis reméli, hogy magában, hogy ez kifelé nem hallatszik, „véghetetlen szerelmétől várom üdvösségemet.” Fenyőszag van, ázott fenyőszag, korszorúk, „Istenem, Istenem, Megváltóm, mindenem, könyörülj meg lelkemen!”

A Gorkij téesz feldolgozó üzemében történt. A mészárosoknál. A rideg és mindig véres hodály hátsó fertályában volt egy kampósor. Arra akasztották föl az állatokat, hogy a gépi fűrész sebesen pörgő lapja kettészelve őket. Erzsike, az állomásfőnök lánya az egyik kampón lógott. Megcsonkították, levágták a bal kezét. Zárt koporsója volt szegénynek, egy fiatal lánynak. Kint volt az egész falu, hömpölygött az öregfalú katolikus temetőjének rétjein a tömeg. És volt még ott valami furcsa. De mi is?

Szoloványi feláll, megszédül, alig bír megkapaszkodni. Három pohár sörtől? Na ne már. Azért sem hagyja megijeszteni magát, kér egy vodkát.

„Kicsit.”

A kocsmáros nem szól semmit, tölt, de mintha megrázná a fejét. Vagy csak Szoloványi képzelet el a rosszallást, mindegy, már mondja is, daczból, ingerülten.

„Inkább nagyot.”

A kocsmáros megint nyitja a hűtőt, most mosolyog.

„Mindig elfelejtem, hogy két cent”, teszi hozzá engedékenyen Szoloványi.

„Annyi baj legyen”, mondja a pultos fiú. Semmit sem hallani a hangjában.

Visszaül a vodkával. Nem akar erre a borzalomra gondolni. Ez lett volna az első esete, ha nem jönnek a városi rendőrök, és nem veszik el tőle. Milyen szépen elfeledte, eltemette már magában. Hogy kerül ez most ide?

De minden hiába. Valami kiszabadult, és a régi napok meg akarják mutatni magukat.

„Akkor legalább jönne valami szép”, mondja a vodkának. És beleiszik.

Az ifjú Szoloványi a sóháznál lesi Annát. Karonfogva mennek az első tavaszi vásárba, a merészebbje a templomba is beszökött, széplányok, inog rajtuk a kékfestő. Karonfogva jönnek, énekelnek, „Ki a Tisza vizét issza”. Anna hátul megy, meghúzódva, Szoloványi mégis csak őt látja.

Anna szerint csak azért, mert a csordajárás felől odabilleg egy gyönyörű, hatalmas kékszárnyú pillangó, libeg át az út felett, el a vadszilvafák mellett. Minden lány a kékszárnyú pillangót nézi, mintha kérő lenne, jön az élet, a szépség, a vágy, száll a levegőben, és Anna már érzi, hogy megtörténik a csoda, mert olyan melegség van benne, mint máskor sohasem. Hevesen ver a szíve, mintha futott volna, alig bírja tartani a tempót, pedig az ének is lassú, és a séta is lassú, hogy meg tudják nézni őket a legények.

És akkor a pillangó keresztüllibeg a Vangel lányok feje felett, pedig úgy illett volna, hogy a kulákból jó elvtársá lett Vangel Ignác ragyogó lányaival törődjön, de nem, a szegény és szomorúszemű Kiss Anna felé megy. És Anna már nevet, mert tudja, hogy van Isten, és az élő Isten üzen most neki, hogy nem, nem lesz mindig így.

Szoloványi Jancsi ott áll a legények között, akik mustrálják a lányokat, és látja ő is, amit minden férfi, hogy Anna vállára száll le a kékszárnyú pillangó, de hiába mondta később Anna, hogy ő emiatt vette észre. Ez nem igaz. Ő már akkor is őt bámulta, amikor lehajtott nyakkal, mintha nem is látszana, kilépett a templomból, ő már akkor is babonázva nézte a lány húsos ajkait, az ijedt, bónamenta szemét, a vékony madárkezét.

Szoloványi elindul haza, egészen elmosódik előtte minden, csak a hangokat hallja, valaki rántott pontyot kér, és serclit, valami pittyeg, sokszor pittyeg, Szoloványi csak megy, dülöngél, énekelni lenne kedve, de nem itt, hanem ott, abban a valóságban, a faluban, otthon, rázendíteni a fiúkkal arra a katonanótára, amire akkor. Hogy elnyomják a lányok énekét. Persze nem azért, mert nem szépen daloltak, hanem hogy így is incselkedjenek velük. A lányok meg csak próbálták még hangosabban, szinte kiabálva túlharsogni őket. Kidagadt az ér a nyakukon, olyan szépen erőlködtek.

A lépcsőházi kódot viszonylag könnyen beüti, de a kulcs nincs meg. Csak nem elhagyta a piacon? Fáradtan és egészen részegen nekidől a rácsnak, belóg a feje, zihál. Lassan elzsibbad a válla, érzi, hogy tehetetlen, hogy kicsúsztak a kezéből a dolgok. Ez az, amit soha nem engedett meg magának, hogy a dolgok elszabaduljanak, hogy az érzelmek dolgozzanak az ész előtt.

„Anna, Anna, hová lettél?”, zihálja az ajtó felé.

És mint még soha. Vagy gyerekkorában utoljára. Sír.

Károlyi Imre egész héten a tévét nézi. Minden vitaműsort és minden vitaműsor ismétlését is. Kopasz férfiak beszélnek a hazáról. A lakás bebüdösödik, Károlyiné hiába szellőztet, talán a falakból jön, a fotelből, beleivódott mindenbe az izzadság, a nikotinszagú verejték. És mintha titokban újra bent is cigizne az Imre. Tagadja, de nem áradhat ilyen borzalmas bűz a bőréből.

A Váci út rohog, dohog, kiabál, dudálnak és üvöltenek az emberek, a Váci út a pokolba vezet, mindig ezt gondolja Károlyiné, vagy talán még rosszabb helyre,

a Külső Váci útra. Az asszony mindent lát az ablakból, mégis jólesik kiállni a balkontra.

Ismeri az arcokat, akik virágot és nadrágszíjat árulnak a 14-es villamos megállójában. Ismeri azt az árust, aki pontban fél egykor, órát lehet hozzá igazítani, kijön a piac elé, szájában fogpiszkáló, a fogait turkálja, elégedetten kidülleszti a hasát és rágyújt. Vajon mit árulhat? Ránézésre pék. Mond valamit a húsos lányoknak, azok meg néha nevetnek. Másszor meg nem nevetnek.

Károlyinének ez a világ. Lassan huszonöt éve nem mozdult ki a lakásból. Eleinte próbálta, de egyszer kigúnyolták, aztán, amikor a Nyugatinál el is lökték az aluljáróban, végleg lemondott róla, hogy megszokja a várost. Imre először haragudott, utána meg örült. Legalább tudta, hol van, ő meg kedvére kalandozhatott, és azt hazudott, amit akart. Hogy hol járt, meg hol nem. Ugyan. Károlyiné nem bánta, legalább neki békét hagy. Csak bevásárolni tanította meg nehezen, aki nem főz, bevásárolni sem tud, lényegtelennek ítéli a fokhagymát vagy a süteményt, elfelejti a sót meg a vegetát, felsőcombosot vesz alsócomb helyett.

„Nem mindegy, persze, hogy nem mindegy.”

„Mit főzöl?”, kérdezi Károlyi Imre. Egy férfi beszél a kamerába, a szemét sem veszi le a képernyőről.

„Semmit.”

Imre felemeli a fejét, és a neje néz. „Hát?”

„Nincs itthon semmi.”

„Aha”, mondja Károlyi Imre, és csatornát vált.

Még órákig a tévé előtt ül, aztán lassan, nagyon lassan feláll.

„Ebből minden nagyon kell”, mondja magának, amikor zsebre teszi a bevásárlólistát. Úgy mondja, mintha a neje mondaná, de nem utánozza elég ügyesen a hangját. A felesége úgy tesz, mintha nem venné észre a gúnyt.

„Csak, ha főtt ételt akarsz enni.”

„Csak, ha enni akarok”, mondja.

A vásárban meg is szólította. A Károlyi kastély előtt már sárgultak az akácok, a piactéren vurstli szólt, és célba lőttek a fiúk.

„Annácska, lövök magának valamit!”

Kiss Anna elpirult, máskor milyen jólesett volna a figyelem! De a pillangó miatt most mindenki őt irigyli, és nem szabad kitűnni. Ezt mondja az apja mindig, hogy csak húzódjon meg, ne vegye észre senki, és eddig remekül ment, túl jól is, „ne aggódjon, édesapám, engem a kutya se vesz észre”, mondta mindig nevetve, pedig sírni lett volna kedve, hogy ennyire szóra sem méltatják a férfiak.

A Vangel lányok vattacukrot esznek a téren, és folyamatosan őt figyelik, hogy merre megy, mit csinál, hogy nőtt-e az ázsiója a pillangó miatt. Eddig sikerült úgy mozognia, elkerülnie mindenkit, hogy elaltassa a nagyszavú lányok gyanúját, erre most idejön ez az ostoba férfi.

„Annácska, engedje meg!”

„Maga honnan ismer engem? Be se vagyunk mutatva egymásnak.”

Szoloványi Jancsi köhögőrohamot kap, ez azért már sok. Persze, be kell tartani az illemet, és szépen szólni a lányokhoz, de faluhelyen bemutatkozni, micsoda gőgös lány ez. Hát együtt jártak iskolába! És igaz, mióta megváltozott minden, és

a lányok lányok lettek, a fiúk meg fiúk, talán már egy éve sem szóltak egymáshoz, de hogy neki, Szoloványi Jancsinak be kellene mutatkoznia, nevetséges.

Már Anna is megbánta, hogy ilyet mondott, tudta ő nagyon jól, hogy ki áll mellette, de valahogy ez csúszott ki a száján. Azt mégsem mondhatta, hogy ő most, ebben az átkozott pillanatban nem tud beszélni, mert árgus szemekkel lesik a Vangel lányok, és ha ők rászállnak, neki vége, még napszámot sem kap sehol, mert nem merik majd hívni, és a legjobb úton van efelé. Hát akkor mit mondhatott volna? Szétárad benne a szégyen, amitől meg mérges lesz, ez így akkor sem illik, gondolja, és győzködi magát, hogy igaza van, felnőttek már, egy legény nem szólíthat le csak úgy egy leányt.

Közben Szoloványi Jancsi is arra gondol, hogy ez hiba volt. Valahogy megváltozott minden, nem szokás csak úgy leszólítani a lányokat, még rossz híre lesz szégyénynek.

„Ne haragudjon, Anna”, mondja és meghajol. „Tényleg sajnálom. Nem tudom, mi lett.”

Anna oldalra néz, a Vangel lányok a háziipar felé mennek, mi a fenét akarhatnak ott, olyan hangosan nevetnek, hogy áthallatszik az egész téren, ez még tőlük is sok, az egyik nagydarab kofa kiabálni kezd.

„Nézz már oda”, kiabálja, „vattacukros cafkák”.

Az egész piac nevet, Annában szétárad a melegség, ez most megmentette őt, holnap mindenki erről fog beszélni, nem róla, nem a pillangóról, és nem fogja az apja bántani, mert megint nem hall róla semmit, és nem hallani nagyon jó. Anna mosolyogva fordul vissza, még az is eszébe jut, hogy azt mondja Jancsinak, lőhet neki valamit a céllövöldében. De a fiú már nincsen sehol.

Elindul, maga sem tudja, hová, csak megy, aztán már az első lépésnél annyira fáj, hogy majdnem meg kell állnia, sírni kell, jön föl, fojtogatja az inger. Olyan nagyon jó lett volna Szoloványi Jancsi mellett állni, és várni, hogy lelövi-e neki a forgót, olyan nagyon jó lett volna nézni az izmos kezét, ahogy a puskát tartja. Hát mi ez? Mi történik vele? Hát miért olyan fontos egy ostoba célba lövés? Mi az? Nem mindegy? Jancsi buta meleg barna szemére gondol, hogy milyen epekedve nézte őt. Hogy milyen jó volt állni, és fürödni ebben a pillantásban. Életében először szépnek érezte magát, fontosnak, hogy ő is valaki, látszik, észreveszik.

Próbál megnyugodni, lám, csak ezért volt az egész. Jólesett neki a törődés. De valahogy a céllövölde nem illik a képbe. Ő nem oda vágyik vissza, a piactérre, hogy Jancsi nézze őt, hanem a meg sem történt idillt áhítja nagyon, hogy ők ott legyenek együtt a céllövölde előtt, és amikor a férfi lő, titokban rámosolyogjon. Milyen szép lett volna!

Megy haza, törli a könnyeit, kibírhatatlanul fáj. De legalább az apja boldog lehet. Igaz lesz, ha nem hall semmit, ha úgy tudja majd, Kiss Annával nem történt az égvilágon semmi. Mert nem is.

Rá egy hétre, vasárnap, Szoloványi Jancsi a piac felől megy le a sétányra. Erről van a Károlyi kastély nagykapuja. Jancsi nagyapja még itt járt be, mint udvaros, béres, és Anna, ha összemelegednének, itt járhatna be a gyerekkotthon konyhájára, mint konyhalány, aztán talán, mint szakácsnő. Jancsi, ha úgy állnak a csillagok, és olyan az elvtársak kedve, talán el tudná neki intézni.

Ilyen szép álmai vannak Szoloványi Jancsinak, mert bármennyire is nem lőhetett forgót a vásárban, valami megváltozott Anna és közte. Másképpen nem köszönnek, ha látják egymást a fényképésznél a sarkon, másképpen fordulnak el, és gondolják talán ugyanazt, hogy ide jönnének levetetni magukat esküvő után, és Jancsinak egészen gyorsan ver ilyenkor a szíve, mert ha Annára gondol, nemcsak a nadrágjában van melegség, hanem levegőt is nehezen vesz. Ha Annára gondol, elmúlik a fájdalom, ami azóta benne van, hogy az anyja elhagyta őt, pontosabban kivitte arra a tanyára szolgálni.

Vasárnap van, és Jancsi végre fel tudja venni az új zakóját, ami nem egészen új, de ez nem látszik rajta, egészen nyugodtan lehet vadonatnak nevezni. Szentesen vette a piacon, mintha rá öntötték volna, derékban kicsit szűkített, ami kifejezetten jól áll, és ráadásul emiatt le is tudott alkudni az árából, mert az öregeknek nem kellett, hiába szép az ujjá és még a gallérja sem kopott, ha hasnál kurta.

Jancsi megáll a Kurca partján. Olyan nyugodt a víz, mintha mindent megbocsátott volna a falunak, olyan nyugodt, mintha nem ölték volna a partján annyira nagyon sokat. A kastély mögött, a régi várbörtön fala felől énekszó hallatszik. Hát igen, ezért jött ő ide. Gondolta, hogy erre sétálnak a lányok, és talán, ha az ostoba apja nem vitte ki a gyárba még az Úr napján is, Anna is köztük lesz.

Jancsi elindul, aztán megtorpan, nem is tudja, hogy lenne a jobb. Hogy ő van mozgásban, vagy a lányok így látják meg, ahogy véletlenül itt nézi a vizet. Közben kiszúrja, hogy a túloldalon, a Réti telep felől, és a sétány másik oldalán is fel-feltűnik egy legény, és a falu felől is jönnek szemben a sétányon. Jancsinak a gyomrába mar a féltékenység, csak nehogy más is Annára vessen szemet! Majdnem ki is mondja hangosan.

„Anna az enyém.”

Vagy ki is mondta? Mióta megölték az állomásfőnök lányát, a Böskét, benne minden olyan más lett, rémálmai vannak és szorong, és egyre gyakrabban magában beszél, mintha el kéne önmagának magyaráznia, hogy mi történik körülötte, mint ha végiggondolni nem lenne elég. És nem is elég. Hiszen, ha megy is tovább az élet, ahogy szokott, a faluban egészen más lett a levegő. Itt van köztük, itt él a gyilkos, még mindig nem kapták el, és talán már kiszemelte a következő áldozatát.

Közben odaérnek a lányok, Anna is köztük van, dalolnak, mind harsog, Anna is, egészen addig, míg meg nem látja Jancsit, és akkor megáll, nem dalol tovább, és nem is megy, a négyes oszlop engedelmesen szétnyílik, a lányok kikerülnek, aztán egymásba karolnak újra. Jancsi most vesz észre valami egészen furcsát a hídon, nemcsak férfiak állnak ott, hanem valami állványt is felszereltek oda. Jancsit minden szokatlan dolog elbizonytalanítja, ráncolja a szemöldökét. Anna megijed, hogy baj van, hogy vele van baj, Jancsi a céllövölde miatt haragszik rá, pedig ő még mosolyog, tartja magát, már egészen közel ér, amikor meglátja, hogy Jancsit valami más zavarta meg, a lány is ösztönösen hátrafordul, a hídra néz.

„Fotográfus”, mondja köszönés helyett.

Jancsi a fejét rázza. „Mit akar itt?”

„Hagyd el! Tán szolgálatban vagy!?”

„Dehogy!”, mondja Jancsi, és kihúzza magát, mosolyog, és szétárad benne a melegség. A lány nemcsak kilépett a sorból, de tegezi is!

„Szép az új zakód!”, mondja a lány, és elpirul.

Jancsi olyan boldog, hogy semmit sem tud mondani, csak áll vörösén és némán, harangoznak a vajfehér akácvirágok, és a gyöngye szellőben repül a sárga bodza, lassan elindulnak a lányok után, csak úgy sétálva, nem karolnak egymásba. Elég már ez is, így is mindenki őket nézi, a Vangel lányok egy pillanatra megállítják a menetet, ilyen szemtelenséget elképzelni sem lehet, hogy valaki kiáll a sétából, és egy legénnel megy tovább. Egy ideig a dal is megtorpan, „beleestem, kocsiszul, lovastul”, aztán annál dühödtebben kezdik újra. Jancsi olyan hálás és boldog, hogy még mindig nem jön szó a szájára.

„Nem lesz ebből baj?”, kérdezi később.

Anna ránéz, mosolyog, felhúzza a vállát. Kettesben mennek a lányok után, de már nem velük, ez már olyan, mintha Jancsi elment volna háztűznézőbe, ilyet csak azután szabad, de arról meg senki sem tud, hogy a fiú egyáltalán bejelentkezett volna.

„Ha megvédesz, nem.”

Jancsinak, miközben felszegi a fejét, és szinte dühödten igyekezettel kivágja a választ, hogy „persze, Annácska, téged, bármikor”, valamiért, teljesen érthetetlen okból, de megindulnak a könnyei.

Anna megáll, az ő szeme is párás, de tartja magát.

„Ki tudja, mennyi időnk van”, mondja.

Jancsi nem érti, hogy mire gondol, hogy ez most mire vonatkozik, de ekkora boldogság közben nem is lehet érteni mindent.

A híres diszkoszvetők, miközben rendes, sutyi cigarettázásukra indultak a kendergyár áztatótárához, a csipkebogyóbokrok között ráakadtak a katolikus kántor lányára. Az akácfára húzták fel. Rútul, alávaló módon megcsonkították, a fejét vették szegénynek, a gyönyörű fejét. Körben, a virágzó akácokon mindenütt varjak. Döglött varjak felkötve a fűrtök mellé, fej nélkül. Hányanak a diszkoszvető fiúk, okádnak a szürke gypepre, a gyár felől sikoltás hallatszik, zokognak a szürke gépek, vajúdik a gépszíj, még a masina is a gyönyörű Leát siratja. Leának olyan volt a mosolya, mintha a teremtés első napján tanulta volna, hogyan kell férfit mosolyogni. És olyan hangon dalolt az apja mellett a karzaton, hogy a temető-kertben elvirágoztak a bazsarózsák.

Ki képes ilyesmire? Hogy lehet az, hogy nem fogták meg már az első eset után? Hát már Erzsikét, az állomásfőnök szegény lányát, a nyúlászú Bözskét meg kellett volna bosszulni! Akármilyen ügyetlen és rút volt szegényke, jóra való teremtés volt, szorgos, és nem járja, hogy felhúzzák egy kampóra.

De az igazi gyötrelmem most jött a falura.

Lea káprázatos lány volt, és tiszta, mint az esti eső. Jó szándékú és nevetős. És most egy meggyalázott test lóg a gyár melletti akácosban, egy rongy és egy testdarab.

Rohangálnak az emberek, a rohangáló fajták, háztól házig. Van, aki egyvégtében beszél, a másik fele meg, aki olyan, csak ül és hallgat. Rendőrökocsik jönnek, meg még egy Robur busz is, tucatnyi rendőr ömlik róla, mintha az orosz sereg tért volna vissza.

A hírt nem kell vinni, megy magától. Illetve viszik mégis, mert muszáj, és viszik, mert sokfélék a népek, és van, aki szeret fürdeni a borzongásban és a fájdalomban.

Egyetlen nagy harangkongás hallatszik délután, utána tompán félreverődik a harang. Ilyen furcsa hangot még azok sem hallottak, akik már az első háború előtt is éltek. Így még sohasem harangoztak, és nem fordult elő, hogy egyetlen kongás ilyen nagyot szólott volna. Az öregasszonyok az első utcában mindjárt tudták. A csontjukban érezték, hogy baj van. Hogy egy test húzza magával a harangot, azért szólott ekkorát. Meg sem lepődtek, csak sírtak, amikor megjött a bizonyosság, hogy igen, úgy van, ahogy gondolták, ahogy megéreztek a saját testükben, hogy megy el, szökik a templom felé a halál.

„Nem lett volna szabad magára hagyni”, mondja mindenki, főleg azok, akik magára hagyták.

Ahogy a hírvivők elmentek, a kántor a templom tágas magányában lassan felfogta, mi történt a lányával. Felfogta, és megtagadta az istent. Az istent, aki őt ebben a faluban különben is elhagyta, megtagadta egy új szövetségéért. De erről, hogy ő megátkozta volna az Örökkévalót, senki sem tudott, csak ő meg az isten. A falu már csak a harangkötélen billegő testet látta.

Kleinnéhez másnap egy lány még elment zeneórára. Egyetlen lány volt olyan bolond, hogy azt hitte, a magára maradt Kleinné zongoraórát fog adni. A lány egy darab ideig szólongatta az asszonyt, hiszen otthon volt, ott ült a zongora mellett, a hangszeren orgonavirágok, fehér és lila fürtök, de az asszony nem válaszolt. Nyitott szájából csorgott a nyál. Két nap múlva vitte el a mentő, kiszáradva, mocskosan.

Szoloványi Jánost meggyötrik a felszakadó emlékek. Ő nem szokott és nem is tud emlékezni, elfelejtette, hogyan kell. Nem kellett bánnia az idővel, nincsenek mögötte évtizedek, mögötte csak a feledés van, az ő szíve olyan, mint az üres Váci út hajnalban, amikor csak a helyi vagányok játszanak rajta autóversenyt, utána csönd van, döbbenetes csönd és kopárság. Meg lehet állni a közepén, mint egy kősvatag peremén, a körúti felüljáró betonhulláma keskenyre vágja a horizontot, mintha aszfaltból lenne az ég, mintha bebetonozták volna a világot.

Ez a süket, tömör valóság, ez segítette eddig Szoloványi Jánost. Ilyen volt az ő szíve is. Egy óriási kő alatt volt minden, mintha egy vulkán tömődött volna el, a világnyi merev lávakő nem mozdult, nem is szelelt. Egészen a múlt hétig, amikor ő összefutott azzal az emberrel.

Onnan ismeri, Tűzkövesről, egészen biztosan odavaló, és ugyanazért van itt, mint ő, felejteni és eltűnni, szürkén és súlytalanul, felelősség és számadás nélkül lezárni az életet, jeltelenül eltűnni, egy szóróparcellában lefolyni a csatornába, még csak a földbe se épülni bele. Szoloványi már abban is biztos, hogy valahol, a tudata mélyén nagyon jól tudja, kicsoda ez a férfi. A gyomra tudja, csak az agya nem ismeri meg. Az agya mondja, hogy közel ötvenéves arcokra nincs garancia, és hogy mindenki olyan, mint a másik, és már senki sem olyan, mint volt, akkor meg minek erőlködni.

Szoloványi nem is erőlködik, mert tudja, meglesz a megoldás. És azt is, hogy ez a megoldás neki nem fog tetszeni. Vége a boldog békeidőknek, a szunnyadásnak, mert a kődugó megmozdult, kinyakdult, szelel, és a mélyből elfeledettnek hitt indulatok, vágyságok, gyötrelmek forrósága csap ki. Tudja, hogy így lesz, ezért

nem is sietteti. Nem dolgozik az agya, nem gondolkodik, nem akar. Iszik, jóval többet, mint szokott. Már reggeltől kezd. Iszik és tompa rémülettel várja, hogy mi lesz.

Tulajdonképpen jó is így. Most a legjobb. A vihar előtti csöndben. Állni a kies Váci út közepén, hajnali négykor egyedül, széttárni a karját, mintha ő maga lenne az újlipótvárosi Jézus, felfeszülve a Váci út és a Gogol utca kereszttjére, egészen addig, amíg néhány részeg fiatal, akik lerakták a hangszereiket átellenben a sarkon, rá nem kiabálnak.

„Megunta az életét, tata?!“

És ő el nem indul megszegyenülten a Kávéskatca felé, pedig nyugodtan mondhatta volna, hogy „igen, fiacskám, meguntam“, esetleg hozzátehetette volna, szigorúan, mégis kedvesen, hogy „és a bűdösjókurvaanyádnak vagyok én a tatája“.

Károlyi Imre már ott ül. Szoloványi tíz óra tájban érkezik meg, ráadásul az ő szatyra még üres. Károlyi Imre már be is vásárolt, dacosan, mintha tollal feldíszített totemállat lenne, figyel a szatyor tetejéről egy leveles karalábé. Szoloványi egy pohár sört kér, és két Unciumot. Kicsit. Leül Károlyi Imre mellé, és odatolja neki a töményt.

„Én ugyan nem kértem“, mondja Károlyi.

„De azt sem mondta, hogy nem kell.“

Imre bólint, „az is igaz.“

Hallgatnak. Szoloványiban, Károlyi Imre mellett, megint megbolydulnak az emlékek.

A városi rendőrök megérkezése után ő, a tizenkilenc éves körzeti megbízott őrségi feladatot kapott, a halottasházra kellett figyelnie. Parkolópálya. A halottasházban szegény Böske volt felravatalozva, nem akarta bántani senki.

De hogy a Lea testét elviszik Szegedre, az felkorbácsolta az indulatokat.

„Persze, hogy elviszik szegény lányt, se anyja, se apja, nincs, aki megvédené.“

Szoloványi felnéz, mintha Károlyi Imre bóbiskolna, pedig csak bambul, három asszony jön kávézni meg vodkázni, Szoloványi ismeri őket, az egyik ukrán, a másik román, a harmadik meg román kínai. Fene se tudja, milyen nyelven beszélnek, de nevetnek. Szoloványi Károlyi Imre szemébe néz.

„Maga rosszabbul néz ki, mint legutóbb.“

„Maga se szépült meg.“

„Ott volt a szám a karján.“

„Kinek a karján?“, kérdezi Károlyi Imre, és láthatóan tényleg nem tudja, kiről van szó.

„A kántor karján.“

„Nem tudom, miről beszél.“

Szoloványi legyint. Aztán mégiscsak mondja.

„Szerintem meg tudja. Engem küldtek be. Akkor már ott voltak a szentesi rendőrök, de helyszíneltek. A pálya mellett volt mind. És amikor Klein Jani bácsi, a kántor, felakasztotta magát, én mentem be érte. Félmeztelen volt. Nekivetkőzött szegény.“

„Utoljára mondom, nem tudom, miről beszél.“

„Nekem nincsen arra bizonyítékom, hogy maga tudja. De érzem.“

„Én meg azt érzem, hogy pisálnom kell.”

Károlyi Imre feláll, és emeli a táskáját is.

„Nem jön vissza?”

Károlyi nem felel, és elindul az emeleti klotyó irányába. Ő is tudja, Szoloványi is tudja, hogy nem megy vissza.

Szoloványi János a kolbászos felé néz, és az öreg kántorra gondol. Klein Jani bácsi. Csak ő jött vissza a faluba. Pedig milyen sokat, négy családot, ötvenhét embert vittek el Mindszentre. A régi öregek azt beszéltek, bő egy hétre bezárták őket a mindszenti zsinagógába. Szomszédokat, iskolatársakat, kollégákat, öregasszonyt, beteg embert, gyereket, süldő szép lányokat, ezeket a közülünk valókat, ötvenhét falusit, embert meg asszonyt, mintha állatok lennének, együtt. Onnan meg, de ezt már csak kevesek tudták, mert a nagyját már nem érdekelte, a többi meg el akarta felejteni, a szegedi téglagyár gettójába kerültek. Három hétig voltak ottan, mielőtt messzire, nagyon messzire a falutól, Birkenau szürke egében elfújta a pernyéjüket a szél.

A Weiszéktől, pedig mekkora család volt, nem jött vissza senki. A Kertészéktől, akik potyára keresztelkedtek ki, onnan is mentek vagy harmincan. Senki.

Klein Jancsi jött haza egyedül. Túrték, de a régi házukba nem költözhetett vissza. És munkát se kapott. Igaz, nem is nagyon volt. De ha akadt, őt nem hívták napszámba se sehová. Néhány hétig, hónapig pásztornak, ellátás fejében, megtúrték tanyán. Aztán, amikor a parasztoktól is elvettek mindent, és vigyázni se volt mire, meg bögre tej sem jutott, neki sem volt hely.

Jancsi úgy hallotta, hogy a Klein egyik este bement a parókiára, vacsorát kérni a katolikus paptól.

„Éhezem, atyám.”

A pap bólintott, és mutatta, hogy üljön le. A paprikáskrumpli üres volt, nem volt benne szalonnahéj sem, de a korpás kenyérrel, szűken, elég volt kettőnek is. Hajnalig beszélgettek. Megitták a misebort, és a pap az egyik parketta-kazetta alól még pálinkát is vett elő. Alig néhány órát szundítottak, egyik a fotelban, a másik a heverőn, és már menni kellett a hajnali misére.

„Nincsen kántorom”, mondta a pap.

„Hová lett?”

„Mióta ilyen véresszájúak ezek, senki sem meri vállalni”, mondta a pap. Aztán elhallgatott.

„Maga, Janikám, tud tangóharmonikázni, nem?”

„Nagyon régen volt. Még az előtt. És a harmonika azért nem orgona.”

„Majd belejön.”

„Katolikus kántornak álljak? Én?”

„Jézus is...”

„Tudtam, hogy ezt fogja mondani.”

A pap bólogatott. Aztán felvette a reverendát. „Mehetünk?”

„Misén próbálgassam?”

„Nem lesz senki. Csak maga meg én.”

Szoloványi Jancsi a templom sarkán állt, várta a városiakat. Eleinte próbált kitérni az arra járók kérdései elől, de rájött, könnyebb dolga van, ha mindent elmond.

Hamarabb szabadul. Idővel úgy érezte, azért van ott, hogy a különböző hullámokban érkező, felajzott falusiakat lecsillapítsa.

„Igen, a kántor.”

„Úgy van, felakasztotta magát szegény.”

„Nem, nem csoda.”

„Ezek után.”

Mennyit számít a szépség, ezen töpreng közben. A nyúlszájú Böske is borzalmas szenzáció volt, fájdalom, de nem lett belőle hisztéria. Leácska még úgy is borzalmas botrány, hogy az. Hogy nem magyar. Megállt az élet. Nincs piac, a kátéeszben leálltak a gépek, nem fonják a drótot. A téeszből egyszerűen hazamentek az emberek, de nem is marasztalta őket senki. Mindenki őrzi a portáját, a lányát. Fémes csikorgás hangja mindenfelől. Fenik a kaszát. Hamis kuvasz kutyák csatangolnak a faluban, ahol csak volt, elengedték őket.

Másfél óra múlva Jancsi megunja a hírhozó szerepét, beljebb megy, a templomkertbe. Oda nem mernek bejönni. Vacillál, hogy mit csináljon. Ha továbbra sem érkezik meg a helyszínelő banda, ő leveszi onnan a testet. Nem maradhat halálában is meggyalázva. Megint benéz rá. A férfi alkarján ügyetlenül tetovált számok.

Amikor nyílik az ajtó, annyira megijed, hogy alig kap levegőt. Túl nagy volt a csönd, túl széles a magány.

„Ki az?”, kiáltja a kelleténél hangosabban.

„Csak én vagyok.”

Anna az. Mennyire szerette volna látni, hogy rendben van, hogy nem lett baja, de éppen most jön. Mit keres itt? A lány előlép az ajtót takaró függöny mögül, meg sem rezzen az arca, pedig Szoloványi mögött ott libeg a test.

„Arra gondoltam, hogy nagyon egyedül lehetsz”.

„Nem szabadna itt lenned.”

„Lea volt a legjobb barátnőm.”

„Tudom.”

„Az egyetlen barátnőm, igazából.”

Jancsi csak bólint.

„Én egészen magamra maradtam.”

Jancsi fölemeli a kezét, hogy megsimogassa a lány vállát, már majdnem hozzáér, de megijed, hogy milyen tolakodó dolog ez, hiszen két hete a vásárban még a megszólítás is modortalanságnak számított, akkor ezt igazán hogyan képzei.

Annának szinte fáj az elmaradt érintés, annyira vágyott volna rá, hogy ég a válla a hiányától, nem is tudja, mit csinál, valami őrült erő löki előre, taszítja, itt, a templomban, a harangozó odújában, a legjobb barátnője édesapja mellett, és mégis, lép a lába, ő nem akar, de a teste már nem tud megállni, az elmaradt érintés után nem lehet neki parancsolni.

Jókora durranással nyílik a templomajtó, a városi rendőrök úgy nyitják, mint-ha ólajtó lenne. Anna megy tovább, azzal a lendülettel, ahogy megindult, el János mellett, be a templom belsejébe. Mire a szentesi helyszínelők elhúzzák a függönyt, János egyedül áll a test mellett.

Anna zihálva imádkozik a templomban. Könyörög az ő istenének, hogy bocsássa meg, ami meg sem történt, amire csak vágyott, és mondja meg Leának, ha

felengedik a mennyországba, hogy ő mennyire szereti, és hogy nem felejtette el, nem akarta ezzel meggyalázni, befedni az emlékét, és borzasztó volt az apját látni, csak vannak, értse meg, vannak erők, amiket ő eddig nem ismert, és amiket nem is fog tudni, úgy látszik, kordában tartani.

Szoloványi kísétál a Szent István parkba, leül, nézi a hegyeket, ő már sohasem fogja megtanulni, melyik melyik. Ahhoz ott kell élni, át kell menni a másik városba, vagy oda kell születni. A mai kurta beszélgetésre gondol. Hogy az a férfi milyen gyorsan lelépett, amikor a kántorról beszélt neki. Mintha nem lett volna kedvére való a téma. Lehet, hogy belenyúlt valamibe? Régi izgalom szállja meg Szoloványi János lelkét, nem is gondolta volna, hogy hiányzik. Ő azt hitte, neki már több rejtélyre az életében nem lesz szüksége.

És most éppen olyan izgatott, mint régen. Hogy talán „szűkült valamit a kör”, talán „sikerül néhány tényezőt kizárni”. Hogy utálta akkoriban ezeket a frázisokat, hányszor mondta, hogy emberi nyelven is lehetne beszélni. Hiszen akkor sem lenne se több, se kevesebb a tudomány a nyomozásban, de végül neki is ráállt a szája.

Mire Pestre került, már úgy mondta ezeket a marhaságokat, mintha az anyatejjel szívta volna őket.

Talán csendőr volt? Vagy nyilas? Ostobaság, ahhoz túl fiatal. De olyan képe van! Ezen elszégyelli magát. Az idegen férfi a piacról nem szimpatikus ember, kerek feje van, gombóc orra, és olyan mélyen ülnek a szemei, mintha valaki benyomta volna, de fejre lenyilasozni, nahát.

Hirtelen szappanszagot érez, és látja maga előtt a régi tanya téli konyháját. Télvíz idején úgy háromnegyed hét felé öntött Mikóczki tanyagazda egy fél vödör langyos vizet a nyakába, srégen a lavór fölé hajolt, és jól beháziszappanozta a nyakát meg a hónalját.

„Nincs is miben megizzadnom”, mondta ilyenkor. Ez azt jelentette, hogy ő csak becsületből és jólneveltségből fürdik. Jelentőségteljesen a gyerekekre nézett, hogy érti-e, ő milyen rendes ember, aztán a maradék fél vödört is a nyakába zúdította. Szoloványi Jancsi ilyenkor a hokedlin kuporgott, nézte a fára festett Krisztus-képet a falon vagy az üres sőtartót az asztalon. Nem értékelte eléggé, milyen rendes ember a tanyagazda. Csak nézte, ahogy a Biblia fátyollapjait lebegteti a huzat. A petróleumlámpa körül felrúncosodott a meglágyult, viaszkos-vásznon terítő.

Újlipótvárosi kismamák jönnek, egész karéj. Szoloványi elképzeli, hogy milyen lett volna, ha annak idején, a faluban, asszonykorukban is így vonultak volna a lányok. Kékfestőben, nagy hassal. Ezt annyira viccesnek találja, hogy hangosan nevet. A kismamák odanéznek, de mintha fertőzne, undorodva fordulnak el tőle.

A kis Jancsi éppen a boltból ment hazafelé. Nagyon hosszú volt a sor, lassan haladt. Őt többször is hátrább lökték, csak éppen-éppen jutott font cukor meg némi petróleum. Jaj, el ne ejtse, jaj, ki ne lötyögjön!

Még nagyon sokat kellett gyalogolnia a tanyáig. A faluközponttól a Mikóczki tanya, az ő tempójában, petróleummal a kézben, legalább két óra. Megállt, akkor meg minek sietni. Már sötéttel fog hazaérni, világít majd a havas határban a Hold. Csak a hideget kell bírni. Bámészkodott, nézte a Károlyi kastélyt, a

Szentháromság-szobrot, de szép itt minden, erre gondolt, és irigykedett, hogy milyen kényelmes, szép dolog lehet falun élni, itt olyan ház is van, ahol csőből jön a víz odabent.

Jancsinak nem nagyon volt már emléke róla, hogy milyen volt a szülői háznál, hogy ott ő játszhatott-e. Mintha mindig is szolgált volna, most arra gondolt, hogy ő oda született, ő már csecsemőnek is cseléd volt.

Már majdnem elindult, amikor meglátta. Nagyon fura teremtés jött a fényképész felől. Nadrágban volt, és rövid volt a haja, de valamitől látszott rajta, hogy nem férfi. Megálltak az emberek az úton, lassítottak a lovas kocsik, megtorpan- tak, akik mentek a boltból hazafelé, mindenki megállt ott, ahol volt, az út közepén akár, talán még a varjak is leszálltak, és a fura idegent nézték.

Feltámadt a szél, a nadrágos, ballonkabátos alak megállt, kendőt vett elő, és a fejére kötötte. Asszonyember vagy miféle?

A kis Jancsi ekkor már látta, hogy a gyógyszertár felől, a másik utcából jön az új kántor, akire valamiért haragudni kell, Mikóczki tanyagazda legalábbis haragszik, és csak azért nem haragszik igazán, mert amúgy sem lehet a kommunisták miatt templomba járni, de különben szégyen lenne.

Jancsi csak állt. Nem tudta, miért, de valahogy úgy érezte, ez fontos pillanat. Ez a fura asszonyféle, meg a szép hangú új kántor, aki valahonnan visszajött, ezek egyformák, ezeknek közülük van egymáshoz.

Szoloványi János kizökken az emlékezésből. Egy gyerek nekitolja a lábának a háromkerékű biciklit.

„Te mit csinálsz itt?“, kérdezi a gyerek.

„Emlékezem“, feleli Szoloványi.

„Nem tudom, hogy az mi“, mondja a gyerek.

Az anyja most ér oda, „ne haragudjon, úgy tud tekerni ezzel a kisbiciklivel.“

Szoloványi csak mosolyog. Alig lehetett idősebb ennél a bringázó csemeténél itt. Ennél a jókedvű gyereknél, aki nem tudja, mit jelent emlékezni. Ő vajon tényleg tudta, hogy fontos dolog történik? Vajon tényleg látta ezt az egészet? Vagy csak mesélték neki, és utólag így képze- li el? És persze, hogy fontosnak képze- li, és persze, hogy összeszorul a szíve, ahogy a többi népeknek, akik látták, akik tanúi voltak, hogy a Weisz lány, a gyönyörű Sára, megtörve, ráncosan, vékonyan, rövidre vágott hajjal és nadrágban, akár egy férfi, de mégiscsak, ő az, a Weisz Sára megjött, és ott áll a Szentháromság-szobor lábánál, és csak néz.

Szemben, a kastély előtt meg ott a bő két éve otthon élő Klein Jancsi. Már remeg, megindul, aztán megtorpan. A szemét törölgeti, megint megindul, aztán meg kell támaszkodnia a combján. Zihál. Felegyenesedik, újra csak nézik egymást. A Weisz Sára is megindul, elmegy a volt házuk előtt – ami már másnap, hogy kikísérte őket a falusi csendőr a pályaudvarra, nem volt az ő házuk –, már szinte fut a virágosnál, és már Jancsi is szalad, most mindenki tudja, legalábbis Szoloványi János szerint mindenkinek tudnia kell, hogy ők, Weisz Sára és Klein János a világ, mert a világ mindent elvett tőlük, ami elvehető, múltat, családot, életet, házat, hazát, becsületet, reményt, és a világ, ha vissza nem is ad semmit, most legalább összemegy, és egyetlen, véget nem érő, szoros ölelés lesz belőle.

A Váci út fölött vibrál a por, mintha délibáb lenne. Tavasznak kellene lenni, a nap-tár szerint ez tavasz, de olyan nyári forróság van, hogy alig lehet megmaradni. Károlyiné kilép a teraszra, és megcsapja az égető bűz. Még ide se nagyon szokott kiállni, különösen nem ilyen pusztító hőségben, de most gondolkodnia kell.

Imre két hete nem hajlandó kimozdulni, nem megy le a piacra. Abban reménykedett, hogyha majd elfogy az ital. De így, hogy alig eszik, néhány korty bor után részeg. Hamarabb éhen halnak, mint hogy kiürüljön a demizson. Már a rizs és a száraztészta is elfogyott.

Károlyiné felteszi a szemüvegét. Jól látni, a piacon minden ajtó tárva-nyitva. Micsoda hőség lehet ott is! Hal- és emberszag, mindent megül a rothadó zöldségek bűze, érnek a sajtok, savanyodik a sör. Károlyiné húsz év magánya után most először gondol rá, hogy lesétál a házból és átmegy a piacra. Mi történne? Veszi a garabolyt, a tárcát és bevásárol. Meglőknék? Fényes nappal? Nem valószínű. Megnéznék, mert csak egy karja van, mert csonka. Na és? A bal karjával is remekül tud fizetni, az a lényeg, hogy fizessen. Amikor szándékká érik benne az elhatározás, annyira remegni kezd a gyomra, hogy le kell ülnie. Bemege a lakásba, zihál. Károlyi Imre odabent horkol.

Mi lelte ezt az embert? Kit látott? Mi történt vele? Mitől fél? Reggeltől estig csak iszik. Korábban is megitta a magáét, pálinkával kezdte a napot, és minden étkezés előtt előkerült a kispohár, ebéd után már egy pohár bort is megivott, este meg nem is egyet, de hosszú évek óta mindig mindenkiből ugyanannyit fogyasztott. Pontosan egy hétig volt elég az ötliteres demizson, nappal sem tovább, a liter pálinka másfél-két hét. Attól függően, sikerül-e kicserélni a vastagtalpú, magyar címeres pohárra a sima, azt a nagy kocsmai felesest.

Károlyiné jobban van. Leveszi a terasz virágos polcáról a színházi kukkert. Belenéz. Magafajta asszonyok húzzák maguk után a bevásárlókocsit. Menni fog. Menni fog! Mert élni kell. Ha nincs értelme, akkor is.

Szoloványi Jancsinak egyenruhát kellett húznia május elsején. Eddig mindig büszke volt rá, hogy rendőr, tisztos hivatása van, vitte valamire, de most kényelmetlenül érezte magát. A kommunisták kitalálták, hogy vonulni kell, és ő örködjön. És mire vigyázzon? A vonulókra? Vagy a házakra? Nagyon kínos volt, alig várta, hogy leérjenek a pályára. De ott lent sem érezte jól magát fakabátként, mert ott meg rendes majális volt. A tanács ugyanúgy májusfát állított, mint régen volt szokásban, és a legényeknek meg kellett próbálni felmászni rá. Szoloványi Jancsi úgy érezte, ő mindenkinél gyorsabb lenne, de pisztoly lógott az oldalán. A pisztoly meg nem szereti, ha lecsatolják. És nem szereti a májusfát sem.

Most először őszintén bánta, hogy rendőr. Most éppen az volt idegesítő és terhes benne, ami eddig a biztonságot jelentette, a fegyelmet. Eddig úgy hitte, ha nem rendőr lenne, már megbolondult volna, mert akkor csak gondolkodna mindig, hogy volt, mint volt. Haragudna, idegeskedne, sajnálná magát, hogy ő itt az „árvagyerek”, akit kicsaptak szolgálni tanyára. És aki, amikor visszatért, akár eljátszhatta volna a saját falujában, hogy idegen.

Amikor Makóról, az intézet és a kollégium után, visszakerült, valamiért senki sem emlékezett rá. Senki sem tudta, hogy volt itt egy kisfiú, akit Mikóczki tanya-gazda béresnek használt. Még az időseknek is hiába bizonygatta, hogy ő itt élt,

itt nőtt fel. Csak bólogtattak, de látta a szemükön, hogy hiszik is, nem is. Pedig Jancsika ott volt gyerek, és sírva aludt el mindig, mert annyira vágyott haza. És mivel nem ismerte az imákat, a saját szavaival imádkozott a Jézuskához, hogy vigye vissza a mamájához.

De a Jézuska nem figyelt, vagy sok dolga akadt éppen. Mert Szoloványi Jancsi többé nem látta életben az anyját. És igazából halálában sem az anyját látja, mert az az idegen, akit a szentesi patológián azonosítania kellett, számára nem jelentett semmit. Egy fogatlan, ráncos vénasszony volt, sok ilyen kószál a tanyavilágban. Egyforma mind. Akkor jutott először az eszébe, tizenkilenc évesen, hogy minden és mindenki egyforma. És ha így van, nem érdemes szeretni egyvalakit. De ezt, akkor még, nem tartotta be.

A kékfestős leányok az áztató tó felől biztatták a legényeket. Ha nem mászott senki, csak nevettek és daloltak, mintha lánynak lenni lenne a legszebb dolog a világon. És Jancsi úgy is érezte. Lánynak lenni a legszebb dolog a világon! Csodás lehet tudni, hogy az ember fontos, vágnak rá, micsoda jó dolog lehet már fürdeni is, tisztogatni, mosogatni egy gyönyörű testet, érinteni a hamvas bőrt úgy, hogy arra sokan vágnak. Ezek a lányok tudják, hogy megghasad tőlük a férfiember szíve.

A májusfa magas volt, ijesztően magas. És amikor a bátor legényember a teje felé mászott, rémisztően kilengett, de ezzel most nem törődött senki. A hetek óta komorságban, félelemben élő falu kiszabadult, elég volt a rettegésből. Jókedv volt a majálison, harsány volt az élet, mintha bármit bármilyen gyorsan el lehetne feledni. Azzal az aprósággal meg, hogy egészen kileng a májusfa, ha egy súlyosabb legény mászik rá, most tényleg senki sem bajlódott.

A szélmalom felé voltak a sátrak. A halas, a lángosos, mellettük bográcsban rotyogott a birkapörkölt, hozta a szél az égett paprika és a faggyú szagát.

Jancsi a nyomozók mellett állt, a rendőrök és a nyomozók még most sem mentek haza, figyelték a falut. Amíg Lea meg nem halt, nem voltak ennyien, mégis mindenki utálta őket, mit szaglászhatnak itt. De most, hogy két lány is ilyen borzalmas véget ért, inkább a biztonságot jelentették. Ki merné bántani ezt a kékfestős, ragyogó siserehadat, ha fegyveresek őrzik a nevetésüket?

A helyszíneléseket vezető orvos magyarázott a többinek. Apró, ronda, pipogya embernek tűnt, Jancsi nem is tudta elképzelni, hogy valóban értené a nyomokat. Odafülett rá. A férfi arról beszélt, ha abba az igen erős törkölypálinkába, amiből a harmadik litert is megkezdte reggel óta Oláh kocsmáros, „fehérliliom száraz virágát áztatnák”, igen jó orvosság válna belőle sárgaság ellen. Felháborodott morgás volt a felelet.

„Pálinkába gazt?”

„Ha van maguknak pálinkájuk otthon is”, folytatta az orvos, mire többen nevettek, ki az, akinek nincsen otthon pálinkája, „akkor áztassanak bele földi tököt, mert az vízibetegségről fogatos”.

Erre a marhaságra senki nem mondott semmit. Elfordultak tőle. Egy öreg paraszt szólalt meg idővel, hogy ő úgy tudja, kilenc jó kövér tetűt kell kilenc napra beáztatni.

„De azt sem pálinkába, jó lesz a vízbe is.”

Az orvosnak kikerekedett a szeme.

„Az bizony”, mondta a paraszt, „úgy elmulasztja a sárgaságot, mintha sose lett volna.”

Az orvos felpattant, „babonák között nem lehet élni”, kiabálta, és elvágatott.

A rendőrök és a nyomozók is nevettek, „jól mondja maga”, mondták az öreg parasztnak, „mintha könyvből olvasná”.

Szoloványi Jancsi megsajnálta az orvost. Igaza volt. Nem lehet így élni, ahogy ők élnek. Összeszorult a gyomra, különös, ingerült türelmetlenség jött rá. Arra gondolt, hogy azonnal megkeresi Annát, odamegy, megfogja a kezét, és arra kéri, meneküljenek el innen. Menjenek el oda, ahol nem szólnak bele mindenbe, nem nézik, hogyan jársz, hogyan terítgetsz ki a saját udvarodon, mit kívánsz meg este, mit eszel reggel. Itt még a deszkakerítés résein is belesnek az öregasszonyok, átlátnak a fejedet, látják, mit gondolsz, és megcsócsálják, továbbmondják, kibeszélnek, kiterítenek, elítélnek.

Jancsinak pergődob lett a szíve, elhatározta, hogy odamegy, és most azonnal megmondja Annának, hogy szereti. Megmondja végre, hogy nem tud aludni miatta, mert a szemét látja, ahogy a templomban ránézett, azt a tüzet látja, ami akkor a szemében volt, és ha ő arra a tűzre gondol, hát neki is lángol a belseje egészen, és így nem lehet tovább élni, hogy ők csak kerülgetik egymást.

Annyira közel ment a lányokhoz, amennyire csak lehetett. Már majdnem az illendőnél is közelebb. Ott volt mindenki, és persze a Vangel lányok vitték a prímet. Csúfolódókat mondtak, fitymálták a legényeket, akik másztak.

De Anna, az ő Annája nem volt sehol.

Jancsinak rossz érzése lett. Anna vidám természet, ragyog az arca, ha dalolhat, ha kint lehet a napon, biztosan nem maradna el innen. Hiszen úgy tud örülni, mint egy tavaszi korcs, szinte ugrándozik örömeiben, aztán meg elszégyelli magát, rendes lányhoz nem illik efféle, és ahogy rajtakapja magát, mindjárt fülíg pirul.

Jancsi elmosolyodik, megint dolgozik benne a vágó, mintha gőzgép lenne, annyira áhítja a lányt, hogy még a szél simogatásától is elérzékenyül.

Elindul fölfelé a pályáról, olyan határozott léptekkel megy, szinte vonul, hogy senki sem szól utána. Aki ilyen katonásan megy, biztosan fontos ügyben jár. Ahogy elhagyja a szélmalmost, már fut, nem tudja, miért, de úgy érzi, hogy Anna bajban van. A bolond apja, képes és még ma is dolgozik, kint van a határban.

És akkor a lány egyedül van otthon. Mit csinál ott? Miért nem jött le? Miért nincs ott velük, vele? Ahol minden rendőr.

Annáék bent laknak a faluban, az Ék utca egyik romos kis házában, mindjárt a délceg és vaskos orvosi bérház mellett. Olyan egymás mellett a két porta, mint ha az élet két szélső szélét szeretné megmutatni. Jancsi a kocsmá előtt lelassít, ne lássák az öreg alkoholisták, hogy fut.

A sarkon megint belegyorsít, mert látja, Annáék kertkapuját ki-be vágja a szél. Jancsi rohan, már nem tudja, mit csinál, kicsatolja a pisztolyát, ahogy próbálja kivenni, kiesik a kezéből. Úgy megijed, hogy szinte felsikít, de szerencsére nincs csőre töltve. Felveszi, és megint szaporázza. Berobban a portára, üvölt.

„Anna, hol vagy?”

Valami robaj hallatszik a szín felől, és kíválgódik az ajtó, de nem jön ki rajta senki. Jancsi nagy ívben megy a szín felé, hogy ne tudjon ráugrani, ha várakozik

ott valaki. Távolról néz befelé, vár, hogy megszokja a szeme a sötétet, lassan megy.

„Anna, kicsikém, itt vagy?”

Sötét van bent, és bűdös. Vérszag. Jancsi annyira félti a lányt, hogy félni elfelejt. Beljebb lép, csőre tölti a pisztolyt. Felnéz, vágott dohány szárad a tető alatt, és néhány régi kukoricacsövet himbál a szél.

Más nincs ott. Mást nem akar ott látni. Jancsinak elfogy a levegője, más nem lehet ott, egyszerűen nem működik a szeme, vagy az agya dermedt meg egészen, valahol elveszik benne a világ, másodpercekig nem látja a varjakat, a fellógatott állatokat, sem a lányt, ahogy ott lóg, és vérzik a keze, mintha motyogna valamit, mintha segítséget kérne.

Az istálló felől jókora döngés hallatszik és trappolás. Jancsi ösztönösen ugrik, utánafut, mindenfelé néz, de csak a kidőlt istállófalat látja, meg trappolást hall, valaki zihálva menekül az orgonabokrok között, egy pillanatra még látja a sziluetttjét, alacsony férfi, de aztán végleg eltűnik a szomszéd portán, a füstölő mögött. Jancsi egy pillanatra vacillál, talán elkaphatná, aztán eszébe jut, ha megzavarta, akkor Anna még él.

Visszarohan, nem tudja, mit csinál, nem emlékszik, csak a zokogása és a zihálásra, és hogy Anna végül szól hozzá, mond valamit, de a szemét nem nyitja ki. Jancsi az övével köti el a vérző kezét.

„A falu felé jön az orvos”, mondja a lánynak, talán már itt ül a kocsmában, gondolja, ha annyira megsértődött, hogy feljött a pályáról, akkor csak itt lehet.

A lány él. Zihálva jár fel-le a gyönyörű keble, amikor Jancsi megsimítja az arcát, és azt mondja neki: „Mindjárt hozok orvost”.

A doktor valóban ott ül a kocsmában, és úgy rohan vele vissza, mintha az élete múlna rajta. Egy perc, talán kettő, többet nem lehettek távol. Egy magatehetetlen testtel ennyi idő alatt nem lehet messzire jutni.

Férfiak hada, dühödtek, bosszúéhes, zokogó emberek, kaszával és doronggal, pisztollyal és baltával felszerelve üldözik a gyilkost másnap reggelig. Köztük van Szoloványi János. Felforgatnak mindent, benéznek a széna alá is. Kiforgatják a kukoricás zsákokat, felmennek minden padlásra. Jancsi megy, megy, és közben érzi, valami elpattant benne. Estére elfelejti, hol járt reggel. Ami elmúlik, az nincs többé.

Annának nyoma veszett.

Napok múlva, amikor nemcsak a lábajszág repül ki az ólból, de a disznók is kitörnek, veszik észre, hogy Imre bácsi, a régi csendőr, meg a fia, az ifjabbik Imre, eltűntek.

A konyhában, a félig főtt leves alatt kialudt a tűz. Az asztalon, a hamutartóban, mintha két elszenesedett kígyótetem lenne, végigégett cigaretták.

Szoloványi János ekkorra már tanúnak, érintettnek mondatik ki. Ezért nem mehet be Károlyi Imréék házába a helyszínelés ideje alatt. De másnap átugrik a kert felől, és besurran a házba. A levest a helyszínelők is otthagyták a sparhelten, már bűdös. A cigarettákat sem dobták ki, de már csak csikkek vannak, a hamutestet elfújta a huzat. Azt nem is mondták, gondolja Szoloványi Jancsi, hogy meg van terítve. Szép, drága, világítóan fehér porcelán tányérok csillognak az asztalon.

A fiatal rendőr odalép, és maga sem tudja, miért, megfordítja az egyiket.

Szoloványi János már reggel a Lehel piac emeleti kocsmájában kezd. Nem is kell, hogy ott legyen az az ember. Elég csak rágondolnia, és tud emlékezni. Elég csak ott ülnie, ahol már vele ült kétszer. És a hamuval fedett, régi emlékek újra izzani kezdenek.

Nem is akármilyen régiek. Egy homályos délután kerül elő, még a gyilkosságok előttről. Most újra megtörténik benne, most ott van, ott a fiatal Szoloványi Jancsi, és újra van az a délután is. Az, amikor először veszi észre Annát, a lányt, akit eddig nem is látott, a Kiss Annát, akiből észrevétlenül nő lett.

Jancsi az iskolai gyakorlókertben álldogál, valaki feltörte a műhelyt, és ellopta a szerszámokat. Ritka rossz kapák és csorba kaszák voltak ott, hogy ki a fenének kell ilyesmi, Jancsinak fogalma sincs, és nem is nagyon érdekeli. Mészáros tanárnő viszont annál mérgesebb, minél nyugodtabb Jancsi. A végén már kiabál, mintha aranyat vittek volna el. Nagyjából fél óráig sorolja a hiányt, közben Jancsinak megfájdul a feje, engedelmet kér, és kilép a kert elé, hogy rágyújtson.

Akkor látja meg, hogy jönnek a lányok. Böske, az állomásfőnök lánya, Lea, a kántor gyönyörű büszkesége és Annácska, a kiverős, szegény lány, akinek az apját sehol sem túrik igazán. Most éppen éjjeliőr a kendergyárban, ha igaz. Fürdésből jön a három lány, biztosan a Csordán mutatták a víznek, vizes hajjal jönnek felfelé, ragyogó idő van, és ők a boldog lubickolásból jönnek, mégsem beszélgetnek, mégsem nevetnek. Sőt, Lea mintha sírna. Szinte rohannak felfelé a földúton. Mintha tartanának valamitől.

Jancsi köszön nekik, magázódva mondja, és meg is hajol, kicsit túljátssza a dolgot, közben arra gondol, hogy most köszön ezeknek a lányoknak először csókolommal. Tréfásnak találja, de a lányok észre sem veszik, csak rohannak tovább, Anna néha hátranéz, a többiek nem, Lea lehajtott fejjel, szinte az összeesés határán vonszolja magát.

Szoloványi felnéz, és kér még egy pohár sört. A túloldali kocsmá innenszől asztalánál, szinte mellette, egy kövér, magas, kopasz férfi leveszi a katonai zubbonyát. Horogkereszt van a vállára tetoválva. Szoloványi az orrában érzi a romlott leves, a rothadó hús szagát, látja maga előtt a vakító, fehér tányért, és az alján a jelet.

„Mit bámulsz?“, kérdezi a kopasz ember, „nem tetszik valami?“

Szoloványi most riad föl, ahogy kiegyenesedik, nagyot roppan a gerince, fájdalmasan recsegnek a csontok. Megtörli a szemét, a száját, válaszolni akar, de a kopasz férfi már röhög, teli szájjal.

„Ja, csak elbambultál, öreg, bocsí!“

Szoloványi erre is mondani akar valamit, de még mindig nem bír, most nyelnie kell egy nagyot, jól esne, ha valaki erősen hátba vágna.

„Csak, tudod, megszoktam már, hogy a sok nyomi beizgul a horogkeresztre.“

Szoloványi János végre levegőhöz jut, végre ki tudja mondani, amit akar, amit akkor is ki fog mondani, ha ez az ember nekiesik, csak még egy korty sört iszik, leér, finom, már régen esett ilyen jól a sör, Szoloványi elmosolyodik, aztán mondja.

Arra ébred, hogy egy ápoló rázogatja. Vizes kötés van a szemén, borzasztóan sajog az orra.

„Megunta az életét, öreg?“, kérdezi a kocsmáros.

„Igaza volt“, kiabálja egy idős férfi a pult mellől. Jókora a csődület, tucatnyi

öregember üvölt, a hangzavarban semmit sem lehet érteni, a férfi már zokog, egyre közelebb jön, megfogja Szoloványi kezét, és úgy rázza, mintha ismerné.

Pedig a teraszra kijárt, és mégis. A levegő más. Az első, ami meglepi, hogy milyen friss, illatos a levegő, milyen jólesik a szél. Mindenhonnan fúj. Simogatja, öleli, tartja a szél, nem is gondolta volna. Most minden meglepi, leginkább az, hogy nem fél. Azt hitte, rettegni fog, mint annak idején, amikor a fővárosba költöztek. De ez nem a főváros, ez csak az a nyomorult sarok, amit huszonöt éve szemmel tart, és ami már, nem is vette észre, egészen hozzánőtt. És ahol most meglepően jólesik sétálni. Szinte biztonságban van, vigyázza, felismeri őt a sarok.

És végre nem hallja, hetek óta először, nem hallja, ahogy Imre szuszog. Néhány napig könyörgött neki, hogy fújja ki az orrát, de hiába. Mintha egy reménytelenül öreg lélegeztetőgép nyikorgott volna a nappaliban hetek óta.

És most nem hallja. És a tér is egészen jólesik. Hogy van hely. Felemeli a kezét, és szinte tapogatja, megfogja a semmit. Még az aluljáró sem rossz élmény, tágas, fényes, egy zöldséges és egy pék is van a piac felöli oldalon. Föl sem kellene jönnie a piachoz, ami nagyon fontos, itt is megvan.

De felmegy, mert jólesik. Elhatározza, hogy körbejárja az egészet, megkeresi azokat a kofákat, akiket évek óta néz, hogy ott cigiznek a piac előtt, és megnézi, melyik mit árul. Sajtokat vesz, tejet, húst. Birkát végre! Ezer éve nem evett egy jó birkapörköltet, mert Imre nem szereti, és hiába kérlete, nem hozott.

„Nem árulnak”, mondta mindig, „ez nem az Alföld.”

Károlyiné elfordul a halas mellett, végig hentesüzletek vannak egymás mellett, és rengeteg fény, és a húsok, mintha apró katonabábok lennének egy terepasztalon, úgy sorakoznak.

Károlyinének nevetethetnékje van, de röstellné magát, hogy bolondnak nézik. Pedig olyan boldog, mint lányként volt utoljára. Sugárzik az arca.

„Mondja, fiatalasszony”, incselkedik vele a hentes.

És Károlyiné egy pillanatra, egy mozdulatra, ahogy a táskát felemeli, újra szépnek és fiatalnak érzi magát, fájdalmasan régi bódultság ez, ismeretlen, eltemetett gyönyör.

„Birkát tartanak?”, kérdezi mosolyogva.

„Magának tettük félre, kisasszony”, mondja a hentes, és végigméri Károlyinét. Nagydarab, kövér férfi, és éhes, szinte szemérmetlen a tekintete, Károlyiné kimelegszik.

„Ne ugrasson engem, jóember”, mondja, de mosolyog ő is, és a hentes is, Károlyiné bő egy kiló pörkölt húst kap. A hentes feltűnően sokáig keresi a visszajárót, közben arról magyaráz, hogy kedden érkezik bárány is, azt lenne muszáj megkóstolnia.

„Nem áldozati”, mondja a hentes, és kacsint.

Károlyinének erre könny szökik a szemébe.

„Nagyon köszönöm”, mondja feszes, merev állkapoccsal, a száját harapja közben, a hentes megjegyzi, hogy valami rosszat mondott, próbál javítani.

„Miért nem láttam én még itt magácskát?”, kérdezi.

De Károlyiné már csak a kezét emeli fel, már csak int, mert mennie kell, nem

tudja tovább visszatartani a sírást, amit most nem is szégyell. Csak megy a zöld-ségesek felé, és túri, hogy folyjék le az arcán a könny, és aki akarja, nézze, de nem is nagyon nézi senki, csak amikor megáll a fürtös paradicsom előtt, nyújt oda egy öreg kofaasszony papírzsebkendőt. Kendős, otthonkás néni, Pesten nem is nagyon látni ilyesmit, de itt ez sem furcsa, ahogy a zsebkendő is csak odakerül, Károlyiné meg sem köszöni, csak a szeme üzen, megtörli az arcát, a kofa sem szól, nem kérdezi, mi baj, nem vár magyarázatot, egy asszony ilyen korban már nem akarja tudni, miért sír a másik.

Károlyiné majdnem elindul, de meggondolja magát, vesz paradicsomot, gyönyörű, illatos, fürtös paradicsomot.

„Csongrád mellől van”, mondja a kofa, a félegyházi úti tanyákról.

Károlyiné bólint, „áldja meg az isten”, mondja.

Az asszony elneveti magát.

„Már minek?!”, mondja, és kiteszi az aprót a piros, kopott műanyagtányérra.

Szoloványi verejtékben úszva ébred. Egész éjjel azt álmodja újra és újra. Jönnek fel a Csorda felől a lányok, ők hárman, Erzsike, Lea és Anna. Hogy lehet, hogy a nyomozás alatt nem gondolt arra a gyakorlókerti délutánra? Miért nem szólt erről senkinek? Talán a lányok láthattak valamit. De azt a valamit más is láthatta! Hiszen ez lett volna a legkomolyabb nyom. És ő nem szólt. Miért nem? Kit védett? Miért hallgatott?

Aztán hirtelen látja magát, ahogy bolyong, csak rója az utcákat, eleinte úgy tett, mintha még a többiek is mindig Annát keresnék, aztán már ezzel sem törődött, csak ment, ment, ment. Lázasan, koszosan, soha nem állt meg, és annyira fájt, hogy már nem is fájt. Nem lehetett elviselni. Reggelről estére kiürült, egyszerűen elfelejtett mindent.

Kimegy a teraszra, rágyújt. Pizsamában van, de a hajnali derengésben olyan magányos, mintha a puszta közepén állna. Szemben, a parkban, hajléktalanok alszanak a fűvön, de úgy, mintha piknikeznének, és nem úgy, mintha ez a semmi lenne mindenük.

Megint feltámad benne az önvád. Ha szólt volna! Ha eszébe jut. Ki tudja, hány hét telt el így, hogy ő kísértett a faluban, amíg be nem vitték Szentésre a kórházba. Nagyon erős gyógyszereket kapott, és nem volt az ajtón kilincs. Minél nehezebben tudta lenyelni a tablettákat, annál könnyebb volt tőlük, annál nagyobbakat aludt. Megint tavasz lett, mire már nem annyira kellett a tabletták, mire magától is el tudta felejteni az életet. A felejtés olyan, mint a seben a var. A felejtés olyan, mint rémálomból ébredni. A felejtés olyan, mint egy kancsó hideg víz az egész napi aratás után. A felejtés miatt haza lehet jönni oda, ahonnan egyszer már elvittek.

A szentesi kapitányságon azt javasolták, ne menjen vissza. Fura dolgokat beszélnek róla a faluban, nem lenne tanácsos. Összeszedték a ruháit, nem sok minden maradt, elhordták mindenét, ahogy szokás. De talán jobb is így. Vegyen új ruhákat, kap némi indulási segílyt. A határ mellé kerül.

„Nem, nem valószínű.”

Erre a mondatra emlékszik. Meg a tényre, hogy soha az életben nem derül ki semmi. Az sem, hová lett Anna. A teste nem került elő. Nem dobta fel a víz. Nem

hozta elő se kóbor kutya vagy macska testének bomló darabját. Nem találtak a végtelen kenderföldeken fehérre tisztult csontokat.

Szoloványi kiment a buszmegállóba, és felszállt a makói buszra. Tűzköves közelébe soha többé nem ment, de még három évtizedig kereste a helyét, mire meglepetésére Pest segített. A fővárosban sikerült megnyugodni.

Szoloványi áll a teraszon, néz, csíkos pizsamája egészen áthúll, megdermed, de jólesik egy kicsit fájni, és nézni a semmit. És a semmiben, a Váci út betonmedrében egyszer csak ott tipeg egy alak, egy pizsamás öreg bolond. Szoloványi nem lát olyan messzire, ha két szemüveget vesz fel, akkor sem, de a szíve, a fuldokló motor érzi.

Ő az.

A férfi, akivel találkozott a piacon.

Szoloványi elindul lefelé, úgy, ahogy van, pizsamában, de ahogy kilép, a papucs ijesztően nagyot csattan a lépcsőház hideg kövén. Nem mehet le így, gondolja, és visszalép, kapkodva nadrágot húz, cipőt, ballonkabátot. A kabát alatt, mintha börtönruha lenne, ott virít a csíkos pizsama. Mire leér, az öreg ott megy már a Bulcsú utcában, a park felé tart, éppen összetalálkoznak. Áll az út két oldalán két ismerős idegen.

Károlyi Imre cigarettát vesz elő, erre Szoloványi is, rágyújtanak, egymás után. Szoloványi elindul át az úton, még a felezőknél tart, amikor megáll, elneveti magát.

„Olyan régen szeretnék mondani valamit magának.”

„Mondja.”

Szoloványi megáll, elgondolkodik, legyint.

„Már nincs értelme.”

„Azért mondja csak.”

„Minek? Az apja már úgysem él.”

Szoloványi nagyot szív a cigarettából, és mintha a mozdulatai késésben lennének a mondataihoz képest, a fejére csap.

„Hoppá! Még a neve is eszembe jutott. Károlyi. A horogkeresztes tányérok-  
kal.”

„Gratulálok!”

„Nem tudom, mennyit segített az apjának, már megúsza.”

„Az életem volt a büntetés.”

„Az nem elég”, rázza a fejét Szoloványi, „az mindenkinek jár.”

„Ne röhögtessen, vén pizsamás”, mondja ingerülten Károlyi Imre, „nem csináltam semmit.”

„Meggyilkolták Bözsikét”, mondja Szoloványi, és megvakarja a fejét, „a vezetőkeve nem jut eszembe.”

Károlyi Imre elneveti magát.

„Meg Klein Leát.”

Most nem röhög.

„És talán Kiss Annát is”, mondja Szoloványi.

Beszél, de közben érzi, hogy valami nincs rendben. Hogy összemegy a világ, forogni kezd és imbolyogni, Szoloványi arra gondol, hogy nem lehet olyan igaztalan a sors, hogy most hal meg vagy ájul el. Meg akar kapaszkodni valamiben, de az út közepén áll, pördül egyet a láthatár, aztán megáll, nem forog tovább,

homályos minden, az utca, Károlyi Imre, a piac, a Váci út, csak egyetlen tiszta folt van, nem is messze tőlük, egyetlen tiszta folt, egy nő, egy csonka karú, bónamenta szemű asszony, akiről csak azért tudja, hogy nem álom, mert megöregedett, és az álmában soha nem öregszik, viszont most jön, végre itt, a valóságban, az életben jön, már ha ez a valóság és ez az élet, éppen feléje tart, egyre gyorsabban, már szinte fut, zokogva kiabálja a nevét, ettől végre benne is enyhül az élmélygés, és lép a lába.

„Jancsi, Jancsi!”

Szoloványi arra gondol, hogy milyen más lett a hangja, bársonyos, érett, ezen mosolyognia kell, vesz egy nagy levegőt, ez jót tesz, mintha álomból ébredne, most veszi észre, hogy már ő is szaporázza, folynak a könnyei, és ebben a pillanatban biztos benne, hogy látta, hogy ő látta Klein Jánost meg Weisz Sárát olyan gyönyörűen rohanni a Szentháromság téren.

## Az ördög torkában

*Mi ez a nyár, mi ez a nyár,  
mi az, ami itt elveszett,  
a sarokban a moccanás,  
a felhők, amik már nincsenek.*  
Wirth Imre: Mi ez

### *A behatolás lendülete*

Ez volt a nyolcadik napunk. Jóval Široka Lăka és az azt követő füves hágó után jártunk, régen mögöttünk maradt a Taš-čukur meredek északi oldalának sűrűsége. A magunkkal hozott 1880-as osztrák-magyar vezérkari térképről többnyire nem tudtuk megállapítani a hegyek mai, szláv nevét. A hegylánc déli oldalán ereszkedtünk alá tízen, hosszú, elnyújtott sorban. Itt még pomákok élnek.

Néha egy-két turista. Élesen elütöttek az állami üdülők elhízott vendégeitől. Többnyire idősebb, szikár értelmiségiek, olyan ruházatban, melyet az 1900-as évek elején a német Wandervogel-mozgalom férfiai hordtak. A bakancsra kihajtott vastag pamutzokni, lábra simuló bordázott barna harisnya, amely a lábszár felső részén, a lábikra fölött szálkás mintázatú, gombbal lezárt, enyhén buggyos tweed térdnadrágban folytatódott. Ilyet ma, 1974-ben Magyarországon már egy lélek sem viselne. Inkább németül meg franciául tudtak, semmint angolul.

Mögöttünk volt a Kara-Balkan (ennek is biztos más a mai neve), a zsúfolt csernaticai menedékház Szitovo előtt, és a negyedik napon Lilkovo. A hegyoldalba épült falu, az álldogáló férfiak az apró főtéren, a település egyetlen vízszintes helyén. A kocsmából kiszűrődött a zaj és a sülő paprika illata, a házak tövében ülő emberek lába előtt földre tett táskarádiók, melyekből ritmikus, mégis lágy és elomló, szabálytalan és szomorú, egyetlen szótagot hosszú, emelkedő és süllyedő dallamokban kifejező ének szólt, akár valami délszláv sírás. Ötszáz éve, mióta megérintette a Közel-Kelet.

A kocsmában vágni lehetett a füstöt. Tiszta véletlen volt. Angel Vlcevsz az egyik asztalnál ült, kirítt a többi vendég közül. Felnőtt, dús fekete hajú öregcserekszre emlékeztetett. Végre valaki, aki tudott oroszul. Mindent ismert ezen a vidéken. Politikai tiszt, mondta (csak néztünk!), ide, a szülőfalujába csak haza jár. Civilben volt, sötétkék, nyakban kivágott vékony szettert, rá kihajtott gallérú inget és nyugatabbra divatja múlt, alul felhajtott, szürke nadrágot viselt. Meleg, barátságos, sötét tekintet.

Elindult velünk a faluban, és az északi határába, a ködbe vesző, távoli Aszenovgrad felé mutatott, ahol nyolc napja leszálltunk a vonatról. Arrafelé dördültek el 1913-ban az első lövések a Balkán-háborúban. Egy Georgi nevű katona, mint valami mítikus nemzeti hős, két órán át tartotta az órállomást, míg a segítségére nem siettek. Innen, az Északi-Rodopéból 1919 után minden bolgárral be-

szélő, mohamedán pomáknak menekülnie kellett, de délebbre még léteznek. Statisztikát vezetett róluk. És mintha csak ránk várt volna. Hangját áthatotta a tudás öröme, a megrendülés igézete és valami rejtett keserűség. Mesélt a közeli Tamraš nevű faluról, melyről könyvet írt. Egykor 2500 pomák lakta. Ma kihalt, csak néhányan lézengenek benne. Azt is tudta, hogy a Tisza menti magyar Tömörkény is ebből a névből ered. Nem akartunk hinni a fülünknek!

Elválás után a Perszenk kétezer méter magas hegye és a végtelennek tűnő, erdő borította gerincen a teljesen ép, keskeny római út. Angel Vlcev előre megmondta. Erről is úgy beszélt, mint aki szerelmes a maga rettenetes földrajzába. Egy itt felejtett Via Appia. Nagy, lapos, fehér kövek, közükben fű. Órákig követünk, mintegy a világ tetején, alattunk körös-körül a hullámzó déli Rodope erdőségei. A hegységből helyenként félszigetszerű nyúlványok ágaztak ki kelet és nyugat felé, meredek oldaluk eltűnt a szakadékszerű völgyek és szurdokok sötétlő semmijében. A messzeségben hamuszürke bércek sejlettek a vonuló felhők alatt, melyek lassan vonszolták árnyékfoltjaikat a felszínen.

A járhatatlan, szűk völgyek miatt az ókorban a gerinceken vezetett a kereskedelmi út az Égei-tenger partjairól az egykori Erdélybe, Dáciába. Csak akkor tűnt el a kövezet a lábunk alól, amikor a következő nap zuhogó esőben leereszkedtünk a sűrűségben Csepeláre irányában. Két évezred alatt elvitte az erózió. A meredek őserdőben láthattuk, milyen a fák halála a szabadságban, ha nincs erdőgazdálkodás. Az egyik még állt, kiszáradtan, a másik félig elbillent, de a többi fa miatt még nem zuhanhatott le, a harmadik, szinte már gallyak nélkül, a talajon hevert, a negyedik helyére meg csak a mohával fedett, hosszabb földhullám emlékeztetett. Itt még minden várta a feltámadást.

Amikor később Şiroka Lăkából elindulva feljutottunk a Tas-čukur oldalában épült, kaszárnyaszerű lednicatai menedékházba, a gyanakvó gondnok csak a személyazonosságunk és engedélyeink hosszas böngészése után volt hajlandó befogadni. De még a házaspárokat se engedte közös szobába. Jobbnak láttuk, ha a Bécsből beszerzett térképet nem előtte tanulmányozzuk. Állambiztonsági okokból itt még nem adnak ki turistatérképeket. Előttünk volt a késő délután, néhányan nekivágtunk a Karlik 2187 méter magas csúcsának. A havasi zónában már csak fű nőtt a kövek között. A kapaszkodón Dzsajam előttem járt, még szebb volt a tájban, belém sajdult, hogy már mennyire idegen. Pedig attól, hogy lassan eltávolodott a lelkemből, kezdtem magamra találni.

A csúcs tövében egy magányos pásztor álldogált a botjára támaszkodva. Följebb, már majdnem a tetőn néhány barna, tulokszerű tehén legelt. Megmerevedtek a láttunkra, majd rohanva elindultak felénk. Dzsajam férje, Péter alig tudott félreugrani. Egy pillanatra meghűlt bennünk a vér. Csak amikor előretartott szarvaikkal dubogva a fűben elviharzottak mellettünk, jöttünk rá, hogy ők is megrémültek – tőlünk. Menekültek a pásztorhoz.

Fenn a hegyen, a csupasz sziklákon, alattunk a Pomak-gediji nyerge (ennek a nevét is csak törökül találtuk meg a térképen), a közelünkben a Perelik csúcsa. Arra, amerre másnap továbbmentünk, a dél-rodopei hegyvidék varázslatos távolságai. A csupasz sziklákon mindenki átadta magát a látványnak. Kissé távolabb álltunk a többiektől. Odasúgtam Dzsajamnak: – Jó neked!

Csodálkozva nézett vissza rám. Halkan súgtam: – Mert ketten szeretnek.

A szeme rám nevetett, miközben visszasúgta: – Én az összes férfit akarom. – Könnyelműen mondta, de ettől a mondattól mégis egyenrangúak lettünk. – Ezt a férjednek is megmondod? – Megrázta a fejét. Nem kell, mert neki is természetes.

Aztán hirtelen elért a köd. A fehéres-szürke kavargásban néhány méterről megszólalt Péter. Odalépve láttuk, hogy a kezében tart valami: – Most lelepleztelek benneteket! – Bennem meghűlt a vér. Dzsajam mintha észre se vette volna a mondat jelentését. Három–négy összeragadt katicát tartott a kezében egy kódarabon. Ilyet még nem láttunk. Többen együtt és egyszerre... A többiek is odajöttek, szótlánul nézték. Mint ami lehetetlen, és ha mégis lehetséges, akkor igazán lehetetlen.

*„Álmában messze délen”*

Jóval a rideg menedékház után minden megváltozott. Előttünk Mugla felé szelíden ereszkedtek a prealpin lejtők, a levegőt szénaillat járta át. Minden kitárult. Erre már nem járnak turisták. Ragyogott a napsütésben az egész vidék, a délszaki táj. A mezőkön mindenütt a pomák asszonyok fehér fejkendői, az egykori iszlám maradványai. Ferde rajvonalba haladva gyűjtötték össze a kaszálók fűvét. Ha nem lettünk volna 1500 méter magasan, akár pálmafákat és olajfaligeteket is láthattunk volna. Éppen itt, a Balkáni-Alpok tomboló pompájában kellett megint összeszednem az énem dirib-darabjait, mert megint átéreztem, hogy a saját bajomat nem mondhatom el senkinek.

Az előző órák kaptatói után izzadtak és fáradtak voltunk. Számtalan patak szelte át a legelőket, az egyikben megfürödtünk. Már közvetlenül a hosszúra nyúlt Mugla szétszórt házai fölött jártunk. Velünk szemben néhány asszony jött. Oldalt ülve lovagoltak az öszvérükön, furcsán előre-hátra zötykölődve.

A völgyben egymástól 100–150 méternyire álltak a házak, köztük kanyargós, füves utacsok. Vízet ittunk a csobogókból. Mindenütt ott voltak, ahol víz fakadt, hol cementbe ágyazott cső, hol hosszában kivájt faág formájában, melyen lecsoroghatott fél méterről a hideg víz. Ezen a mohamedán vidéken padot ácsoltak melléjük, bögrét helyeztek el, konzervdobozt vagy bármilyen bádog edényt. Tudtuk már, hogy ivás után kiöblítve mindenki a helyére teszi, a következőnek. És itt mosták meg az arcukat is, mielőtt imádkozni kezdtek.

Az apró, ólszerű, fehérre meszelt házacsok, akárcsak nálunk a cigányok döngölt padlójú vályogviskói. De a bejáratuk előtt díszes papucsok, melyekkel a házakba lépnek. Az egyik ház előtt búza száradt fehér kendőkön. A szlávul beszélő mohamedán asszonyok megkínáltak vele. Hámozott tökmagra emlékeztetett az ízük.

A meredek hegyoldalon szétszórt házak fölött, a legelőket elválasztó girbe-gurba gömbfakorlátok mentén kanyargott az út, és a völgyben, mélyen lent harsogott a hegyi patak. Akárcsak Svájcban. A szomszédos hegyfalak mintha csak karnyújtásnyira lettek volna. De határvidéken jártunk, és már útközben is, a hágoról lefelé jövet többször odakérdeztek a kaszások, úgy ötven-száz méterről, hogy van-e engedélyünk – ezt a szót már ismertük bolgáru is meg oroszul is –, és nem tudtuk, vajon rájuk kényszerített engedelmesség vagy a figyelmező jóindulat miatt kérdezik.

Mugla házai között már újra Dzsajam mellett mentem. Csak néha néztem rá. A magas alakja, a naptól egyre barnább, nyurga lába, az enyhén széles arca, a

szőkésbarna, hosszú, hátul kontyba fogott haja. Hát mégse, mégis? És akkor Dzsajam váratlanul a munkájáról kezdett beszélni, mint akinek eszébe jutott a hamaros hazatérés, hogy mennyi minden vár rá. Beszélt, én meg nem tudtam, mit gondoljak. Úgy tűnt, mint akit most kizárólag ez érdekel – és ettől, mindig csak ettől, megint szinte rosszul lettem: hogy ha *van valami*, akkor *semmi más nincs*, ha meg *más van*, akkor a *valami nincs*, lévén akkor a más a valami. Ez tehát ilyen sivár és egyforma, és sohase összetett, nem lehet egyszerre több?

Hogy amikor a munkájáról beszél, nem süt ki a szeméből az érzés irántam.

Szégyelltem magam az önzésemért, ő meg mit sem tudva erről ott lépdelt mellettem, egy itt felejtett bibliai világ kellős közepén. Kezét tehermentesítésül a nehéz hátizsákja tartósíjába akasztotta. Elgondolkodón szüneteket tartott a mondatai között, melyet lépéseivel töltött ki, mintegy jelezve a múltó másodperceket, én pedig válaszolgattam neki, javasoltam valamit, próbáltuk megint átlátni azt, amivel a munkahelyén megbízták. És nem tudtam biztosan, csak mint valami féreg fúrta magát bennem a gyanú és a kétely, mintegy a lelkemben tegnap lezajlott leszámolás folytatásaként: azért akar csak engem, és talán azért hiszi, hogy szeret, mert egyszerűen szüksége van rám? Dzsajam olyan egészséges, hogy eltünteti a pusztá érdekét a vágyba, hogy mégis kellemes legyen? És ez így helyes, és nekem is ezt kellene tennem, hogy az érdekemet eltakarjam önmagam előtt, hogy elégedett lehessen magammal, és azt higgyem, érző lény vagyok, nem pedig fennmaradásának legoptimálisabb módozatait latolgató szerkezet. Ezért szeretünk? Mindenki a szeretkezés, a kielégülés elérésének vágyától független érdekek miatt szeret? Mirjam is, és én is Mirjamot? És csak a dolgok összetettsége az, amely eltakarja előlünk ezt a lényegét?

Kimondható-e ilyen körülmények között, hogy szeretem?

### *A közelgő fenyegetés*

Már a völgy tövében zúgó patak – a helyiek szerint Tenez-dere – mentén jártunk az országúton, amikor végre kenyérboltra akadunk. A falu közepén a házak ösz-szesűrűsödtek.

A vendéglő előtt két katona felénk tartotta a géppisztolyát.

A falubeliek szótlánul álltak a tér szélén és figyeltek. A katonák fiatal fiúk voltak, később tudtuk meg, hogy két hónapjuk van még hátra a szolgálatból, és nagyon vigyáznak, nehogy valamit elnézzenek, felelőssé válva egy-egy szökésért, ha valamelyik keletnémet vagy cseh turistának mégis sikerül valamivel délebbre, amerre tartottunk, épp az ő körzetükben átjutnia vagy felrobbannia az aknamezőn.

Az apró termetű katona többször is gondosan végigolvasta az engedélyünket, aztán egymás között is megbeszélték, és lassan feloldódtak. Mi közben lá-bunk elé tettük a hátizsákjainkat, és ott álldigáltunk a színes ruházatunkban, egzotikus lényekként ezek között a rejtett hagyományoktól átitatott fél-európai díszletek között.

A vendéglő hasonlított azokra a kocsmákra, melyekre gyerekkoromból az alföldi falvakból emlékszem. Alacsony, fehérre meszelt épület, benne egyetlen, sivár helyiség a konyhával. Csak az étel volt más. Megebédeltünk. Errefelé mindig ugyanazt: valami sült vagdalt húst paradicsommal és sajtreszeléssel. A két kato-

na elmagyarázta a déli irányba vezető utat Csamla és Trigrad felé, tört orosz tudásunknak hála valahogy megértettük egymást. Geológiai expedíciók kivételével erre idegenek nem sokat járhattak. Fémvázis hátizsákjaink nagyon feltűntek.

Az üzlet zárva volt, nekünk viszont fogytán az élelmünk. A katona csak odaszólt valamelyik falusinak, ott tengtek-lengtek a kocsmá előtti térségen, mintha csak egész életüket ott töltenék, de nem volt bennük semmi támadó vagy hányaveti, mint hasonló helyzetben a nagyvárosokban. A porban ógyelgő, fekete alakok, rongyos ruháikban, borostásan, komolyan, mint különös, lombjuktól megfosztott fák, a tájjal szorosan összenőve. Mindegyikük lába földet ér, de mintha felülről lógnának őket, és függenének attól, ami fölöttük az egekben van. Valaki eltűnt, és percek múlva megnyitotta a boltot egy fiatal parasztlány. A falusiak bámész tekintete előtt rakodtunk be a hátizsákjainkba. A kenyerek nem fértek el, többnyire a zsákok tetejére kötöttük őket, kettőt pedig felváltva, szatyorban vittünk. Még a vendéglőben volt, Dzsajam ott állt az egyik tornácoszlop mellett, én elhaladva mellette, odasúgtam: – Te basznivaló testű, te...

Többször is elmagyarázták az utat, majd a bámuló tekintetektől kísérve, hosszú vonalban elhaladtunk az utolsó házak mellett. Később meredek, régi temetőhöz értünk, és a többiek nyomban megálltak. Már megint fürödhetnékjük támadt, és most, hogy felfelé vezetett az út, attól tartottak, hogy később nem lesz patak. Aztán már egymástól nagyobb távolságban heverésztünk az öszvérút mentén a mély fűben, senki se látszott ki. Alattunk a fenyők. Dzsajam és Péter befeküdtek egy lucernásba, csak a legyek zümmögtek és a patak sustorgott. Szemben, a 2000 méteres hegyoldalnak gomolyfelhőfoszlányok ütköztek.

Magamban voltam, a többiek se láthattak, csak gondolkodtam, hogy valami otthont találjak. A felismerés menedékét. A reményt, hogy pontosan meg tudom fogalmazni azt, ami történt. Ami igazán történik. Fekszem, egyik karomra fektetett fejjel, egyszer csak léptek suhogása a magas fűben a lucerna felől, és kissé zavartan, mégis mosolyogva, odabújik hozzám. Előzőleg mintha félénken megállna, mint aki attól tart, haragszom. Odasimul mellém, hangja simogató, a karja átölel. És én csodálkozom. (Istenem, ugyanakkor milyen jó!)

És közben átöleltük egymást és Dzsajam teljesen megfeledezett magáról és olyan volt, mint akinek minden mindegy és én nem értettem, hisz bármelyik pillanatban felállhatott volna valaki, akár Péter is, és láttam, hogy Petya szemüveges barátnője fel is állt, akár láthatott is bennünket, és mondtam Dzsajamnak, hogy félttem őt, mert csak neki lesz rossz, de Dzsajam nagyon merész volt és nagyon átadta magát, amikor a melléhez értem és csak sóhajtozott, hogy attól félttem, János és Strel is meghallották a közelünkben. És én disznóságokat súgtam a fülébe, mert nem tudom megállni, és azt is mondtam, hogy engem ne engeszteljenek (noha nagyon jólesett). Talán azt hiszi, a férfiaknak erre van szükségük? De azt is mondtam valószínűleg, hogy nagyon kedves tőle, meg azt egész biztosan, hogy nekem inkább az egyenlőség kell, semmint az anyáskodás. – Elég erősek vagyunk mind a ketten – suttoztam.

Aztán elsuhant, és tény, hogy a néhány szótól minden teljesen megváltozott, jobb lett, és elengedtem néztem a korábbi foszlányokból kialakuló kis, kezdődő gomolyfelhőket a fejem fölött, ahogy meghitt, tiszta kelvirág fehérségükkel egé-

szen lassan birtokba vették a fénylő kék végtelenséget (mintha valami megállította volna pillanatonként az időt), és majdnem elaludtam, olyan szép volt minden. Engem ilyen könnyen le lehet venni a lábamról? Ennyi volnék csupán? És elhatároztam (nevetséges), nem hagyom, hogy visszaessem abba, hogy teljesen hozzá kötődöm. Ő abból indul ki, hogy nem bírok fenntartani két teljesen egyforma kötődést! Hozzá és Mirjamhoz! Mert akár akarja, akár nem, és lehet, hogy semmit sem akar tudatosan, csak ösztönből, neki is tudnia kell majd, és tudomásul kell vennie a *teljes* Mirjamot énbennem, ahogy én tudomásul veszem a *teljes* Pétert őbenne!

Hiszen annak idején ott az autóban, amikor egyedül maradtunk, és ő vezetett (a harmadik találkozásunk lehetett), és én nem tudom, miért, rögtön rákérdeztem (mire is?), és Dzsajam annyira őszinte volt, hogy belebizseregtem, akkor ott az autóban éppen ez kapott meg, hogy úgy éreztem, mindent meg tud oldani – maga is ezt mondta –, tehát azt is, hogy nekem Mirjam is marad. És ezáltal mindkettőnknek mind a kettő megmaradhat. Mert én Mirjamtól őhozzá nem úgy mentem, hogy a rosszból mentem volna a jóba. Legbelül nyilván a barbár vágy vezet. De hát vonzódtam is őhozzá. A lényéhez is! Miért kellene csak egyetlen lényhez vonzódni? És ezt egyszer még megmondom Dzsajamnak, akárhogya is nem akarja talán, és akárhogya is fog talán utána támadni, és fogja mondani, hogy csak gyáva vagyok, és hogy ez mind csak büntudat, mert ha őt szeretem, akkor szerinte Mirjammal szemben minden csak hazugság lesz. És bizonyítékként kivágta, hogy ha Péternek van valakije, akkor velem nem is akar, de nem is tud. És amikor ezt hallottam, úgy megdöbbsentem ettől, hogy teljesen elnémultam.

Micsoda logika az övé? Akkor őbenne Péter miért nem hazugság? Vagy a példája csak férfiakra érvényes? Magának megengedi, amit nekem nem? Ő hogy öleli a szemem láttára Pétert, és látom, hogy szereti? Ő fenntarthatja magának azt, amire engem nem tart képesnek? Miért méri magát más mércével, mint engem, akárcsak a kommunisták? Amikor megpróbáltam megfogalmazni, hogy teljesen másként képzelem, láttam a szemén, hogy érzelmileg nem érinti. – Egy nőnek mindig nagyobb a keresztmetszete – mondta. Ez viszont tetszett, mert több volt benne, mint amit a szó jelent. Főleg: leplezetlen volt, és ettől megint elszorult a torkom, ahogy elkezdett jönni alul.

Dzsajam visszatért Péter mellé, de azért minden szebb lett, és újra elfogott valami beteljesülés és öröm. Ilyen könnyű volna? Ennyire hajlékony vagyok?

Megkönnyebbültem, mint aki megoldott valamit. Hogy ennyire különbözünk. A sorsom nem párhuzamos semmiféle történettel, ami a másoké. Az csak az érzéki látszat. Mindig az eszemben kell tartanom, hogy hiába vélem érteni, amit valaki mond, ez a megértés csak annyit jelent, hogy ha ugyanazt én mondanám, akkor mit értenék rajta. Az a különleges, ha értjük egymást, és nem az, ha nem. Soha semmi nem történt, ami ezt visszavonta volna.

### *Egy szakadék*

Aztán a gerinc következett, az erdős hágó, fentről mindenfelé juhnyájak fehérülő pontocskái. A szemben fekvő, kéklő hegyvonulat tövében Csamla. Csak néhány apró ház a legelők lankáin. A völgybe érve Dzsajammal kissé lemaradtunk. Először megérintettük egymás kezét, a karját, majd átöleltem, és ő odasúgta,

hogy milyen jó volt, amit a muglai vendéglőben a fülébe súgtam, miközben az oszlopnál a hátizsákjában matatott. Ez a közvetlen nyíltsága, ez mámorító. Aztán ott, a Csamla felé vezető ösvérút közepén ölelgettük egymást, és a kaszálókon a fehér kendős mohamedán nők pontosan láthatták, ami a poros út közepén zajlott, amint egymáshoz szorultunk.

Csamla után megint egy hágó, már késő délután, és majdnem elvettük az utat. Egy pásztorfiú vezetett le végre a rejtett völgy kezdetéhez, melyet teljesen benőtt a növényzet, a hatalmas fák és a sűrű bozót. Sose jöttünk volna rá, hogy erre – egykor – ösvény vezet. Elkezdődött a leereszkedés, végig az egyre meredekebb falú völgy tövében, többnyire a patakmederben. Buján tenyészett a növényzet, alig hatolt be napsütés, néha gerendahidak roncsai vezettek át egy-egy mélyebb patakszakaszon, a fákról csöpögött a nedvesség. Valamikor sokan használhatták ezt az utat. Még nem tudtuk, hogy a térkép szerinti török nevű Čajir-patak völgyében lejjebb mi vár ránk.

Aggódtam, hogy sohasem lesz már ennek vége. Aztán ahol már valamivel járhatóbb volt az ösvény, újra Dzsajam mellé sodródtam. Dzsajam arról kezdett beszélni, hogy egy férfi mindig erősebb, mint egy nő. Nem értettem, hogy jut ez az eszébe. Pedig gondolhattam volna, hiszen éppen én voltam az, aki néhány órával ezelőtt az erőt említettem, hogy mindketten erősek vagyunk.

Magam is meglepődtem, milyen ellenérzést váltottak ki belőlem a szavai. – Ezt csak az apajogú társadalom oltja belénk – mondtam – valójában nincsen erőfölény. Egy érett férfi és nő tulajdonságai kiegyenlítődnek.

– Ez nem igaz – válaszolta.

Megpróbáltam újra: – Lehet, hogy egyes képességekben a férfi van fölényben, de másokban meg a nő.

– De egy férfi mindig hátra tudja csavarni a karom!

Beláttam, hogy a puszta erő dolgában a férfi valóban fölényben van. De miért fontos ez neki? És hogy lehet, hogy ez az igazság most ingerel?

Míntha összefüggés volna a viselkedése és a férfifölény gondolata között. Még tegnap, a Karlik tetejéről lefelé jövet, ahol már véget ért az erdő, és csak a hosszú elő-alpesi legelők, ott gondoltam éppen, hogy mennyire aláveti magát a férfiuralom elveinek. Az anyáskodása alapján véltem ezt, de nem vagyok most sem biztos benne, hogy igazam van. Az anyáskodás ingerel. Mi ez bennem? Nem emlékszem, hogy anyám fölényesen viselkedett volna velem.

Két nappal ezelőtt, amikor leereszkedünk Csepeláréba, hogy bevaccolódjunk néhány órára egy vendéglőbe, hogy száradjanak valamennyire a nedvességtől gőzölgő ruháink, ott jutott először az eszembe: talán éppen a kiszolgáltatottsága ellen akarja felvenni a harcot? Hogy *valaki* legyen, nem pedig csak alávetett nő? De miért magát tekinti a tágabb keresztmetszetnek (ő mondta!), ha a férfiak fölényét annyira érzi? Vagy éppen ezért? Bizonyítani akarja ezzel is, hogy ő is teljes értékű és velük egyenrangú? De legbelül ott a félsz, hogy mégse lehet egyenrangú? Az apja meg is mondta neki, hogy szívesebben vette volna, ha nem lányai születnek... Magára vette, és nem veszi észre, hogy ő is haragszik, amiért lány? Ezért barátkozik nehezebben a saját nemével? Magamhoz kellene ölelnem és vigasztalnom, amiért ez az igazágtalanság az osztályrésze lett.

De ahelyett, hogy a testem, a szemem tükre vagy mit tudom én, sugározná a

megértést, csak a logikába kapaszkodom. Csak a szavak egymásutánjába, meg az indulataimba.

– Talán azért látszik úgy, mintha a férfi volna erősebb, mert biológiailag aktívabb?

– A nő is az – mondta –, úgy mondják, rászáll a férfira. Aktívabb. Ha megfogott egy férfit, többnyire minden eszközt felhasznál, hogy megtartsa.

Lehet, hogy nem gondolt arra, amire ettől fogva én gondoltam, és ezért igazságtalan leszek iránta:

– Ez két külön dolog – mondtam. – Az egyik a vágy, a második a szerep. Ha elveszti a férjét, a presztízvesztés gazdasági nehézségekkel is járhat. A nemiség ilyenkor legfeljebb már csak eszköz, de nem a vágyé.

– A férfi büntudatára is épít, amikor igyekszik őt megtartani. Inkább jó neki a hazugság. Vannak nők, akik mindent meg tudnak csinálni. A férfi észre se veszi, csak azt teszi, amit a nő akar. Van persze fordítva is...

Nem tudom, hogy ott, abban a pillanatban, kerülgetve a patakmedert és a köveket, melyeken át- meg átlépdeltünk a vizek fölött, igazságos voltam-e vele. Mert lehet, hogy egyáltalán nem gondolt arra, amit feltételeztem. Én ott úgy éreztem, hogy rám céloz. És Mirjamra. Arra, hogy Mirjam engem a büntudatommal láncol magához. Valójában nem szeretem Mirjamot, de a büntudatom miatt nem tudok tőle szabadulni. Mert már tíz éve élünk együtt, és ez – ugye – nagy idő... És én csak becsapom magam...

Úgy véltem, ekkor voltam a legtávolabb Dzsajamtól. Amiért ezt feltételezi.

#### *Talán neki se könnyebb semmivel*

Nem áltatom magam azzal, hogy ezalatt a három hónap alatt, mióta szerelmes lettem Dzsajamba, okosabb lettem volna. De az sok volt, amit feltételez rólam. Még akkor is, ha kétséges, hogy biztosan igaz-e, amit magamról tartok.

Ezerszer végiggondoltam ezekben a hónapokban, hogy hát kit is szeretek én. És nem tapasztaltam semmit, ami eltávolított volna miatta Mirjamtól. Azoktól a kis szeplőitől az arcán, attól a jól formált, arányos csípőjétől, mellyel olyan magától értetődően kínálkozott, húzta fel a combját, feszült nekem, ahogy csináltuk... A lányos szépségétől. Az ő lényétől. Egy teljesen másik lény! A természetességétől, amellyel kezdettől fogva elfogadott. A hangjának csengésétől, amely mindig nyílt. Még az is jól esett tőle, ha kinevetett. Tévednék? Az, hogy vele is élvezet a szeretkezés, nem bizonyíték? A legszörnyűbb vádakkal próbáltam illetni magamat, de semmire se jöttem rá a pusztá tárgyszerűsége kivül. Hogy baszni akarok. Ez az egyetlen látszott végül is biztosnak. És most tulajdonképpen erre fizetek rá, mert agyontéveszték mindenkit? De magamat is megtévesztem? Hiszen az ő lénye is megragadott. Egy másik lénye. Az is. Ez érthetetlen?

Helyesebb lett volna nem szerelmessé válni, csak egyszerűen közölni Dzsajammal, hogy *azt* szeretném, és ez legyen a kapocs kettőnk között? Ne is higgyem, hogy szerelmes is lettem?

Hogyhogy nem érhető, hogy nem egyetlen, hanem legalább kettő kell? Ez nincs összhangban azzal, hogy mindenkinek csak egy apja meg anyja lehet? Igaza lenne abban, hogy rám akarja bizonyítani az ellenkezőjét: azt, hogy nekem is egyszerre csak egyetlenegy kell?

Sohase voltam lelkileg távolabb tőle, és úgy véltem, én sem az ő számára. Csak bíráló van benne, s én ott állok a nekem felfoghatatlan elítéltetés fekete-fehér fala előtt, megint feltartott kézzel, akár gyakor a kistarcsai internálótáborban, amikor megérkezésünk után, háttal az őreinknek, sorba állítottak bennünket egy hosszú téglafal mentén, ugattak a kutyák a sötétségben, és se akkor, se most nem találok egyetlen biztos, igazoltan állandó, rajtam kívüli pontot, melyből valamilyen végső bizonyíték levezethető volna. De akkor, 17 évvel ezelőtt a fizikai fenyegetés elterelte a figyelmemet arról, hogy nem találok fogódzót a külvilág irtózatával szemben, és az egyetlen fogódzóm a gyűlöletem volt azok iránt, akik páriává tettek; és ezt szabadlábban is örökké megőrzöm. Noha nagyon féken kell tartanom, mert mindennél fontosabb, hogy életben maradjak. Nem fejjel a falnak... De mindent megtennék, ha egyszer lehetséges lesz, hogy megsemmisüljön az a politikai világ, amely körülvesz!

Ebben a buján benőtt, nedves völgyben, ezen a szűk ösvényen, ahol két ember nem fér el egymás mellett, s ezért mindig úgy beszélgettünk, hogy egyikünk elöl, a másikunk hátul, és valami különös ritmusnak engedelmessé időnként cseréltünk, örvénylettek bennem az egymásba gabalyodott indulatok, anélkül, hogy ő ezt észrevehette volna, mert közben csönd volt, szinte halálos, csak a lépéseink a letaposott növényzeten, és néha elnyújtott, ismeretlen madárfütty, vagy messze előttünk vagy mögöttünk a többiek egy-egy hangfoszlánya a sűrűségből, amint éppen hangosabban mondtak valamit, és én a legszívesebben megint megállítottam volna és rákiáltottam volna, hogy mit tesz hát velem, és mit tett velem ezen a héten mindvégig, hogy mit járatott meg velem, amiben nem tudom ugyan, hogy mit, de valamit folyton le kellett győznöm magamban, és akkor még most, befejezésül, amikor már úgy ahogy túl vagyok rajta, és megvolt tegnap este a számvetés magamban, amikor leszámoltam vele anélkül, hogy megmondtam volna (és ezzel igazságtalanságot követtem el, mert megfosztottam attól, hogy tudja), most olyasmivel gyanúsít, ami akkor se igaz, ha igaz volna, mert a büntudatom valóban megvan, és a tíz év Mirjammal valóban megvan. Mindig küszködtem a büntudatommal, és csak néha segített, hogy megpróbáltam átélni: ártatlan vagyok. Szeretkezni szerettem volna Dzsajammal is, és nem akartam ezzel senki sem megbántani. Mirjamot azzal, hogy rátukmálom ezt a dolgot. Dzsajamot meg mivel tudnám? Hiszen őt is akartam! És abból indultam ki, hogy ő is ugyanúgy gondolja, mint én, hiszen neki meg férje van, és velem is akar. Most azonban látnom kell, hogy nyilvánvalóan szenved, és emiatt támad. Eszerint így oldja meg? Nekem meg sohasem volt úgy, hogy büntudatom ne lett volna, de ez már akkor is megvolt, amikor Dzsajam még sehol se volt, amikor Mirjam még sehol se volt, s talán még én se voltam, s talán még apám meg anyám se voltak, s talán még az a két dédanyám se volt, akik házasságon kívül teherbe estek. Valaminek ők se tudtak ellenállni, és egész életükben nyögték! Hogy mer ezzel visszaélni?

Hogy oldjam ezt meg?

Nem hagyhatom, hogy büntudatot keltsen bennem!

Hiszen büntudatom van azért is, hogy gyűlölöm a kommunista rendszert, mely uralkodik rajtam, a híveivel együtt, és büntudatom van, amiért ezekkel az érzelmeimmel még azokkal szemben is, akikkel itt együtt vagyok, teljesen egyedül maradok. Mintha valamit természetesebben vennének, magától értetődőbb-

nek. Hiszen a gyűlölet helytelen. És ha a kirekesztés váltja ki, akkor is helytelen? Nem tudok pusztán szellemileg fölülelni ezen. Nem gyűlölve könnyebb élni: hát inkább nem néznek oda, elfordítják a tekintetüket arról, ami körülveszi őket? A valóság öntudatlan jegyesei, és ez a kötelék gondolataikat a hihetőség mérgével bélyegzi meg.

És itt van velünk János, aki ezt az egész utat kitalálta, mert mindig kitalál valamit, a kifakult, szókésbarna, göndör hajával, a lesoványodott arcával, mert féltelmében a székrekedéstől szinte semmit sem evett útközben (ő meg ettől fél), a barna bőrével és a szőrös mellével, a meztelen felsőtestére veszi fel a fémvázás hátizsákját. Baloldali barátaitól elfogadja, hogy elutasítják a rendszert, amelyben élünk, de az én elutasításaimat hallva, nekem mindig ellentmond. Mert valami olyasmivel azonosul (mégis), amivel én képtelen vagyok. Érti, hogy én még azt a minimumot sem fogadom el, amivel ő mégiscsak baloldali, és neki sok az én elutasításom. Nekem meg az ő azonosulása a követhetetlen. Emiatt lassan már mindenben ellentmond nekem, még olyasmiben is, aminek semmi köze ahhoz a világhoz, amelyben élnünk kell. Folyton azt hiszem, egyetértünk, és ez az egyre mélyebbről jövő egyet nem értése teljesen elbizonytalanít.

Nem vagyok vele és velük egyenrangú helyzetben. Ő baloldaliként utasít el egy olyan rendszert, amely magát ugyancsak baloldalinak tekinti. Nem ugyanaz az ő oldaláról lélekben szembeszegülni, mint az enyémről.

Ettől ugyancsak a büntudattal vegyes szorongás támad fel megint bennem, holott már éppen örültem, hogy megszabadulok tőle.

Dzsajam is olyasmivel gyanúsít, amitől ez az átkozott érzés nyomban működésbe lép, miközben ő ártatlanul és természetesen mondja. (Mert hiszen ami természetes, az ártatlan – de nem ugyanilyen természetes, hogy én Mirjamot is, meg őt is?) És hátha, ugye, valóban bűnös vagyok, és hol az a védőügyvéd, és melyik az a bíróság, amely föl fog menteni, vagy hová és kihez meneküljek, ha már a külvilág elől nem tudok, a saját gondolataim és kételyeim elől? Egy magasabb rendű szellemiséghez? Segíthet rajtam bármilyen filozófia? Ehhez nem elég az értelem, eszesnek is kellene lennem.

Összeszorítottam a fogaimat a megaláztatásban és a szégyenben, hogy mit képzel rólam, és hogy nem merek neki mégse válaszolni. Mert igazából nem is tudok. Lepattogzanak az érveim arról a valóságról, melyet ők látnak.

Az válasz, hogy oda akartam kiáltani neki, hogy inkább haljak meg, mintsem hogy elfelejtsem az előzőt, amikor egy másikba beleszeretek? Hogy elvetem azt a létezést, amelyben a megmaradás feltétele, hogy mindig csak egy, csak egyetlenegy, és rosszul jár, aki egyszerre többet...

Hát akkor hasadjon ketté az agyam. És legyek a végén skizofrén, elmebeteg. Semmint hogy hetenként a mindig megisméltódó véglegesség hitével váltogassam a barátnőimet, vagy évente újraházasodjam. Az őszinteség jegyében! Hiszen ezt kellene tennem – állítólag –, ha normális lennék, holott valami bennem csak azt a bizonyosat kívánja, az édes megkönnyebbülést, a legtökéletesebb feloldódást (elválaszthatatlanul a másik ember okozta izgalomtól), mely, hát tehetek én erről?, csak úgy jön igazán létre, ha belelövellhetek akár Dzsajamba, akár Mirjamba (hogy még az agyamban se maradjon velő), s innen nézve a sorrend esetleges! Mert innen nézve a dolgokat, Mirjamra már akkor rá kellett volna un-

nom, amikor először szeretkeztünk, és utána megint a legszívesebben sorra vettem volna minden nekem tetsző nőtényt, és mindre ráuntam volna, hiszen Dzsajamra is abban a pillanatban rá kellett volna unnom, hogy megkaphattam. Micsoda értelmetlenség lenne ilyen emberként élni! Hát mit akar tőlem Dzsajam?

Az lett volna a becsületes, ha ennek az értelmetlenségnek megfelelően is éltem volna? Hiszen az, amit az előzőkben megfogalmaztam magamról, mind igaz. Még a legszerelmesebb pillanataimban is regisztrálhatnám, hogy érzékelem, amikor megpillantok egy másik jó combú nőtényt, és homályosan ott lapul bennem, hogy a legszívesebben odamennék hozzá, tenyeremet az arcára nyomva leteperném, szétfeszíteném a combját, és beakasztanám a megvastagodott farkam, és még arra is kérném, csináljon úgy, mintha fájna s ugyanakkor mégis kell... (ilyesmit aztán végképp nem merek kimondani). Ez is vagyok. Miért *nem tudok* mégis eszerint cselekedni? Miért vagyok ennyire finnyás? Holott maszturbáláskor végigjátszogatom ebbeli vágyaimat. És most azt várja tőlem Dzsajam, hogy – mert szeretni tudtam (valóban így volt?), mert rajongani és szárnyalni tudtam (mert amikor elfog a vágy, akkor ez így van), – ezért minden más, tehát a Mirjamhoz fűződő érzelmeim is, csak bűntudat? Egyáltalán: miért zárja ki nekem Mirjamot, ha ő nem zárja ki magának Pétert? Őt akkor mi tartja Péter mellett? Őt nem a bűntudat? Hanem a nagyobb keresztmetszete? Mi keveredik folyton a vágy és a cselekedet közé?

És talán neki se könnyebb semmivel, csak éppen nem tudhatom, miket gondol. Legfeljebb következtethetek a viselkedéséből, de ezt is csak én fogom gondolni, nem ő. Miféle hitele lehet egy kitalált világnak?

Gyáva voltam, nem állítottam meg és nem kérdeztem rá! Féltem attól is, hogy megbántom. Attól is tartottam, hogy talán félreértem. Meg aztán nem is tudtam volna kérdezni, mert annyira bonyolult, talán csak nyomorultul dadogtam volna.

Inkább azt válaszoltam: – Nekem van egy igazságom, amitől már nem akarok szabadulni. Holott lehet, hogy semmit sem ér, mert túl elvont. Csak arra jó, hogy mindent összekeverjek vele. De én ezzel akarok meghalni. Ez az igazság úgy szól, hogy egyenlő mércével kell mérni. Hogy innen nézve egyenrangúak vagyunk. Hogy az erkölcs alapja ez. És ebből következik, hogy ha nekem, akkor neked is, és fordítva.

Hogy érthetőbb legyenek (úgy véltem), elmondtam neki, amit állandóan hajtogatok, és mindig értetlenség fogadta: – Ha felháborító, hogy egy kapitalista államban egy kommunistát hátrányban részesítenek, akkor az is ugyanolyan felháborító, ha egy szocialista államban egy nem-kommunistát részesítenek hátrányban.

– Ilyenről tudsz? – Inkább talán azért kérdezte ezt, hogy az általánosítás szintjét végre elhagyjuk. Úgy éreztem, még a lélegzetem is elakadt és nem kapok szavakat.

Szinte a fogamat csikorgattam az erőfeszítéstől, hogy uralkodjam magamon. Kellott vagy fél perc, hogy lassan, példaként, akár egy hülye gyereknek, elmondjam Szabó Gábor lelkész feleségének történetét, aki orosz tanárnő létére – csak azért, mert a férje pap – nem tudott elhelyezkedni a megyében, holott volt iskola, ahol nem tudták orosz tanár híján az órákat megtartani. – Aztán meg, ha valaki az egyetemi felvételi bizottság előtt kijelentené, nincs szocialista világnézete, az nem lehet tanár.

Nem úgy, mint aki egyetért vele, de mint aki a tényeket ismeri, ezt válaszolta:  
– De ez természetes.

– Akkor az is természetes volna, ha nyugaton ezt csinálnák fordítva? Hogy aki nem ért egyet a kapitalizmussal, az nem lehet tanár?

Akinek ez természetes, azzal én semmit sem tudok kezdeni. De minden jel szerint ez hiba, mert amikor tegnap erről beszélgettünk lefekvés előtt abban a kaszárnyaszerű menedékházban, és átkoztam a rohadék gondnokot, Károly a fejemhez vágta, hogy nem akarom megérteni az embereket. Pedig nagyon tudom, hogy mennyire emberi, ha valaki nem engedi érvényesülni azokat, akik nem az ő véleményüket osztják. Ösztönszerűen én is a legszívesebben agyonverném, akinek más a véleménye.

Mentünk. Folytattam: de most nem erről van szó, hanem az egyenlőségről. – Amit a férfi fölényéről mondtál, az bánt. Azt hiszem, azért bánt – ennyit már most megmondok neked, pedig Szmoljanból visszajövet a buszon azt mondtam, hogy ezt későbbre halasztom –, mert kettőnk között csak a teljes egyenlőség alapján lehet valami. És ez nagyon egyszerűen fest: csak azt kérheted tőlem, amit magadtól is kérsz. Vagy másként: amit én meg tudok oldani, arról elvárhatom, hogy te is meg tudjad oldani!

Hallgattunk. Fájtn neki? És nekem. Egy időre messzebb kerültem tőle.

### *A végkifejlet*

Ereszkedtünk. Végre elénk kanyarodott egy poros, járművek járta út. A Csajiriszurdok fenekén voltunk. A völgy oldala egyre meredekebb lett, a mélybe már nem világított le a nap, egyre hatalmasabb sziklák bontakoztak ki fölöttünk, és az esti nap fényében lassan vörösleni kezdtek. Bennem semmi sem változott.

Mikor egyszer visszanéztem, az egyik kezében az arca, mint aki menet közben a tenyerébe hajtja az állát.

– Mi van veled? – kérdeztem tőle.

– Gondolkozom. Azon, amit a férfifölénnyel kapcsolatban mondtál.

Nekem fogalmam sem volt arról, ami most történik.

Ott, abban a végtelenre nyúlt hosszúságú völgyben – útközben egyszer megint megfürödtünk – azt mondtam neki:

– Emlékszel, mit mondtál Szmoljanból jövet, a buszon? „Ugye, hogy Péter milyen kedves?”

És én helyben is hagytam, tényleg kedves. Így is éreztem. Szép, éles metszésű arca. Hallgatag, karcsú, magas növésű fiú, minden irányban szétálló, bodrozott hajával. Akár egy felkiáltójel. Mint akiben egyesült egy magas, sovány, jó alakú nordikus férfi határozottsága és egy mediterrán fiú lágysága. Barátságos lényében rögtön megéreztem, hogy mennyire el tud fogadni egy másik embert. Ha valaki vele beszélgetett és az arcát nézte, úgy érezhette, ez az ember megérti őt. Folytattam.

– Amióta büntudattal vádolsz, majd meghaltam az előző napokon, ahogyan ölelgeted. De nem voltam féltékeny. Attól haltam meg majdnem, hogy akkor neked mi a bajod Mirjammal? Ha neked Péter kedves, akkor miért nem természetes, hogy nekem is kedves legyen Mirjam? Ezen áll vagy bukik minden. Ha neked természetes volt azt mondani a buszon, nekem miért ne volna ugyanaz?

Nem tudom pontosan, hogy mit válaszolt. Csak vergődött. És azt is mondta, hogy időre van szüksége ehhez. Én meg reménytelennek tartottam a dolgot. Nem tudom abban a természetességben követni, ahogy önfeledten átöleli Pétert, de nekem rögtön a szememre hányja, ha Mirjamot túl gyakran emlegetem, holott én ezen a hosszú, végtelen úton a szeme láttára nem ölelgetném Mirjamot, ha neki ugyanakkor nem lenne ott Péter, akit ő is ölelgethetne. Ha nem vagyunk egyenrangú helyzetben, akkor nem tehetek úgy, mintha egyenrangú helyzetben lennék.

Még azt is mondta: – Amikor két hete az utat megbeszélendő Jánosnál találkoztunk, éreztem, hogy minden idegszáladdal Mirjamot figyeled. – Mint aki meg akar nyugtatni, hozzátette, hogy ezért nem hibáztat, mert ez természetes. De azt is mondta: – Mikor Péter mást szeretett, rám se nézett.

Nyilván innen a bizonyítéka. És tőlem is ezt várja. Mintha nekem is olyanak kellene lennem. Ezért most hirtelen gyűlölni kezdtem őt is, Pétert is. Az én történetem még csak hasonló szálon se fut, mint az övék. Van egyáltalán közöm hozzájuk? Ugyanakkor tudtam, hogy igazságtalan vagyok velük. Csak éppen arra nem tudok rájönni, hogy miért.

Hát miért várja el tőlem, hogy ugyanúgy oldjak meg valamit, mint Péter vagy ő, amikor annyira különbözünk.

– Az, hogy téged szeretlek, nekem nem indok, hogy mást ne szeressek – mondtam. – És kötődésből is több fajta van, és az ugyanolyan fajta kötődésnek is több változata van, a végtelenségig.

Nem folytattam tovább, mert akkor azt is meg kellett volna fogalmaznom, hogy Mirjam nekem a legfontosabb, hogy mégis van egy sorrend, de ez a sorrend egy teljesen másik tartományban érvényes. Nem mertem odavágni neki, mert félttem, hogy fájdalmat okozok. Mert most egy másik szinten vagyunk, az élet egy másik terében, a tapintatében, és ezzel ő se lehet másképp, mert ez szorzás is, meg osztás is. Ugrottam hát egyet:

– Éppen azzal hoztál vagy három hónappal ezelőtt az autóban lázba, hogy azt mondtad, te mindent meg tudsz oldani, erősen állsz a lábadon. És én éppen arra gondoltam akkor, hogy te kötödsz Péterhez, és az feltételek nélküli. Neked ő a legfontosabb. És én ugyan nem tudom, mi pontosan az én szerepem majd az életedben, talán éppen az, hogy ha neked van Péter is, nekem van Mirjam is.

Ekkor már széles volt az út, valószínűleg terepjárók is megfordultak olykor rajta. Egy pillanatra megálltunk. A többiek nem voltak olyan távol, de láthatólag semmivel sem törődött. Azzal se, hogy húzta a hátát a fémvázás hátizsákja, akár csak az én hátamat az enyém. Egész nap úton voltunk. Teljesen más volt az arca, a viszonylag telt, széles, lányos vonások szinte elmosódtak, csak a napszíta, magas szökesége látszott állandónak és a zöld szeme. Csak megálltam ott előtte az út közepén. Azt mondta:

– Ez nem ilyen egyszerű!

– Miért?

– Két szó van rá!

– Melyek?

– Az egyiket nem akarom kimondani. A másik a féltékenység.

– Melyik az első? (Nem értettem.)

– Sz-szel kezdődik.

– Nem értem. Mondd meg!

Lehajtotta a fejét. – Tudod, már beszélünk róla. Vannak szavak, melyeket nem szívesen mondunk sokszor. Mert elkopnak. Attól félünk, hogy elkopnak.

– A szót! (Még mindig nem értettem.)

– Mert szeretlek! Szerelmes vagyok beléd.

Csak álltam.

Mi ez?

Mi történt itt?

Hülyének néz? Vagy én vagyok teljesen hülye? Az futott át az agyamon, hogy hátha most kezd el manipulálni. Hogy észrevette, távolodom, és vissza akar hozni magához. Ezzel. Ösztönösen. Mert már csak néhány nap van hátra az utunkból.

De igazam van-e? Feltételezhető ez róla? Nem én gondolkodom csak így? Ő nem hazudik. Ilyet nem hazudna.

Mi történik itt? Velem? Vele?

Hiszen az eltelt két hét alatt folyton úgy éreztem, hogy ő az, aki kezd távolodni, ő az, aki nem fogad el olyannak, mint amilyen vagyok. És ezt tűrhetetlennek találtam, olyan megalázó volt, hogy még a legnagyobb szerelmet is kiöli belőlem. Mert ha engem nem fogad el olyannak, amilyen vagyok, inkább kiirtom emlékezetemből az arcát, semmint hogy továbbra is kötődjem hozzá (még mindig nem értettem meg, hogy nem rendelkezhetem korlátlanul magammal). Egyszer céloztam is erre, még a legelején, és akkor is nagyon megdöbbsent ezeken a szavakon: láttam a szemén, a kétségbeesett tekintetén.

És most ezt mondja. Szerelmes belém? Kitérő egyenesek, ha találkoznak?

Akkor miért ez a hét. És miért mindez? Megkérdeztem:

– Akkor miért ölelted előttem Pétert annyiszor? Én azt hittem, ösztönösen teszed, és csak a félelem bántott, hogy közben nem gondolsz rám.

Ingerült lett. – Látszat volt, üresség. És ha engem szeretsz, akkor minden, amit Mirjammal teszel, ugyanilyen.

Ebbe beleőrülök! Aközött ingadoztam, hogy lelököm a patakmeder hasadékaiba (volt vagy tíz méter), vagy átölelem. De csak álltam ott, és a legszívesebben a hajamat téptem volna.

Manipulálni akar? Vagy őszinte? Vagy mindkettő, s nem veszi észre?

És mi vagyok én? Én mit nem veszek észre? Mindenki játszhat velem? Mikor azt mondta: „Vannak nők, akik azt csinálják a férfival, amit akarnak”, rám gondolt? És most kipróbálja velem?

Ha tudná, hogy miket gondolok most róla. És micsoda fájdalmat okoznék azzal, ha megmondanám...

Hallgattam. Aztán:

– Neked tudnod kell, hogy én nem tudom másként. Én nem vagyok Péter. Lehet, hogy ő szabadabb lény nálam, önmagával szemben is, de én valószínűleg nem is tudok olyan szabad lenni. És ha neked Péter mindenkinél fontosabb, akkor engemet is megértesz. Hogy átölelted előttem! Hogy véded a kettőtök kapcsolatát! Mert mégis – ő mindennél fontosabb neked. Hát akkor miért nem fogadod el, hogy nekem meg Mirjam ugyanaz?

Már újra haladtunk, lemaradva a többiektől, akik látszólag ügyet se vetve ránk, túlhaladtak rajtunk. A kisebb folyóvá duzzadt patak onnan folyt, amerre igyekeztük, szorosan az út közelségében, a kanyargó, mélyülő völgyet követve. A hegyszőlő falai mind meredekebbek lettek. Alkonyodott. Fölöttünk szédítő magasságban egyre fenyegetőbben vöröslöttek a sziklák. Azt felelte:

– Tíz éve vagytok együtt, erről már beszéltünk. Semmi sem állandó. Csak az első szerelemre gondol úgy az ember, és az utolsóira. Amikor túl van már egy sereg dolgon. És már nem lép többet.

Megint ezzel jön! Bennem meg ettől az indulat... Hát mit képzelsz? Miért gondolja, hogy Mirjam csak közben van? Miért így értékel?

– A saját tapasztalatod nem mindenre érvényes. Kettőnk sorsa se párhuzamos.

Aztán még hozzátettem, bátorságot véve: – Nem vetted észre, hogy nincsenek barátnőid? Hogy minden nőt versenytársnak tekintesz, és csak azt tudod elképzelni, hogy utálnak téged?

És emlékeztettem arra, amit fél füllel a Karlíkról lejjövet hallottam tőle. Amikor Péter egy lányról beszélt, Dzsajam rögtön mondta, hogy az a lány utálja őt. És éreztem, hogy most valahol beletaláltam. És ez jól esett. Hogy valamivel beledöftem a szívéig. És elhatároztam, hogy ha majd négyen leszünk együtt, akkor ő előtte is ölelni fogom Mirjamot, mert eddig nem tettem volna, nehogy fájdalmat okozzak. Ha én kibírtam, bírja ki ő is. És ez a kegyetlen lehetőség örömet okozott. Élveztem. Hogy a szívéig hatolhatok. A fájdalommal.

Mínta ettől visszavonult volna. És újra azt mondta: – Ne siettess! Te túl gyorsan akartad. Adj most nekem időt.

Mint aki csapzott és kimerült, olyan volt a hangja, pedig frissnek látszott és erősnek.

– Ez nekem nehéz – folytatta. – És ha még ketten lesztek majd velem szemben, te meg Mirjam, úgy érzem, agyonnyomtok.

Nagyon lemaradtunk a többiektől, elmerülve a beszédben. Láthatatlan jelek biztos elmondják rólunk, hogy miről lehetett szó.

### *Soha már*

És közben a hasadék alján. Ott megyünk apró hangyaként a meredek falak között, a keskeny, poros makadám úton a kétoldalt emelkedő sziklafalak között. A harsogó folyó valahol eltűnt, csak a hatalmas, lecsiszolódott kövekkel teli száraz meder. Az út mentén már nem volt átmenet, egyik oldalon a függőleges sziklafal, a másikon az egykori folyó üres ágya a mélyben. Legfelül az esti fényben egyre sötétlőbben vöröslöttek a sziklák. Péter egyszer hátraszólt a mellettem haladó Dzsajamnak: – Dzsajus, azért néha magad köré is nézhatsz! – Éppen egy magasba tornyosuló, fölénk hajló sziklafal alatt haladtunk el, olyan volt, akár a jégkorszaki táj: üres, növénytelen kőtömeg.

Csak néztünk egymásra menet közben. Dzsajam zöld szeme! És nem tudtam, hányadán állok. Rettegtem attól, hogy most megint becsapnak. És boldog voltam attól, hogy mégis szeret. És félttem attól a felelősségtől, amit ez jelent. Nem tudtam, ki vagyok, nem tudtam, mi az igaz, csak az érzelmeim voltak valóságosak, az indulataim, holott ezek a legkevésbé megbízhatóak. Vad, szemrehányó szava-

kat szerettem volna mondani, és Mirjamot láttam magam előtt, a kedves arcával, még meglévő kevés szeplőivel, és Dzsajamot éreztem magam mellett és Mirjam testére gondoltam, ahogy hazaérek és nekiesem, és szerettem volna ebben a pillanatban Dzsajamot leteperni, hogy dühödten, az országút szélén fetrengve szeretkezzünk.

De csak mentünk, beérve a többieket. És nagyon megsajnáltam Dzsajamot, ahogy Mirjamot is sajnáltam. Amiért ilyen vagyok.

A Trigradi-kanyont már szürkületben értük el. Azt hittük, nem fokozható tovább a sziklafalak meredeksége, de tévedtünk. Olyan hasadéka jutottunk, melynek csak függőleges, sima kőtömbből álló oldalfalai voltak, négy-öt száz méter magasságig. Az ég keskeny pántlika. Az országút és az üres patakmeder alig fértek el egymás mellett. És a félelem, hogy agyoncsapnak az irdatlan kövek.

Ott, ahol úgy tűnt, nem fokozható tovább a mélység és a meredély, egyszerre csak megint elértük a szemben jövő vizet, egy keskeny, önmagába beleőrült, utcaszélességű folyót. Medrébe gigászok vetettek ember nagyságú, gömbölyűre csiszolódott kőtömböket, melyeken a fénytelen, sötét áradat tehetetlen dühében ide-oda csapva magát fetrengett, hogy cafatokra tépődjék. És egy ponton, ahová fölötté az úton éppen szembe mentünk, a harsogó, habosra törő víztömeg őrvirágzó örvényléssel, zúgással és dörgéssel egy fekete mélységbe zuhant, mintha a pokol kapuit nyitva felejtette volna valaki – és utána csak a száraz egykori folyómeder, amelyet eddig követtünk. Csak a végzetesen beszűkült völgy szoros sötét mélysége maradt a tomboló áradat után, mely egykor áttört a hegységen, egyre mélyebbre vágva magát a kőzetbe, addig kockáztatva a bevágódást, míg nem ezen a helyen utat nem talált a mélységbe, hogy majd kilométerekkel később, ahol elhagytuk, lépjen ki újra a felszínre. Ez volt a mitológiai „ördög torka”, melyen át Orfeusz lement az alvilágba, hogy visszahozza halott kedvesét. Énekével valóban elérte, hogy az alvilág urai elengedjék Eüridikét, de mindaddig, amíg kedvese nem ér megint vissza az élők világába, nem lett volna szabad megpillantania. Mivel azonban egy idő múlva nem hallotta maga mögött a lépteit, nem értette, körülnézett, meglátta a lányt, és végleg elveszítette. Visszasuhant a halál birodalmába.

Mi pedig főnről alig kivehető pontokként araszoltunk a szakadék elveszejtő mélyében tovább, a titkok rejtekének nyomvonalán, lépéseink a harsogó patak mellett alig hallhatóan csikorogtak az út poros, világosszürke, ledöngölt makadámján, és ha félünk, bizonyára semmit sem bírunk ki. Nekem azonban már akkor is tudnom kellett, hogy egyszer megoldom a dolgomat, és már nem fogok egykori magamra ismerni.

Visszhangzó lépéseinket váratlanul teherautók morgása törte meg. Égő reflektoraikkal mögöttünk fékeztek, engem a második vett föl. Dzsajam nem látott a sötétben, és nem tudta, hogy egy második autó is van. Hangosan kiáltozni kezdte a nevemet, míg a gépzúgás el nem nyelt mindannyiunkat. Fenn voltunk az üres rakfelületen, a kanyarok ide-oda dobáltak, nagyon kellett kapaszkodnunk, hogy ne repüljünk ki valamelyik hirtelen fordulóban. Amit Dzsajammal meg akartam oldani, beleveszett a szakadék sötétségébe.

Negyedórán át kanyargott, rázott bennünket a teherautó a nyaktörő úton. Mintha óriásira nagyított agyko ponya velőjének egyik sötétlő-fekete árkaiban jár-

tunk volna, a szürke kőfalakon hatalmas ívekben az évezredekkel korábbi eróziók nyomai. Ez a völgy volt az ókori Balkán észak-déli kereskedelmi útvonala Trákiába, s onnan Erdélybe. Ma zsákutca a karnyújtásnyira levő határ miatt, nincs folytatása az Égei felé, Görögországba. Csak helybeliek járnak rajta.

Alighogy szállást találtunk Trigradban, a csupasz körtével megvilágított szobában, ahová tizedmagunkkal bezsúfolódtunk, megjelent két géppisztolyos katoná egy tiszt kíséretében. Hiába magyaráztuk, hogy az engedélyünkben a falu környéke is szerepel, a tiszt telefonált, majd közölte, hogy innen másnap már csak visszafelé indulhatunk, a szűk völgyön át megint Bulgária belsejébe.

Nem mehetünk tovább, soha már, hogy megpillanthassuk a déli Rodope, s egyáltalán, Trákia legszebb hegyeit.

DRAGOMÁN GYÖRGY

## Vámvizsgálat

Ismerem ezt a mozdulatot, ezt a látszólag kimért, de valójában nagyon is agresszív mozdulatot, amivel a vámós belepiszkal az előttem ülő öreg néni szatyrába, azt, ahogy finoman megnyomkodja a néni szendvicseit, ahogy kutatóan a retikülje szögleiteibe mélyesztí a kezét.

A vámós arcát nézem, egész fiatal fiú, huszonöt lehet, vagy talán még annyi sem, visszanezék a kezére, a néni táskájának a zsebét tapogatja, előbb kívülről, aztán belülről, az a másik vámós jut eszembe, aki majdnem húsz évvel ezelőtt, ezerkilencszáznolcvannyolc szeptemberében majdnem ugyanezzel a mozdulattal nyúlt be a pulóverem alá, a Romániából Magyarországra tartó vonaton.

Most nem vonaton ülök, hanem buszon. Hátradőlök az ülésen, nem nézek a vámós arcára, nem akarok a múltra gondolni, olyan rég nem jutott eszembe a kivándorlás, az a régi vonatút, persze nem bírom ki, mégiscsak odanézek, nem az arcára, a kezére. Megint benyúl a néni retiküljébe, kivesz valamit, látom, egy rúzs az, visszaejti. Annak idején az én pulóverem alól is nagyjából ugyanezzel a mozdulattal húzta ki a vámós édesanyám ametisztköves keresztjét. A kereszt vastag ezüst láncon lógott a nyakamban, édesanyám adta, mielőtt felszálltunk volna a vonatra, amelyikről tudtuk, hogy három év várakozás után átvizs végre Magyarországra, az új hazánkba. Igazából máig nem is tudom, hogy miért adta rám édesanyám akkor azt a láncot, azért, hogy én vigyázzak rá, vagy az vigyázzon énrám. A vámós megtapogatta a láncot, hagyta, hogy végigfussanak a szemei az ujjai között, kicsit meghúzta, éreztem, hogy belevág hátul a nyakamba, – mi ez itt a

nyakadban, fiam – kérdezte, – kereszt – mondtam, le fogja tépni és zsebre fogja tenni, gondoltam, a vámós a keresztet nézte, a hegyes lila ametiszt koszos szürkének látszott a hajnali fényben, a vámós nem tépte le, visszadugta a pulóverem alá, elengedte – menjél akkor, sok szerencsét – mondta, de nem mosolygott. Mentem, nem néztem vissza, mentem végig a koszos folyosón, a fülke felé, ahonnan tapintatosan kiküldtek, hogy mégse legyen jelen az édesanyám motozásánál, és közben örültem, hogy a vámós nem vette el a keresztet, és végig kifele néztem, az ablakon át, nehogy elszalasszam a határt.

Egy pillanatig a keresztben gondolkozom, vajon mi lett velem, édesanyámon már régen nem láttam, megfogadom, hogy majd megkérdem tőle, ha hazaérek.

Kinézek az ablakon, a határátkelő üres, nincs itt, csak a mi buszunk. Az üvegen is a vámós arcát látom visszatükröződni, valahogy még feszültebbek a vonásai, a tükörképén jobban látszik, hogy ideges, jobban érződik rajta a visszafojtott indulat. Megint ránézek, még mindig a néni csomagjait vizsgálja, a mozdulatai kimértek, már-már gépiesek, de mégsem egészen azok, kiérződik belőlük valamifajta fojtott indulat, valami elnyomott düh, a néni is érzi, próbál kedves lenni, kicsit megalázkodik, felajánlja, hogy kipakol, nem szükséges, mondja a vámós szigorúan. Gépiesen udvarias marad, tovább kotorászik, nejlonzacskókat zörget, morzsákat ráz a busz ülésére, – biztos nincs önnél cigaretta? – kérdezi harmadszor is, – nincsen, kérem – mondja a néni harmadszorra is, igazából a kérdés abszurd, és minél többször teszi fel a vámós, annál abszurdabbá válik, hiszen nyilvánvaló, hogy a néninél nem lehet több karton cigaretta, nem, még egy karton se, nem, még egy doboz se, egyszerűen nincs hol lennie, nem férne el. A vámós a néni kabátját is leveszi a csomagtartóból, kopott, vékony steppelt kabát, a vámós benyúl a zsebeibe, végigtapogatja, a bélés, aztán a kabát ujjait simogatja és tapogatja, időnként rámarkol, ugyanazzal a finoman erőszakos mozdulattal, mint ahogy a szendvicset tapogatta korábban.

Megint eszembe jut az a régi román–magyar határátkelés, furcsa, ez most majdnem ugyanolyan feszült érzés, pedig ez most nem kivándorlás, csak egy egyszerű, tét nélküli utazás, Szabadkán voltam, egy felolvasáson. A szerb–magyar határon vagyunk, kétezernyolc februárja van, Szerbia felől jövünk Magyarországra, először járok itt, mióta ez lett az uniós és úgynevezett schengeni határ. Magyar, tehát uniós útlevellem van, velem talán ezért nem is törődik a vámós, egyáltalán ki sem nyitja a hátizsákot, a cigarettáról is csak tessék-lássék kérdez, átnéz rajtam, pedig én biztos gyanúsabb volnék magamnak annál a kedves néninél, a vámós nem így gondolja, a vámós csak a nénival törődik, még mindig a kabátot tapogatja, a kabát ujját gyúrja és gyömöszöli, úgy dolgozik, hogy ha cigarettásdobozok lennének eldugva a kabát bélése mögé, akkor már mind kihulltak volna, térdig járnánk már a cigarettában, persze egyetlen doboz cigaretta sem hullik ki a kabát ujjából, a vámós megszorítja és elengedi az anyagot, centiről centire tapogatja végig, de közben mintha már nyugodtabb lenne, igen, sokkal nyugodtabb, halkán sóhajt egyet, minden rendben van, köszönöm, mondja, a kabátot visszateszi a csomagtartóba, jó utat kíván, megfordul, leszáll.

A busz elindul, átérünk a határon. Az utasok megkönnyebbülnek, beszélgetni kezdenek. – Ez melyik volt? – kérdezik egymástól, törzsutasok ők, a legtöbben hetente járnak Szegedre, a rokonaikhoz. – Ez? – kérdez vissza a néni. – Hitler –

mondja, mosolyog –, de rendes volt, nem bántott, pedig valaki nagyon felidege-  
sítette. Hallottam, hogy üvöltözött valakivel, mielőtt a mi buszunkra felszállt  
volna. Le is szállíthatott volna, ha akar – mondja –, de nem szállított, mert igazá-  
ból ez a Hitler rendes gyerek. – Ezen mindenki nevet, jó vicc.

Én nem nevetek, egyrészt a régi emlék az ametisztláncsal váratlanul élesen  
jutott eszembe, másrészt azért, mert én csak kibic vagyok, néző, véletlenül kerül-  
tem erre a buszra, mert lekéstem a nemzetközi gyorsvonalat, a nemzetközi gyors-  
vonalat az újfajta vám eljárás miatt előbb indult, úgyhogy hiába érkeztem időben,  
lekéstem, mert amikor odaértem, akkor már nem a pályaudvaron állt, hanem a  
vámon, tíz méterre a pályaudvartól, oda már nem lehetett utánamenni. A birodal-  
om határai eggyel kijebb csúsztak, nincsen ebben semmi különös, ezt láthatom  
működés közben.

Nem történt semmi. A vámos a dolgát végezte. Cigaretta keresett. Vagyis  
nem. Nem cigaretta keresett, hanem az idegességét próbálta levezetni. Az adott  
helyzetben a tőle telhető legudvariasabb és -civilizáltabb módon viselkedett.  
Maradandó sérülést nem okozott, sőt talán egyáltalán nem okozott sérülést. A  
szendvicset kicsit összenyomta, a ruhát kicsit összefogdosta, de rendes volt, nem  
akart senkit bántani, nyilván nem akart cigaretta találni, nyilván azért a néni  
választotta, mert nála látott a legkevesebb esélyt arra, hogy valóban találjon is  
valamit. Nem akart rosszat. Rendes volt. Éppen csak stresszoldónak használt egy  
embert. Ott és akkor a néni a tárgyaival, az útjával és az életével nem volt több  
számára, mint egy teniszlabda, amit idegességében nyomogat egy kicsit az em-  
ber. Épp csak addig, amíg megnyugszik. Amit láttam, az csak a munkahelyi  
stressz egy szelíd megnyilvánulása volt. Természetesen nagyon civilizáltan tör-  
tént, de ez a lényegen nem változtat.

A vámosok mozdulatai a hatalom mozdulatai, és ezeket a mozdulatokat civi-  
lizált országok polgárai viszonylag ritkán tapasztalhatják meg közvetlenül a sa-  
ját bőrükön. A határon ugyanis látszólag nem érvényesek az ártatlanság vélelmé-  
nek szabályai, a határon eleve mindenki gyanús, akar valamit, át akar jutni, tehát  
van indítéka és célja, ezért mindenkinek magának kell bizonyítania, hogy tisztes-  
séges ember, nem csempész, nem bűnöző, nem sántikál semmi rosszban. A határ  
az erőszakról szól, arról, hogy erőszakot tesznek rajtunk, belenéznek a papírja-  
inkba, a csomagjainkba, egy kicsit a szívünkbe is. A határ mindig kiszolgáltatott  
helyzetbe hoz, erről szólnak a vámosok mozdulatai. A néni rutinos utazó, pontos-  
an érti az egész helyzetet, a vámosnak adott durva becenévben mindez világó-  
san benne van. Egyrészt vicces és abszurd az egész, másrészt a legkevésbé sem  
az, a néni tudja, a vámos, ha akar, bármit megtehet, jó, talán nem egészen bármit,  
de majdnem bármit.

Ezen a vidéken, Közép-Európa keleti és déli vidékein úgyis nagyon fontosak  
a határok, hiszen erre fele mindig is a határok mozgása és változása jelentette a  
történelmet, az egyéni és család történetek pedig mindig arról szóltak, hogy ho-  
gyan mozogtak az emberek a határokhoz viszonyítva. A határ az a pont, ahol az  
a fajta személytelen fikció, amit történelemnek nevezünk, átfedésbe kerül azzal a  
nagyon is személyes fikcióval, amit életnek, emlékezetnek vagy sorsnak hívunk.  
A vámos mozdulatai tehát nyilván nemcsak nekem ismerősek, hanem mindenki-  
nek, aki valaha átment vagy megpróbált átmenni ezeken a határokon, és a busz-

ban mindenkinek eszébe jutott a maga legnagyobb vagy legbanálisabb határ-története, éppen úgy, ahogy nekem is eszembe jutott a sajátom. Ebből állnak igazából a határok, az ilyen személyes történetekből, emlékekből és mozdulatokból, mert maga a fogalom, az természetesen semmit sem jelent.

A busz megy, én a füvet nézem, magyar fű, gondolom. Megint az a régi határ-átkelés jut eszembe, nem mentem vissza a fülkébe, ott maradtam a folyosón, a pulóveremen keresztül fogtam a keresztet. Épp egy héttel múltam el tizenöt éves. Már hajnalodott, a vonatablak olyan volt, mint a zsírpapír, a rásárgult kosztól, homályosan lehetett csak kilátni rajta, egy rét látszott a szürkés fakó fényben, a fűcsomókat néztem, vártam a pillanatot, amikor majd meglátom a réten a vonalat, vagy az árkot, vagy a kerítést, vagy a sávot, mert elhatároztam, hogy örök életemre megjegyzem azt a percet, amikor a vonat majd végleg átvisz a határon, amikor majd a román fűből egy csapásra magyar fű lesz, amikor majd örökre elhagyom a hazámat. Persze nem volt sem árok, sem vonal, nem volt semmi, csak fű, és nekem maradt a találgatás és a bizonytalanság, hogy vajon átértünk-e már, egészen, amíg meg nem láttuk az első állomást, ahová már magyar betűkkel volt kiírva az állomás neve, és akkor próbáltam visszamenőleg biztossá változtatni a bizonytalant, próbáltam visszamenőleg megváltoztatni az emlékeimet, próbáltam visszamenőleg megtalálni határt, de ez persze soha nem sikerült, az átkelésből nem maradt, csak az a néhány hosszú perc, amit a koszos vonatablak szakított ki az időből. Az, és a vámós mozdulatai.

A busz zötyög Szeged felé, a vámós, úgy látszik, nem jól gyűrte vissza a csomagtartóba a néni kabátját, a kabát egyik ujja kibukik, a gyűrött fekete anyag üresen leffeg az orrom előtt. Szinte gondolkodás nélkül felállok, odanyúlok, megfogom, a helyére gyűröm, már a helyemen ülök, amikor tudatosul bennem, hogy milyen szokatlanul meleg volt a kabát anyaga, egy pillanatig az jut eszembe, hogy talán a vámós tenyerének melegét szívta magába, a szorítás ereje változott forrósággá, és annak a nyomát őrzöm most már én is a saját tenyeremen, de aztán felnézek, látom, hogy előttem a néni arcát süti a tavaszi nap, tudom, hogy csak a nap melegítette fel az anyagot, és ennek semmi köze a vámós mozdulatához. Egymásnak nyomom a két tenyerem, sóhajtok, mosolygok, a füvet nézem, makacsul arra gondolok, hogy igazából nincsenek határok, csak történetek.

## Odaadni

*Arcomat a sárga drótiüvegen át  
fény önti el. Odalent megkötözött  
farkaskutya ugat. Várja zuhanásomat?  
Homlokom a drótiüveghez szorítom.  
Csukott szemhéjjal a fényben  
lassítani tudom a zuhanást,  
mintha hínárokon át suttogó  
tőfenékre merülnék. Négyévesen  
még csak játszom a halált.  
Kérdezni szeretném a halottakat,  
ahogy később letörölném a sávot,  
mely képzelt életeimtől elválaszt.  
Arra vágyom, amitől félek?  
Lassan merülni alvásból ébrenlétbe,  
a változás szűk száján átcsúszni,  
zuhanni nem várt szerelembe.  
Nem tartani magam tovább itt.  
Odaadni a fognak, amely széttép.*

## Függöny, taps

*Menni készül. Rajta már a kabát,  
de kérdezne még. Egyik lábáról  
a másikra áll. Látja, bármi lesz  
a válasz, állítmánya itt már  
jó alanyra aligha lel. Érintés,  
illat, íz, mind máshová vonzza.  
Mégsem indul? A sokszor kimondott  
név nem olyasmi, amit a lapról  
könnyedén le tudna kaparni.  
Ágy, asztal nem özvegy álom. Válni,  
úgy látszik, nem tanult meg. És ha nincs  
függöny, se taps, honnan tudhatná  
valóban, hogy a történetnek, mely*

*tart még, hisz a szemek most kezdenek  
újabb monológba, vége, vége?*

## *Prés*

*A kivételt dobják közénk csalétekül. Életet ígérő  
briliáns számokat, mintha újszülöttek súlyát  
adnák meg grammban. De présbe téve a test  
elváltozik színeiben. Hogyan viselje magát,  
akinek a folyós ürülék tíz éve az oldalán távozik?  
Ablakot nyit és bocsánatot kér. Elvégre a bocsánat  
mindenkinek kijár. Neked is, Uram. Fényed  
régóta nem tölti be az eget, de mi még  
emlékezünk rád. Te feküdtél ott a szélső ágyban.  
Éjszakánként legalább ötször kijártál pisilni,  
és minden alkalommal felkattintottad a villanyt.  
Egyszer rád szóltam: nem tudnál végre nyugodtan  
feküdni! Azonnal elszégyelltem magam.  
Ne jegyezd föl ezt vétkemül. Tudod, a lelket  
nehéz itt megcsomózni az élet kötelekeivel,  
és nehéz úgy állnunk egymás mögé, mintha  
a semmibe nyúló karok mégis szárnyak lennének.*

## Az Egerek könyvéből

**Márcselló Pucc Cini**

Róma antik romoknak meg macskáknak  
fővárosa lett – és marad örökre...  
Lakosai rossz időkkel packáznak,

paloták közt motoroznak pörögve,  
pizzát rágnak, tésztát fonnak, pásztákat,  
piactéren vendéglőznek röhögve,

szökőkutak árnyékában átáznak,  
szűk utcákon térferegnek, szétnéznek:  
jó napjuk van – nincs számukra ádáz nap,

mert Rómában édesebb a szép élet!  
Éjjel-nappal sűrög-forog mindenki:  
életművész, pap, képlékeny széplelek

érzi, hogy itt öröm nélkül nincs senki –  
író, piktör, filmrendező, bíbornok,  
érsek, aki sosem mozdult innen ki –

zenész, költő s minden festő itt bolygott,  
itt volt boldog terek sarkán doboló,  
hol szépségtől ittasultan imbolygott!

Itt az idő nem egy helyben topogó –  
gyorsan elszáll, de megáll, ha tudsz hinni,  
mint egy művész, egy Márcselló Topoló,

kit a cicák is úgy hívnak: Pucc Cini!  
S mert ő egér, zeneszerző, filmszínész –  
nyalják-falják, nyivákolnak: „Pucc ki, ni!

Macskabárból mars a likba, kis vigéc!”  
Sztárvilágban tudja bárki – Márcselló  
művelt, sármos, igéző, ha Keatst idéz,

s Fellinivel parolázik már: „Helló,  
Federico! Milyen zenét szereztek?  
Harmonika, csemláló, gitár, cselló,

brácsa – bármi szépen zenél kezemnek!”  
Szaxofonon is jól játszik macskadzsesszt  
Márcelló, kit szétszednek és szeretnek,

mert cicákkal rögtönözget azt vagy ezt –  
bármit kér a turistahad hevenyén...  
Ő futtatja Karmos Mancit, Mancs Kareszt –

s megélnék az égi terasz tenyerén!  
Miákolnak, szétcincognak, bandáznak –  
koncerteznek éjjel a Trasteverén!

Ki nem hiszi, ám moroghat, hantázhat!  
Zenélnek, mint ámorok a képeken!  
Mindig együtt muzsikálnak, flangálnak,

hogy a szépség mámorosan kék legyen!  
Legyen sajt, bor, limoncelló, cukkini!  
Álljon Róma folyóparton, hét hegyen –

s legyen boldog, víg Márcelló Pucc Cini!

### **Dom Fernando Lisszabonban**

Dom Fernando, egy portugál  
Egér – egy hivatalban  
Egész nap körmölt asztalán –  
Öltönyben, kivasaltan.  
Hol ciccegett, hol csendben ült –  
Előtte aktahalmok...  
Játégyárban volt megbecsült,  
De szürke hivatalnok.

Kocsikra rótt rendszámokat,  
Sok Chevrolet gyötörte –  
Felhúzható játékvonat  
Futott fejébe' körbe...  
Húsz év bélyegzés, könyvelés  
Egérnek is megárthat –  
Hát angol fordítója lett  
Egy céges társaságnak.

Dom Fernando a Portugál  
Tengerhorgászi Részleg  
Titkára lett, ahogy dukált,  
S amíg tartott a készlet –  
A munkakör szerint üzent,  
S föl is mondott e cégnek,  
Mert Tengerész Heringüzem  
Megárt unott egérnek...

Fölciccent, végre feldühödt:  
„A macska rúgja meg mán!”  
Szemüvegére esküdött,  
Hogy hosszas útra megy tán...  
Hisz voltaképp poéta volt –  
Egyszerre négy! De titkon!  
Szívéből költeményt csapolt,  
Ha otthon élt, s nem itthon...

Dom Fernando volt Álvaro,  
Alberto meg Ricardo,  
Ki rímet alva s állva ró –  
Bár vers, szó mindig árt... Ó!  
Boros kávéházakba járt,  
Lézengett Lisszabonban –  
Horoszkópot csinált, lazsált  
Világtól visszavontan...

Dom Fernando nagy, portugál  
Dalár volt Lisszabonban!  
Ott bolygott, búsan dangubált  
Világtól visszavontan –  
Költőként élte Lisszabont,  
S mindegy, hogy egy vagy négy egér volt,  
Ki verset fényre visszabont,  
Hisz Lisszabonban kék az égbolt!

Mégis hajóra szállt Rió  
Felé, Brazíliába...  
Ott várta jó vakáció!  
Nem volt blazírt – stikába  
Csak írt, s bejárta Báhiát,  
Luandát, Macaót, Goát...  
(És így tovább, csak írj tovább!  
Ki ír, ejt pár lazább hibát –  
S így hantázhattam jókorát!)

Ezek csak szép, kopott szavak,  
Mit összevissza mondtam –  
Mert Dom Fernando ott maradt  
Örökre Lisszabonban...  
Most is brazil kávéét kavar,  
S ha létre visszagondol –  
Nem érti: mért nem ment hamar  
El, végleg, Lisszabonból?

### **Sir Walter Ráglé régi balladája**

Ha Sir Walter hajóra száll,  
Vadon hajóz, s megél,  
Hisz ő a kincsvadász, vadóc,  
Angol kalózegér.

A Nagy Királynő védi őt,  
Ki hős, csodás kegyenc –  
Humorban jobb és szellemesb,  
Mint Szalonnás Ferenc...

Ha Sir Walter cincogni kezd,  
Az udvar tapsa már  
Csattog, hisz hozzá mérhetőn  
Mindenki nagy számár!

Tapsol sok szürke udvaronc,  
Vihog London s Devon –  
Oly vicces ő, ha tengeren  
Vitorlát bont s bevon!

Hócinc Jankó is jó kalóz,  
Szőr Farkinc Drék derék,  
De Sir Walter Ráglé a gyors,  
Pörgő kormánykerék!

A Nagy Királynő küldi őt,  
Hódít a nyílt vizen –  
Flottát vezényel, nyargaló  
Hullámon hírt viszen.

Ha Sir Walter taton rikolt –  
Csatán merész nagyon!  
Zsákmányt tetéz, rablót kifoszt –  
Csak árt setét habon...

Cicázva sújt le, Armadát  
Süülleszt el és rabol!  
Reszketve nyüület gyarmatán –  
Nyávog kevély spanyol!

Ha Sir Walter Ráglé berág –  
Legyintve jót nevet,  
S tej helyett hispán macska nyel  
Heringgel sós levet...

A Nagy Királynő víg, s nagyobb,  
Dicsőbb kis Anglia,  
Ha vész galléros macskanép  
Ripók brigantija!

Hócinc Jankó is jó kalóz,  
Szór Farkinc Drék derék,  
De Sir Walter Ráglé a gyors,  
Pörgő kormánykerék!

Ha Sir Walter vihart arat  
Az átkos víz fölött –  
Macskák királya fúj, kapar:  
Fél Második Fülöp...

Száz lomha macskagálya fut  
Csatornán át hamar,  
Ha oldalába ágyútűz,  
Cikornyás csáklya mar.

Ha Sir Walter cicóz, lecsap –  
Bezárkózik, dühödt  
A bős, álszent kandúrkirály:  
Nyög Második Fülöp...

S a bajszos, macskaképi had  
Kushad sok gyarmatán –  
Sík háztetőkre kúszhat ott,  
Ha bírja karma tán...  
Ha Sir Walter Ráglé berág –  
Hajót vált, visszamegy,  
S vad óceánok híg levét  
Gaz hispán issza meg...

Hócinc Jankó is jó kalóz,  
Szór Farkinc Drék derék,

*De Sir Walter Ráglé a gyors,  
Pörgő kormánykerék!*

*Ha Nagy Királynő küldi őt,  
Hét tengeren hajóz –  
Viccet ciccentő hős egér  
És rettegett kalóz!*

*Ha Sir Walter szelet szagol,  
Vadon hajóz, s megél,  
Hisz ő ravasz, nemes, dicső  
Angol kalózegér.*

G. ISTVÁN L Á S Z L Ó

## *Lampionarc*

*Egy lampionarc, belülről önti el  
karneváli fény, kihívó is lehetne, de  
szelíden, fényketreche zárva imbolyog,  
mint jelzőbója az unalmas esti  
fogadás kaviáros szendvicsei között.  
Jelzi, hogy fényét nem arra veti, amerre  
sodorvonal nélküli vízút nyílik,  
estéből leszakadt holtág  
ártatlan időbe csábít néhány  
megfáradt órát. Nem, ez a  
lampionarc ideges, szenttelen,  
sem mire nem kötelező fénnyel  
imbolyog, inkább arra vár, hogy  
ne vegyék észre, karneváli  
fénye nem több, mint kivárás és  
halogatás közötti órláng, de hogy  
mit őriz és kinek, azt akkor  
se érti meg, mikor már kihunyt.*

# *Apám sírjánál*

*Ásót úgy semmiformán, ahogy  
behajlított térdel rátalpaltak  
az élére, mintha a földből  
élelem bomlana elő, és nem halottnak  
ágyaznának szenttelen. Ásót  
úgy nem néztek, fordított piramis,  
eszköz csupán, a halott nem költözik  
háromszögletébe, nem ott bujdosik,  
nekem is van kezem, nézem, összeillesztem,  
nézem, mintha két tenyérél sátorában  
kellene éjszakázni, fent jéghideg  
hunyorcsillagok, akárkinek ágyazni könnyebb,  
magam, ha vackolódom, csak szalmán,  
pelyvén, időzni itt erőszak, hideg harap,  
a virágkoszorúk fullasztó, földtől védő  
mentőövek – ásót úgy nem néztek még, ahogy én  
néztem a két kezem, mért nem azokkal,  
mért nem én ások.*

## *A béka*

*Emlékszel a békára, mely éjszaka  
egy teraszon a kánikulában  
a tarkódon termett? Odakaptál,  
mert úgy meglepett a nyirkos csapás a  
beszélgetés közben, melyet a gyógy-  
fürdő orvosnőjének a fiával  
folytattál, arról, hogy kinek mennyi van  
még hátra. Lesöpörted az állatot  
egy önkéntelen mozdulattal onnan,  
és hűlt helyén mintha tűz támadt volna  
nyomban, hullók tüze a gerincoszlop-  
portban, Öt éved, még öt éved van  
hátra, mondta a doktornő fia,  
egészen vontatottan, szinte alva.*

## *Mondom, hogy a mimikri*

*Unalma álca és fegyver egyszerre,  
mikor a tetszhalott a víz alatt  
egyszer csak ficáncolni kezd, elmúlt a  
veszély, jelzi, melyet magában kelt  
az ember, mielőtt szárazra vetik  
a hullámok. Máskülönben megfullad,  
ha mások ébresztik. Hullája le-  
merül a fenékgig, s ott jól megszívó  
magát felpuffad, és színre kerül,  
amit elrejtettnek hív a lomha  
bölcselet. Az égen felhők úsznak.  
És beleszakad az értelem, míg  
kiderül, hogy van-e még vagy volt-e  
szíve, mely most félrevert, az Úrnak.*

# *Nem vagyok*

*Nem vagyok a tettek embere. A  
tetvek embere vagyok. Különösen  
a lapostetveké. A szemöldököm  
is zsufig van velük, lelátogatnak  
egy-egy szempillámra itt-ott, mintha  
ezáltal jobb belátásra, vagy kire,  
bírhathánának, rábírnának valami  
cselekvésre, ami kevésbé volna  
haszontalanság az ő szemükben,  
mint ez a mélyen az éjszakába be-  
lenyúló tetvészkedés. Rejtély, hogy hol  
szédhetem őket össze a szigorú  
önmegtartóztatás közepette.  
Túl rövid nadrágban ültem vonatra?*

# *A bolygó szája*

*Krisztus mint Isten szája, mely a földön  
megemberesedett, s falásra, szóra  
egyaránt meg-megnyitotta magát  
mint száját. Spinoza helyesen látta.  
Ám mára ő is halott, mint Isten,  
aki Krisztusban testet öltött, s az  
a test megölte őt is, nem csak a  
maga nemzette fiút, amivel  
a holland filozófus, üvegműves  
és matematikus sem számolt. Gyenge  
tüdeje vitte el, ami engem  
sem akar sokáig várakoztatni  
ezen a szájról szájra járó földön.*

# Hommage

*Az ember szuvas sárkányfogvetemény.  
Drága Madelaine! A túl sok sütemény,  
lám, hova vezet. Az úgynévezett  
emberemlékezet óta. Ó, édes-  
szájú nóta, s te, Mathilde, kinek  
saját hajfonatával koronázott  
feje sosem ringhatott odvas, vén  
ölembé, vajon a te fogazatod  
metsző-e még s az órlője kemény?  
Megmenthet-e időmtől a remény,  
hogy lejárta szavatolja szűntömet,  
s átlenđültömben a nemlét felén,  
Madelaine-em porlad, csak Mathilde követ.*

VASZILIJ BOGDANOV

## *Ricardo Reis Szibériában. A költői verseny X.*

### Várakozás

*António Mora versei Vasziliј Bogdanov szibériai füzetébe*

1. Én, António Mora...

*Én, António Mora, a gondolkodó nádszál,  
mint a madár villan meg tekintetem és elszáll,  
de hagyjuk a rímeket boldogabb poétákra.  
Én, Mora, a bölcselet, sok felesleges tudás,  
örökös díszdoktora, kit kóros unalmában  
teremthetett egy Isten, mielőtt végképp eltűnt,*

hogy egyszer visszatérjen. Sokáig hittem, ezt a  
második visszatérést elő kell készíteni,  
hogy mért nekem, nem tudtam. „Kiválasztott vagy!” – súgta  
ágyam mellett az angyal, már messzire jutottam,  
várt az örültek háza, valahol, Cascaisban –  
a rínhelyzet makacsul, azóta is kísért –,  
a Pokol Szája mellett, rémségek barlangjában,  
ahol az angol mágus is elveszett örökre,  
miközben Pessoaóval fürkészhette titkait  
a fehér mágiának, mégis a feketének?,  
s egy más dimenzióban, azóta is reánk vár.  
Aleister Crowley, hívlak. Térjél vissza körünkbe.  
A Pogányság alapját együtt kell megtalálnunk!  
Hol vagy? És vagy-e még? A Scotland Yard nyomozott,  
és meggyanúsították Fernando Pessoaó is,  
őt, ki egy légynek sem tudott volna ártani,  
nemhogy téged, barátját, lökjön le a mélységbe!  
De akkor hova tűntél? Démonaid loptak el,  
ragadtak el magukkal, különös világukba,  
amely van is, meg nincs is? Aleister, gyere vissza,  
Fernando horoszkópod is elkészítette. Élsz még.  
Fogjuk-e táncoltatni mi ketten a zöld asztalt?  
Ott a betegházban is sokat álmodtam veled,  
vidám voltál, neveltél. „Hogy visszatérhetnek-e  
a régi isteneink? – néztél rám, legyintettél. –  
Az idő még nem jött el! Mért is jönnének vissza  
új barbárság korába? Bámulják, hogyan suhan  
a Marinetti autó, hogy röpdösnek felettünk  
a dübörgő vasszörnyek, bombákkal a hasukban...  
Ha ők még nem térhetnek örült korunkba vissza,  
akkor én miért térnék, maradok, ahol vagyok,  
lebegő örök-nyárban, kavargó virágszirmok  
zenéjét hallgatom...” Itt elhallgatsz, eltorzul büszke arcod,  
darabokra esel szét, és véget ér az álom.  
Egyedül vagyok. A hold fényében minden megnő,  
s az első emeleten üvöltenek a bolondok.  
Messze van még a hajnal, lehet, ma meg se virrad,  
örökre itt maradunk, sötétben, elfeledve.

## 2. Huzat

Lawrence Stephen Lowry: Hazafelé a malomból

Jönnék a malomból, tömött sorokban,  
lesunyt fejjel, mintha a világhuzat  
taszigálná őket, hazafelé. Jönnék,  
akár a tegnapi munkások.  
A gépről, repülés közben,  
az áramkörökben leállíthatatlanul kerengve,  
láthattam, amint egy leginkább hatalmas,  
túlméretezett barakkra hasonlító  
szovjet gyár kiokádta magából a tömeget.  
Ugyanazok a gyufaszál-vékony alakok,  
arcukon mord keserűség, reménytelenség, félelem!  
Jönnék a malomból, tíz-tizenkét órás robot után,  
persze ez nem Blake malma,  
nem a sötét, sátáni malom,  
sőt a festő éppen az épületek jovialis  
mindennapiságával ellenpontozza  
a munkások keserűségét. Hogy a szovjet gyár,  
mely fölött elrepültünk, olyan volt-e,  
mint általában a többi szovjet gyárak –  
Moszkvában, Péterváron, Harkovban  
vagy az őserdőben, hiszen ott is épülnek,  
ahogy arról egy hírhedett regény is szól –,  
nem tudhatom, de a lehajtott fejű,  
komor emberek ugyanolyanok voltak,  
mint a festményen, Salfordtól  
több ezer mérföldnyire is, ugyanolyanok!  
Taszigálta őket hazafelé a huzat,  
ahol a gázrózsa kékes-lilás fényében  
reménytelenül meredhetnek maguk elé,  
s összerezzenhetnek, amikor  
a nyolcadik emeleten, ahol laknak,  
nagy recsegések-ropogások közepette  
megáll a lift. Utánunk jönnek?  
Mégsem utánuk? Ma még megúszták,  
de holnap mi lesz, holnapután,  
tíz év múlva? Hát ez a különbség!  
Salfordban legföljebb a halál jöhet  
a robotból hazatérő nyomorultak után,  
itt a Cseka bőrkabátos, arrogáns pribékjei is,  
hogy megkönnyítsék a szovjet proletariátus  
halál felé vezető útját,  
s közben kerengeti a huzat a tereken

az újságpapírokat, a csikkeket.  
Minden olyan, mint a festményen, és mégsem.  
Hát ezt írd meg, barátom, ezt a különbséget,  
ami van is, vagy nincs is, de rámegy az élet,  
miközben a huzat újra meg újra  
kiokádja a gyárakból a robotolókat,  
és épülnek az újabb gyárak az őserdőkben,  
az újabb és újabb légerek.  
Lakói legalább nem különülnek el,  
nem mehetnek haza robot után,  
együtt vannak a barakkokban,  
nem lehetnek egy pillanatig sem egyedül,  
következésképp nem érezhetik  
a huszadik század betegségét, a magányt,  
legfeljebb önmaguktól idegenedhetnek el,  
hiszen a munka szabaddá tesz,  
a legfőbb érték az ember.  
Nincs megállás!

### 3. A rémuralom

Az Új Pogányság elméletét Leuvenben  
dolgoztam ki, akkor, még a háború előtt,  
megvolt a páratlan ritkaságokban bővelkedő,  
hatalmas könyvtár, amelyik tíz év múlva  
a bombatámadások kiváltotta tűzvész áldozata lett,  
és a páratlan értékű kiadványok, kéziratok  
a lángok martalékává válva lobbantak el.  
De akkor én már régen Cascaisban üdültem,  
a betegházban, ahova mesterem, Fernando juttatott,  
s a rácsos ablakon keresztül néztem a holdat,  
de akkor ott, egy délutánon, amikor már meguntam  
az elméleteimet, s szörnyű vízióimat,  
az évmilliókkal előttünk, emberek előtt  
a földön élő különös lényekről,  
kimentem a Dijle partjára, néztem a folyót,  
a csillagos eget, s hirtelen még elveszettebbnek  
éreztem magam, szomorúnak,  
reménytelennek láttam törekvéseimet.  
Beesteledett. Bementem a Szent Péter templomba,  
a félhomályban térdre hullottam Bouts mester  
Úrvacsora című festménye előtt. A megváltó  
utolsó szabad perceiben éppen megtöri a kenyeret,  
hogy szétossza tanítványai között,  
fogadják magukba az Ő testét,

majd borral kínálja őket, saját vérével.  
Imádkoztam, de képtelen voltam megnyugodni.  
A megváltó halálára gondoltam,  
és a rémuralomról képzelegve  
mentem vissza a könyvtárba.  
Barátom, az atya beengedett,  
találomra levettem a polcra egy könyvet,  
Marx és Engels levelezésének egy  
német nyelvű kötetét, találomra felütöttem,  
s emlékszem, legnagyobb megdöbbenésemre  
Engels egyik, 1870. szeptember 4-én,  
Marxhoz írott levelében azt olvashattam  
a rémuralomról – mintha Engels direkt nekem  
válaszolt volna –, hogy olyan zsarnokok uralma,  
akik rémületet keltenek, de ez fordítva van!  
A rémuralom olyan emberek uralma,  
akik maguk is meg vannak réműlve.  
A terrort olyan emberek vezénylik,  
saját megnyugtatójukra haszontalan  
kegyetlenségekben tobzódva, akik maguk is félnek.  
Hát ezt megjegyeztem, kedves Bogdanov.  
Heródes is félt, Pilátus is, Néró is,  
mind a császárok. Sztálin is félt. Hitler is félt.  
Mussolini, Salazar, Franco.  
A diktátorok mindannyian félnek.  
De ekkor már a Dijle vízében úsztam,  
sárga hullámok között, az Antarktiszon  
évmilliókkal ezelőtt élő csillagfejű  
szárnyas öregek röpdöstek fölöttem,  
lángolt a könyvtár, a fél város,  
és Krisztus frontálisan osztva a szeretetet,  
felemelte a kelyhet. Megcsillant a bor, mint a vér.  
Ők féljenek, mondotta, s csak én tudtam,  
mire gondolt. Tizenkét óra volt.  
A kísértetek órája, de elmúlt ez is,  
minden elmúlik, a rózsa és a mámor.  
Ezért előbb-utóbb elmúlik a diktátorok  
teljhatalma is! Ők maguk is elmúlnak.  
Biztatóbbat különben nem tudok mondani.  
Áve.

BOGDÁN LÁSZLÓ fordításai

A tudós Ant3nio Mora, Fernando Pessoa egyik legbalszerencs9sebb heteronim alakja! A tragikusan kor3n t3voz3 Alberto Caeiro – akivel feljegyz9sei 9s 3lvaro de Campos k3zlese szerint 1913-ban ismerkedett meg –, mindannyiuk mestere, A ny3jak 3riz3je k3lt3je felszabadit3an hatott r3! Verseinek b3v3let9ben írta meg nagy felt3n9st kelt3 tanulm3nyait, essz9it, t3red9keit, amelyek k3z3l külön3sen k9t filoz3fi3i ír3sa, Az Istenek visszat9rese 9s A pog3ny3s3g alapjai (eredeti cím9n Bevezet9s a pog3ny3s3g megreform3l3s3hoz) emelkedik ki. A Mester figyelme elfordult T3le, s ideg3sszeroppan3ssal került a cascaisi „eg9szs9gh3zba”, valamikor 1917-ben, tal3n az9rt is, mert leuveni tanulm3nyai idej9n, okkultista ír3sokkal ismerkedve, az emberis9g t3rt9nete el3tti id3kkel kezdett foglalkozni, s v3zi3i, a külön3s 9s H. P. Lovecraft ír3saib3l is ismert l9nyekr3l, akik eonokkal az ember megjelen9se el3tt 9lhettek a f3ld3n, megd3bbentettek 9s megijesztettek Fernando Pessoa3t. Ricardo Reis szerint d3ih3s lett Mora doktorra, hogy nem az új pog3ny3s3ggal foglalkozik, hanem különf9le fantazmag3ri3kkal, 9s valami9rt felt9keny is lett r3, ez9rt d3nt3tt 9gy, hogy beteg 9s 3pol3sra van sz3ks9ge... R3lam – fejtegette Reis – pontosan abban az id3ben d3nt3tt, mivel felt9keny volt k3lt3i sikereimre, azt 3llitva, hogy kir3lyp3rti vagyok, egyszer3en Braz3li3ba 9s a tengerre sz3m3z3tt. Az elme9gy3gyint9zetb3l, ahol Ant3nio Mora különben folyamatosan írhatott, k3nyveit, feljegyz9seit nem vettek el t3le az 3pol3k, 9s nem is ellen3r3zt9k, Ricardo Reis biztat3s3ra, 3lvaro de Campos sz3ktette meg, egy3tt utaztak V9nusz sziget9re is, s a Tahitiben alakul3 k3lt3i kommun3ban tal3ltak új otthonra. A k9t k3lt3, Ricardo Reis 9s 3lvaro de Campos nagyon szerették Mora doktort, j3 v9lem9nyvel voltak szellemi teljesitm9ny9r3l, amint az 3lvaro de Campos Mester9r3l, Alberto Caeir3r3l sz3l3 ír3s3b3l is vil3gosan kider3l. „Ant3nio Mora az elm9letiesked9s szesz9lyeinek 3ldoz3 3rnyalak volt, 3lland3an Kanton r3g3d3tt, s elm9letileg pr3b3lta meghat3rozni, hogy van-e 9rtelme az 9letnek. Mint minden er3s ember, 3 is hat3rozatlan volt, 9s ez9rt nem tal3lta meg az igazs3got, vagy azt, ami sz3m3ra az igazs3g volt, 9s ami sz3momra is ugyanaz. Amikor tal3lkozott Caeir3val, r3tal3lt az igazs3gra. Mesteremt3l, Caeir3t3l megkapta azt a lelket, amely kor3bban hi3nyozott bel3le, a kor3bbi elhanyagolhat3 Mor3t jelent3s Mor3v3 v3ltoztatta. Ennek eredm9nyek9ppen t3rt9nt meg Caeiro 3szt3n3s gondolatainak rendszerr9 9s logikai igazs3gg3 t3m3rit9se.” (3lvaro de Campos: F3ljegyz9sek mesterem, Caeiro eml9k9re, ford. P3l Ferenc) Ami Vaszilij Bogdanov szib9ri3i f3zet9be ír3t verseit illeti, elk9peszt3k. K3l3n3sen a m3sodik vers, ahol egy angol fest3m3v9sz l3tom3s3b3l vezet3 le a szovjet prolet3ri3tus szomor3 sors3t, az angol robotol3k r3vet3lnek a szovjet robotol3kra, hiszen a kiszolg3ltatotts3g, a kil3t3st3lans3g 9s a rem9nyvesztettség – ugyanaz. Az els3 vers – amelyr3l m9g rem9lhet3leg lesz sz3 – egy misztikus eset kih3v3an racion3lis megjelenit9se. Aleister Crowley angol m3gus titokzatos elt3n9s9r3l van sz3, a Pokol Sz3ja elnevez9s3, rossz h3r3 barlangban, amely egy9bk9nt a cascaisi elme9gy3gyint9zet mellett tal3lhat3. Mivel a Scotland Yard nyomoz3i 3ltal is keresett h3rhedett m3gus k9s3bb Franciaors3gban t3nt fel, nyil3v3n nem misztikus elt3n9sr3l van sz3, hanem egy, val3sz3n3leg Fernando Pessoaval k3z3sen kifund3lt cselr3l, amellyel h3rnev9t szerette volna n3velni. A harmadik vers a r9muralomr3l sz3l, Szib9ri3ban, a megfelel3 helyen, s 9gy gondolom, nem ig9nyel külön3sebb komment3rt. Az hogy az okkultista Ant3nio Mora kih3v3an Engelst id9zi, egy Marxhoz írott level9t a r9muralomr3l, ironikus gesztus, s mutatja v9gtelen nyitotts3g3t... – Tat3jana Bogdanova.

## Gyakorlatok

*Se végiük, se hosszuk a gyakorlatoknak:  
sportgyakorlatok, memóriatréning,  
mentális téren: meditáció.  
Állandó penzumod a nyugdíjig:  
először azért a gyakorlás, hogy belejőjj,  
utána azért, hogy ki ne jöjjünk a gyakorlatból.  
Az egyén életében annyi időbe kerül,  
mondja Larkin, hogy lerázza magáról a rossz  
kezdet terhét, és talán nem is sikerül neki soha.  
Ennyi ismeret egy készség megszerzéséhez...  
Mi történik, ha készen vagy,  
ha tökéletessé fejlesztetted magad?  
Rád ismernek majd vajon: valaki más;  
lesz, aki majd újra fölvonja a lobogót,  
s vitorlát bontva új vizek felé veszi  
az irányt? Ha mindent előkészítettünk, mondja Born,  
ami az élethez szükséges, ülünk le szépen  
a sarokba, és haljunk meg.  
Ehhez nincs mit hozzátenni.  
No, de az utókor, makacskodik a jelen.  
Mit tett, veti ellen az öregedő Hitchcock,  
értem valaha az utókor.*

## Monte Clérigo

*Az öreg portugál a parton,  
ahogy cuppogva csókot dobál  
a hatalmas dankasirálynak,  
vadul csápolva, szünni nem akarón –  
a madár mozdulatlan' ül, kitartón.*

---

Steffen Jacobs 1968-ban született Düsseldorfban; 1987 óta Berlinben él. Versesköteteket, esszéket és lírakritikát publikál, több antológiát állított össze, angol nyelvű regényeket fordít.

*Micsoda kifícamodott képzet a természetről!,  
gondolom, mozdulatlanul ülve a homokban.  
„Nem, ez nem a vadon nyelve”,  
kiáltanám oda neki,  
de milyen nyelven?*

*Szél tölti meg a számat.  
Az öreg amott tovább hadonászik,  
cartoon a rezzenéstelen tengeri madárral szemközt.  
Ámde mögötte a tenger  
kiapadhatatlan vadságával,*

*válaszol, csak válaszol egyre.  
Mindjárt átöleli, magával  
szívja, a hátára veszi,  
vadul kallózva. „Vigyázat!”  
nem kiáltom, „látom közeledni.”*

*Már tűnik is el az öreg.  
Én, idegen, idegen vidéken,  
lassan visszahúzódom.  
A dankasirály vihog, nagy  
hozzáértéssel felbont egy rozsdás szardíniásdobozt,  
asztán csámcsogva továbbáll.*

## *Crow Revisited*

Ted Hughes nyomán

*Feldobva érezte magát, mint aki szárnyakat kapott,  
károgta Varjú,  
ha az azelőtti időről kérdezték.*

*Lelkes, mint akit feltűzeltek,  
köhögte Varjú,  
ha az azóta eltelt időről kérdezték.*

*A kettő közöttre,  
a hamura, a fájdalomra és a lángokra  
Varjú egyetlen szót sem vesztegetett.*

# Egy állványozónak

*Az ablakom előtt áll,  
biztosan lép az imbolygó pallón,  
amelyet maga épített magának,  
öt emelet magasra, és  
a szél a hajába kap.*

*Én az íróasztalomnál ülök,  
válogatom, mi ötlet csak, s mi lap.  
Meleg s otthonos itt nagyon,  
jó szélcsendes. Egy kéz,  
az enyém, szánt végig hajamon.*

*Ha megbotlik, ha lezuhan,  
számára a világnak vége van.  
Ha én botladozom, ha  
megtántorodom s elzuhanok,  
éppenséggel az asztal alá esem.*

*És megkérdem magamtól,  
sután kérdezem, kételyek közt:  
Ki visel vajon kettőnk közül  
nagyobb rizikót, melyikünk  
lebeg szebben veszélyben?*

*Az ő szempontjából legalábbis  
világos lehet a dolog egészen;  
rögtön látni abból, ahogyan  
cigarettaival a kezében  
a korlátnak dől és ásít.*

*Kétségbeesni semmi ok,  
gondolhatja nyilván, ha így, ha úgy.  
Bátor mutatványa, mondhatni, hőstett;  
ha netán falhoz szorul is egészen,  
az ő vértete az erősebb.*

TATÁR SÁNDOR fordításai

# Néhány megjegyzés az itt- és az ottlétéhez

Először is azt szerettem volna tudni, hogy kitől származik az éppen most hallott zenedarab – nagy hatást gyakorolt rám. Először arra gondoltam, hogy ez a zene, amely a belsőből a hangfény felé tapogatózik, jól illik a könyveimhez, aztán viszont éppen fordítva, arra gondoltam, hogy én illek a zenéhez.

Én most csak néhány aperçut szeretnék felkínálni önöknek, amelyeket igazából nem is írtam meg, hanem csak ma reggel jegyeztem fel őket. Néhány futó megjegyzést az itt- és az ottlétről, a peremen-létről, a sarokban-létről, a megjelenésről, a meglétről, a megjelenésbe való belépésről, és végül arról, hogy milyen az, mindenütt és sehol sem lenni. De mindenekelőtt az eltűnésről és az „idiótákról” szeretnék szólni, ahogy korábban vagy valaha láttuk, és talán még ma is látjuk őket.

Amikor Salzburgban éltem, volt egy meghatározó élményem, amely – ahogy Adolf Haslinger használta a szót – tartós töprengésre készítetett, egy gyaloglás közben ért élmény, a Stiegel-síneknél Maxglanban. (Nem tudom, megvannak-e még?) Erre naponta csak egy-két vonat járt, így az ember nem volt kitéve annak a veszélynek, hogy elütik; és én gyakran mentem e síneken és e sínek között.

Habár a sínek általában egy pusztaságon vezettek át, de volt itt egy-két épület is, amelyek közül az egyikre különösen jól emlékszem, egyfajta kifőzde volt, vagy még mindig az, ahol az üzemeknek, a kórházaknak és mindenféle otthonoknak főzték az ebédet.

És itt, séta közben, mindenk mögött, egészen hátul, valahol legesleghátul, megláttam egy fiatal férfit, amint kilépett a kifőzde hátsó ajtaján, és látta, amint arra járok, és azt hiszem, életében először találkozott valakivel, aki őt úgy látta, amilyen munka közben volt. Szóval, én éppen arrafelé jártam, és megláttam őt, amint a hátsó ajtón át kilépett a munka elrejtettségéből; és az én élményem – megint Adolf Haslinger szavát használva – „a külső és a belső egybeolvadására” vonatkozott, arra, hogy ez a fiatal ember, ez a fiatal szakács, éppen a maga szörnyű, félreeső munkájában vált láthatóvá. És ez nála mély meglepődéshez vezetett – de nemcsak meglepődött azon, hogy valaki arra sétált és meglátta őt, hanem ennek örülni is tudott.

Ez volt számomra az egyik legmaradandóbb élmény. Ám ennek most nem szeretnék valamilyen ideologikus értelmet tulajdonítani: hogy tudniillik az emberek a

---

Peter Handke 2003. június 11-én a salzburgi egyetemről díszdoktori címet kapott; ez a szabadon megtartott előadásának szövege. A fordítás alapjául szolgált: Peter Handke – Adolf Haslinger: *Einige Anmerkungen zum Da- und zum Dort-Sein*, Jung und Jung Verlag, Salzburg und Wien 2004. 43–62.

mindennapi szolgálatuk során járulékos adaléknak tekintik, ha még meg is látják őket. De minél messzebb vannak a többiektől, annál inkább megélnék.

Így jártam nemrég abban a párizsi elővárosban is, amelyben élek, amikor karácsony estéjén a buszpályaudvaron jártam. Alig voltak utasok, csak a buszsofőröket lehetett látni, akik még mindig mentek a maguk útvonalán, üres és besötétített buszokkal. Én vonattal érkeztem – ez egyúttal vasútállomás is –, és véletlenül volt nálam egy kamera; ott volt ez a magányos buszsofőr, aki újra és újra a sötét buszban, a Vélizy plateau-ra, az „alvó városba” ment föl, utasok nélkül. Karácsony este, ment ide-oda. És én előkészítettem a kamerát, kivettem a táskámból, hogy egy fényképet készítek a buszsofőről, aki külön az én kedvemért megállította buszt, arra gondolván, hogy ez mindenképpen jár neki, mármint ez a fényképezés, mert ő ezen a szent estén, éjfél felé is egyedül a buszban teljesítette a maga feladatát.

Csakhogy a fényképből nem lett semmi, amikor előhívtam, csak a villanást lehetett látni, aminek az a tanulsága, hogy az ember jobban tenné, ha nézne, mint hogy dokumentumokat vagy bizonyítékokat gyűjtene.

Ez két olyan élmény, talán ezerből, amelyek engem az írói életemben alakítanak, alakítottak és alakítani fognak.

Ehhez kapcsolódik, ahogy mondani szokták, „*simili modo*” (mint a misében, az átváltozásban, amikor először a kenyér változik át Krisztus testévé, és aztán a bor a vérévé), vagyis azonos vagy hasonló, de inkább azonos módon, egy olyan televíziós élmény, amit most el is mesélek önöknek.

Az Irak elleni háború idején Spanyolországban voltam, és a spanyol televízióban mindig azt írták ki, hogy a „Szaddám Huszein elleni háború”, és sohasem azt, hogy az „Irak elleni háború”. Mintha a háború csak egy ember ellen irányult volna, sohasem lehetett az „Irakkal szembeni háborúról” olvasni vagy hallani. És aztán ott volt az iraki információs miniszter, akinek az alakja időközben viccfigurává vált. Amikor a televíziós képek már azt mutatták, hogy az amerikaiak el is foglalták Bagdadot, ő még mindig azt állította, hogy az amerikaiak nincsenek a közelben. És az egész világ röhögött ezen az emberen, valószínűleg teljes joggal.

Én azonban azt gondolom, lehet, hogy mégis igaza volt. Nem így volt valójában? Az amerikaiak egyszerűen nem voltak jelen, távol voltak, az amerikai katonák („ebony and ivory killing in perfect harmony”) egyáltalán nem voltak Bagdadban, *nincsenek* Bagdadban, és később sem lehet majd azt mondani, *hogyan Bagdadban voltak*. Talán sehol sincsenek, mint ahogy mi is, akik ma ide-oda utazunk, más országokba megyünk, tulajdonképpen egyáltalán nem vagyunk itt vagy ott.

Így ennek az iraki információs miniszternek – így gondoltam legalábbis – a maga módján igaza volt.

Az idegen megszállók nincsenek ott, nem voltak ott, és soha nem is lesznek ott.

És így folytatódnak az aperçuk – amelyek segítségével természetesen valami máshoz jutok el, az irodalomhoz. És az irodalomban néha már nem érzem a talajt a lábam alatt, ahogy a háború esetében sem éreztem a talajt. Van valami a mai irodalmi történelemben, talán egy mozgalom vagy egy elképzelés, amely azt vallja, hogy az irodalom sincs már itt, valami félreeső helyre került, vagy annyira összefonódott más könyvekkel, vagy ki tudja, mivel, hogy az ember már nem is tudja, egyáltalán mi az, hogy irodalom? Az irodalmat már nagyon nehezen lehet látni.

Gondoljunk még egyszer – és itt most a részleteket nem kell külön elmondanom – a fiatal szakácsra Maxglan félreeső helyén vagy a buszsofőrré a maga sötét buszában, Párizs elővárosában. Így érthető a követelés egy kánon iránt, egy úgynevezett kánon iránt: hogy ebben a szinte láthatatlanná vált irodalomban rangot, rangokat kell teremtenünk. Mi az, amit valóban illik vagy el kell elolvasni, melyik a tíz legjobb vagy a tíz legfontosabb könyv?

Az én véleményem szerint (nem, ez nem egy vélemény, ez egy nézet, egy pillantás) az irodalom vélt eltűnésével vagy eltűnésével szembeni ellenmozgalom talán sok mindent meg tud teremteni, csak érvényes értékeket és súlyokat nem.

Ha azt mondaná valaki, hogy kérlek, keressétek ki az utóbbi három évszázad tíz legfontosabb könyvét, és ezt írjátok elő törvényként vagy kánonként, egyfajta kötelező olvasmányként az iskoláknak és az egyes embereknek, akkor az én véleményem és nézeteim szerint ez a romlásba vezetne.

Tegyük fel, hogy el kellene mesélnünk a világ tíz legfontosabb viccét, és valaki aztán el is mesélné a világ tíz legjobb viccét, a töménytelen mennyiségű szép és mélyértelmű viccből válogatva. Ha tényleg ezek a legjobb viccek, akkor az úgynevezett tíz legjobb vicc már egyáltalán nem is lesz vicces.

Vagy például nemrég ezt kérdezték tőlem: ha önnek a világ tíz legjobb kapusát kellene felsorolnia, akkor kiket mondana? És aztán elkezdtem gondolkodni, hogy ki lehetne ez a tíz legjobb, Jasin Oroszországból vagy Zoff Olaszországból, vagy bárkit említhetünk – Önök is arra gondolhatnak, akire akarnak. De aztán hamarosan eszembe jutott, hogy minél inkább korlátozzuk a kapusok számát (mondjuk ötre vagy tízre), annál inkább elveszítjük a többieket, akiknek a maguk módján szintén lenne valami mondanivalójuk, vagy éppúgy teljesítettek valamit, vagy éppolyan érdekesek és megragadóak voltak, mint Jasin vagy Zoff.

Szerintem tehát nem szabad lennie olyan listának, amelyen a tíz legjobb vicc, a tíz legjobb könyv vagy a tíz legjobb kapus szerepel, a káoszt mindenkinek át kell engednünk; mert az irodalomban nagyon sokféle gazdagság van. Újabban az én kiadóm is megpróbált egyfajta kánon kiadni – és ebből sajnálatos módon kimaradt Adalbert Stifter *Kései nyár*, Eichendorff *Sejtes és jelenkor* című könyve, valamint Robert Walser összes műve.

Tehát a kánon számomra bosszantóbb, vagy talán még gyilkosabb is – vagy legalábbis ártalmasabb, lesújtóbb –, mint az irodalom, a használati tárgyak és a New Age keveredése. De szerintem a káoszt mégis többre kell becsülnünk, mint az ellene irányuló mozgalmakat.

És hogy eljussak egyfajta végkövetkeztetéshez: szeretnék felolvasni – ha Önök még nem túl fáradtak – egy műből, egy eltűnt műből, amely ma már szintén nem tartozik a kánonhoz, Szophoklész *Oidipusz Kolónosban* című tragédiájából – egy oldalt, a saját fordításomban. Ez is az eltűnésről szól, arról, hogy Oidipusz leszáll egy sírba, vagy nem is tudom, hová, a pokolba vagy az égbe. Senki sem tudja pontosan, hogy hová is tűnik ez az aggastyán vak vándor.

Én megpróbáltam a fordításomban – nem önhatalmúlag, hanem a lelkesedésemből és a párhuzamosságra irányuló pillantásból kiindulva – a világ egy másik nagy eltűnés- vagy megjelenés-történetét is felidézni: ez a passiótörténet, amelyet János mesél el Jézus keresztre feszítése kapcsán.

Ebben a jánosi passiótörténetben szinte csak tőmondatok vannak, és minden mondat össze van kötve egy másikkal, „és”-sel, vagy „de és”-sel: ezzel próbálkoztam meg itt, ahol a küldönc beszél Szophoklész drámájában az eltűnésről és az elmenésről.

A következőkben tehát a küldönc beszél. Oidipuszt Thészeusz és két lánya, Antigoné és Iszméné kíséri, az utóbbi kettő azonban az út utolsó részét már nem teheti meg: csak Thészeusz, Athén királya lesz a tanú – és neki nem szabad beszélnie. És a küldönc így beszél:

*Ez a csodálkozás pillanata. Mert amikor  
elment innen – és te tudod, mert  
ott voltál –, már senki sem irányította az életét,  
hanem ő irányított bennünket, mindiünket!  
Amikor azonban odaért a meredek szakadék szélére,  
amely érc küszöbvel mélyedt bele a földbe,  
megállt az egymást keresztező ösvények egyikén,  
az egyik kráter mellett, ahol örökre sziklába van vésve  
Thészeusz és Peirithosz baráti esküje:  
és ő ott állt középen, Thórikosz-sziklák,  
magas vadkörtefák és kősírhelyek vették körül,  
és akkor leült, és levetette  
összeszennyezett ruháját, és emelt hangon  
szólt a lányainak, hozzanak  
valahonnan forrásvizet a mosdáshoz  
és a megszenteléshez. El is indultak  
Déméter dombja felé, amely átellenben feküdt,  
és gyorsan teljesítve az apa kívánságát,  
visszaértek és gyorsan megmosdatták,  
és kitisztították a ruhát, ahogy az ildomos. És amikor  
a jól ismert történetben örömet és  
megelégedést talált, akkor jött a föld mélyéből  
Zeusz dörgése, és a lányok,  
amikor meghallották, megborzongtak,  
és az apa előtt térdre borultak, és panaszkodtak,  
és nem szűntek csapkodni a mellüket,  
és hosszan-hosszan zokogtak, és ő,  
mihelyst meghallotta ezt a keserű hangzavart,  
átölelte őket, és ezt mondta:  
„Lányaim, a mai naptól nincs apátok. Mert  
most minden elvész, ami az enyém volt, és ami engem illet.  
Nektek már sohasem kell táplálnotok engem!  
Nagy teher volt ez, gyermekeim, tudom jól! És egyetlen  
szó sem írja le a teljes ínségeteket!  
És senkihez ne forduljatok nagyobb szeretettel,  
mint ahhoz az emberhez, akitől megfosztva  
életetek visszalévő részét le kell élnetek.”*

És így összeülekezve, zokogva panaszkodtak.  
És amikor a sírásuk csillapult,  
és már egyetlen hang sem jött ki a torkukon,  
és csak a nagy hallgatás volt, hirtelen  
valaki elkiáltotta magát, és ők megborzadtak,  
és mindannyiuk haja szála hirtelen az égnek állt,  
És hangosan és hosszan kitarva isten szólt hozzájuk:  
„Hé, te, hé, te, Oidipusz, dagadtlábú férfiú, miért habozunk  
indulni? Egyre húzod és húzod!”  
És ő megértette, hogy szólítják, méghozzá egy isten,  
és megparancsolta, hogy jöjjön elé Thészeusz, a helyi király,  
és így szólt hozzá: „Óh, te, te kedves férfiú,  
add nekem, a gyerekeim kedvéért  
kezed biztos zálogát, és ugyanúgy ti is,  
gyerekeim, ti is adjátok kezeiteket! És ígérd meg,  
hogy őket, kettőjüket sohasem fogod cserben hagyni,  
hanem jóindulatúan mindent megadsz nekik.”  
És a nemes férfiú megesküdünt Xenosznak,  
anélkül, hogy tovább kérte volna magát, és  
ígéretet tett. És mihelyst befejezte az esküjét,  
Oidipusz ott helyben átölelte a lányait  
a maga vak kezeivel, és így szólt: „Óh, gyermekeim:  
most legyetek nagyvonalúak, és engedjétek elmenni  
erről az itteni helyről, és most már az is tilos,  
hogy szemmel vagy füllel valamit fölfogni akarjunk.  
És így mindenki elment, gyorsan, sietve – Thészeuszon kívül:  
ő itt maradt, és a következők tanúja lett.”  
És mi mindannyian hallottuk, amint így beszél, és  
erős sírás-rívás között követtük a lányait.  
És egy rövid idő után elmenőben  
megfordultunk, és a férfiút már  
sehol sem láttuk, és ott állt a király  
a szeméit letakarva, a kezét a homlokára téve,  
mint egy hatalmas és félelmetes jelenés előtt,  
amelyre ránézni képtelenség. És akkor  
– csak egészen kis idő telt el – láttuk őt,  
amint letérdelve a Föld istennőhöz imádkozik,  
és egyidejűleg az isteni Olümposzhoz, ugyanazokkal a szavakkal.  
És hogy milyen sors oltotta ki életét: egy élő ember  
elmesélhetné nekem – egyedül Thészeusz. Nem  
tűzlángú isteni villám tüntette el őt,  
és nem is egy ebben a pillanatban fölcsapó  
tengeri vihar, sokkal inkább egy isteni küldött,  
vagy inkább a halottak országának fénytelen küszöbe  
nyitotta meg a szakadékot. És a férfi  
belezuhan, mindenféle panasz,

*fájdalom és betegség nélkül, oly csodálatosan,  
mint még senki, aki meghalt. És ha azt hiszitek, össze-vissza beszéltek,  
akkor nem szeretném, hogy közöm legyen hozzátok!\**

Zárásképpen még két mai vagy aktuális eltűntre szeretnék utalni.

De ezt inkább kérdés formájában szeretném megfogalmazni, miközben viszszautalok az Irak elleni legújabb háborúra, futólag, ha ebben az esetben az ember egyáltalán megengedheti magának, hogy futólag szóljon.

Volt erről egy pár tudósítás a médiában, az önfelgyújtásról, Csehországban, és ugyanezekben a tudósításokban az is szerepelt, hogy akik fölgyújtották magukat a háború elleni tiltakozásból, a pszichológusoktól kapott információk alapján jellemgyenge, pszichopatikus emberek voltak, akik a fölgyújtással utólagos dicsőséget akartak szerezni maguknak. És magyarázatként nem mulasztották el hozzáfűzni, hogy mindig olyan fiatalemberekről volt szó, akik kis vidéki városokból jöttek Prágába, a metropoliszba, és ott nem tudtak gyökeret eresztetni.

Én azonban ennek a négy vagy öt embernek a halálából valami egészen mást olvastam ki. Például azt, hogy e fiatal diákok egyike nagyon barátságos, előzeny és szimpatikus volt, „de sajnos egy kicsit introvertált is”. Ám én erről valami mást gondolok, és azzal, hogy utalok rá, azt szeretném, hogy ne csak a saját-

\* Babits Mihály fordításában: *Itt kezdődik már a csoda. Láttátok őt, / Amikor elment innen, jelen voltatok. / Semmi vezető nem kellett neki. Maga / Vezetett mindnyájunkat. És mikor elért / A meredek küszöbre, mely a föld alá / Gyökér gyanánt érc lépcsőkkel kapaszkodik, / Megállt az egymást metsző utak egyikén, / Az öblös váza mellett, – melynél Théseus / Pirithosszal barátságot esküdött. / Középen, ekköz és egy odvas körtefa / S egy kósír és a Thórikos sziklája közt / Leült és leoldotta szennyes öltönyét. / Aztán kiálltott leányainak, hozzanak / Fürdésre s áldozásra friss folyóvizet. / Fel is mentek, Déméter lombos dombja ott / Közelve látszik, onnan hoztak, amit agg / Apjuk parancsolt, megfürdették, s tiszta új / Ruhát adtak rá, ahogy illik és szokás. / S mikor már minden megtörtént kedvére, és / Amit csak kívánt, nem hiányzott semmise, / Dörgés hangzott a föld alól a két leány / Remegett hallatára / Odahulltak az / Apjuk térdére, s egyre verték mellüket, / És közben egyre sírtak, sírtak hosszasan. / És hallva a keserves sírást, Oedipus / Lányait átölelte s így szólt: „Lányaim, / E naptól fogva nincs apátok. Életem / Végéhez értem, semmim sincs, s nem kell tovább / Fáradságosan gondomat viselnetek. / Nehéz teher volt, jól tudom; de egy szavam / Fizesse a sok gyöttrődést és szenvedést: / Mert jobban a világon senki titeket / Nem szeretett, mint agg apátok, akitől / Eztán megfosztva, árvaan fogtok élni már.” / Így sírtak, egymást átölelve, hangos és / Bő zokogással mind a hárman. És amikor / A zokogás kimerült s lassan elcsitult, / Csönd lett, s akkor váratlan egy titokzatos / Hang szólalt Oedipushoz, úgyszólván aki csak / Hallotta, minden hajaszála égnek állt. / Isteni hang volt, s több szóval szólt, többször is. / „Hallod-e, hívlak, Oedipus, mit kélekedsz? / Indulni kell; túl hosszú már a habozás.” / Az isteni idézést hallva Oedipus / Magához kérte Théseust, e föld urát, / És így szólt hozzá: „Jer barátom, add kezed / Biztos zálogát, lányaimnak; és ti is / Nyújtsatok, lányok, kezet neki: így fogadd, / Hogy készakarva el nem hagyod őket, és / Mindent megtész, amit javukra lenni vélsz.” / S ezt Théseus, mint nemes férfi, habozás / Nélkül fogadva vendégének esküvel. / Amint ez megvolt, Oedipus leányait / Vak karjával magához vonva, így beszélt. / „Most, lányok, kell, hogy erős legyen szívetek. / Távoznatok kell! Ami most jön, azt tilos / Látni, s amit beszélni fogunk, hallani. / Hát menjetek sietve. Csupán Théseus / Király marad, ki mindennek tanúja lesz.” / Mindannyian hallottuk, amint így beszélt / S mindannyian keserves zokogás között / Mentünk a lányok után. S ahogy távolabb / Értünk, kis idő múltán visszanezve, már / Sehohse láttuk Oedipust – csak egymaga / A király állt ott, eltakarva két szemét / Kezével, mint akinek jelenése volt, / Iszony, melyet már elviselni nem lehet. / Kevéssel utóbb láttuk, amint térdre hull, / S a Földanyához és az Olympos magas / Isteneihez áhitattal mond imát. / Azt, hogy Oedipus hogy veszett el, az egész / Világon csak egy ember tudja: Théseus. / Mert nem a tízes istenség villámai / Sújtották őt le; sem a tengerről vihar / Nem kelt akkor, hogy az sodorta volna el; / Hanem vagy égből jöttek érte, vagy a föld / Nyílt meg s magába vette őt jószágosan. / Nyögés nélkül, és megkímélve a kínos / Betegségtől, szállt sírba. Hogyha volt, aki / Csodásan halt meg: ő az. S aki, hallva ezt / Azt hiszi, hogy tán megőrültem: higgye csak!*

tom legyen. Ezek közül az emberek közül az egyik írt egy búcsúlevelet, és én most, ha a „nyilvánosságnak” még van bármi értelme, azt a kérést szeretném megfogalmazni, hogy jó lenne, ha ezt a búcsúlevelet nemcsak az újságokban lévő két-háromszavas idézetekből ismernénk, hanem a magunkfajta is teljes egészében elolvashatná. Ki tehetné számunkra nyilvánossá a cseh öngyilkos tiltakozó levelének egészét?

Ezt a fiatalembert, aki magát fölgyújtotta, vagy legalábbis a nevét és egy másik cseh fiatalember nevét is, itt és most szeretném megörökíteni, vagy legalábbis beemelni a tartósság világába.

Az egyik fiatalembert Zdeněk Adamecnek, a másikat Roman Mašlnak hívják.

E nevek kimondásával elérkeztem a záráshoz, az idiótákhoz, akikkel már fenyegettem magukat: az antikvitásban, mint ahogy azt szinte mindenki tudja, az „idióták” azok voltak, akik a poliszban, a városállamban a nyilvánosságon kívül álltak, akik hátat fordítottak a közösségnek.

Végül azt a kérdést szeretném feltenni, hogy ma nem fordítva van-e: a nyilvánosság nem teremt-e egészen másfajta „idiótákat”? Olyanokat, akik a rejtettben, a félreesőben, Maxglan leghátsó vágányain vagy a párizsi elővárosok sötét autóbuszaiban vannak, ténykednek, tesznek-vesznek és léteznek?

Ezért egyszer és mindenkorra szeretném kijelenteni: kedves barátaim, örültem, hogy itt lehettem. De ez ugyanakkor az utolsó alkalom, hogy az „idiótaságot” a nyilvánosság előtt megmutattam. Mostantól kezdve bíróság elé rángathatnak, ha életemben még egyszer föllépek a nyilvánosság előtt.

Köszönöm szépen.

WEISS JÁNOS fordítása

# Hírek egy lakatlan toronyházból

Hogy tehettem meg? Hogy tehettem meg, kezdeném, gondoltam nem sokkal Pécsre – németül Fünfkirchen – való megérkezésem után, miközben a Király utcán mentem a Széchenyi tér felé, hogy tehettem meg, hogy elfogadtam a meghívást, hogy töltssem itt az egész márciust, ebben szép régi, régi szép városban, ha egyértelműnek kellett lennie, hogy a meghívás elfogadásával arra is kötelezettséget vállalok, hogy írok egy szöveget Pécsről, ami azonban, mivel ahhoz, hogy ezt megtehessem, egész márciusban ezzel a várossal kell foglalkoznom, és erre a városra kell koncentrálnom, lehetetlenné teszi, hogy eleget tegyek egy másik kötelezettségnek, amelyet korábban elvállaltam, mégpedig annak, hogy április közepén a Klagenfurti Egyetem hallgatóinak poétika-előadást tartsak, amelyre, ahogy azt pontosan tudtam, kizárólag márciusban tudtam volna felkészülni, és amelynek megírása, ahogy én azt ugyanolyan pontosan tudtam, a legnagyobb erőfeszítést követeli meg tőlem, mert-hogy, mivel az volt a tervem, hogy a Klagenfurti Egyetem hallgatói előtt Werner Kofler írásművészetéről fogok beszélni, és a legkedvezőbb esetben megnyerem őket Werner Kofler írásművészetének, és ráveszem őket arra, hogy továbbra is és még alaposabban foglalkozzanak Werner Kofler írásművészetével, merthogy tehát, mivel ez volt a tervem, egyfolytában hazudnom kellene a Klagenfurti Egyetem hallgatóinak, azt hangoztatva, mennyire helyes és fontos Werner Kofler írásművészetével és egyáltalán az irodalommal foglalkozni, miközben nagyon jól tudom, egyrészt a saját, több évtizedes szakmai tevékenységem, másrészt épp a Werner Kofler írásművészetével való foglalkozás nyomán, hogy az irodalomnak a csinálása is, és a vele való foglalkozás is, akár a nagy és a legnagyobb, sőt, igazából főleg a nagy és a legnagyobb irodalomnak a csinálása és a vele való foglalkozás tökéletesen értelmetlen, TÖKÉLETESEN ÉRTELMETLEN, ezért, gondoltam, átkelvén a Széchenyi téren, azzal kezdeném, hogy az irodalomnak a csinálása is, és a vele való foglalkozás is tökéletesen értelmetlen, és állításom igazolására egy gyakran idézett helyet idéznék Werner Kofler *Az íróasztalnál* című könyvéből: „A művészetnek el kell pusztítania a valóságot, így van, el kell pusztítania a valóságot, nem pedig alávetnie magát neki, és ez az írásra is vonatkozik... De ami a szörnyű, ezt tudniuk kell, ami a szörnyű: a valóság ezzel mit sem törődve tovább működik, a valóság egy fikarcnyit sem törődik az elpusztítással, amelyet a művészet okoz neki, a valóság szégyentelen, szégyentelen és javíthatatlan... (...) Mindig azt mondom: gyere, valóság, most leszámolunk, meg is szoktam gyötörni, maguk nem tudják, hogyan – és mégis: a valóság annál arcátlanabban működik tovább...”

---

Antonio Fian 1956-ban született Klagenfurtban. Bécsben él. Elbeszéléseket, regényeket, dramoletteket és verseket ír. Legutóbbi könyve: *Das Polykrates-Syndrom* (2014). Magyarul megjelent regénye: *Schratt* (1993, Cserépfalvi, ford. Deréky Pál, Abody Rita). A szerző a Pécsi Íróprogram márciusi vendége volt.

És rögtön, alighogy gondolatban befejeztem az idézetet, azt gondoltam, nem, így semmiképp nem fogom kezdeni, semmiképp nem fogom a Klagenfurti Egyetem hallgatóit mindjárt az elején elkedvetleníteni, végül is ők ott Karintiában, ráadásul Klagenfurtban, és főleg MOST Karintiában és MOST Klagenfurtban és ebben a rendkívül kellemetlen helyzetben a remény minden kis szikrájára rá vannak szorulva. Senki sem tudhatja, gondoltam, miközben végigpillantottam a Jókai téren, amely sokak szerint a világ legszebb tere, mi lesz ezzel a szélhámos üzemekkel a tönk szélére sodort osztrák tartománnyal, az én szülőtartománnyal, miféle sorsra jut ebben a márciusban, amikor nekem Magyarországon kell tartózkodnom, még az is lehet, gondoltam, hogy nem tudom megtartani a Klagenfurti Egyetemen a poétika-előadást, mert a Klagenfurti Egyetemet időközben elárverezik, és a vevők nemcsak a germanisztikai és irodalomtudományi tanszékeket, hanem az egész bölcsészettudományi oktatást és kutatást is, miután hiába próbálják őket privatizálni, mint tökéletesen értelmetlen dolgot megszüntetik. Igaz ugyan, kezdhetném, gondoltam, ha mégis meg tudnám tartani a poétika-előadást, hogy azokat a büntetteket, amelyek ahhoz vezettek, hogy nem tudom megtartani a poétika-előadást, hosszú évekkkel ezelőtt követték el, igaz ugyan, hogy amikor lerakták annak alapkövét, amitől a tartomány most szenved, ezt a gigantikus csalást azok a pénzéhes gazemberek, akiket az elvakított választók, akiket nehezemre esik választóknak, nem pedig önző, korlátolt, begyepesedett agyú választócsőcseléknek neveznem, ugyan nem ezekre a büntetésekre jogosítottak fel, mégis olyan hatalmat adtak a kezükbe, ami lehetővé tette ezeket a büntetteket, akkor a legtöbben a hallgatók közül, akik, ha egyáltalán sor kerül rá, végigülik ezt a poétika-előadást, még gyerekek voltak, azért a büntettek megtörténtében teljesen vétkesek és ártatlanok voltak, csakhogy, hölgyeim és uraim, így kezdeném, gondoltam, ügyelve a macskakövekre, hogy meg ne botoljak, semmi, amit MOST világosan láthatunk, nem MOST kezdődött, mindig, mondanám, a látszólag elmúlt határozza meg a jelent, az észrevétlen, az eltitkolt, az elhallgatott. A nagy irodalom, folytatnám, mindig tudatában van ennek a ténynek, a nagy irodalomban, például Werner Kofler könyveiben, elegendő utalást találhatunk, épp mivel abban a látszólag már elmúlt mindig jelen van, arra is, ami akkor még előttünk áll, tehát arra, ami most van, de szerencsétlen módon azt akkoriban nem vettük észre, illetve ha észrevettük, nem vettük komolyan, mert az irodalommal való foglalkozás, akár és épp a nagy és a legnagyobb irodalommal való foglalkozás, bármilyen szükséges lenne is egyfelől, másfelől azonban, mint annak mindenki számára, aki komolyan foglalkozik irodalommal, épp ennek a foglalkozásnak az alapján világosnak kell lennie, tökéletesen értelmetlen, TÖKÉLETESEN ÉRTELMETLEN, így kezdeném, mind az irodalom csinálása, mind a vele való foglalkozás, akár és épp a nagy és a legnagyobb irodalom csinálása és a vele való foglalkozás tökéletesen értelmetlen, és eme állítás bizonyítására egy gyakran idézett helyet idéznék Werner Kofler *Az íróasztalnál* című könyvéből: „A művészetnek el kell pusztítania a valóságot, így van, el kell pusztítania a valóságot, nem pedig” –

A fenébe, gondoltam, most megint ott vagyok, ahová nem akartam eljutni, így semmiképp sem kezdhetem, és elhatároztam, hogy gondolataim körben forrását megakadályozandó a mai napra befejezem a munkát a poétika-előadáson,

és a szállásomra visszavezető úton kissé nagyobb figyelmet szentelek Pécsnek. Tehát újra kelet felé indultam a Király utcán, a Felsőmalom utca irányába, kisebb kerülőket téve a mellékutcákban, régi házak homlokzatai előtt elhaladva, néha ténylegesen csak homlokzatok előtt, amelyeket fagerendákkal támasztottak ki, és nem volt mögöttük ház, nyilván védett homlokzatok voltak, a városkép, a kulturálisvároskép részei, melyeket egy régóta nem fenntartható állapot csalóka látszatáért őriztek meg. Mégis, gondoltam, milyen barátságos város ez a Pécs, szinte minden házon, amely mellett elmentem, táblákat helyeztek el azzal a felirattal: ELADÓ! vagy ritkábban: KIADÓ!, amit én, mivel a magyarokon kívül mindenki máshoz hasonlóan nem tudok magyarul, üdvözlésnek gondoltam, a vendégek köszöntésének, hiszen a turizmus Pécsen feltörekvő ágazat, és körülbelül olyan értelemben fordítottam le németre vagy inkább karintiaira, hogy „jó napot!”, vagy „szevasz!”, vagy „nyaraljon barátoknál!”. Amikor azonban a szállásomra visszatérve utána néztem a szótárban, kiderült, hogy nem üdvözlésről volt szó, hanem a feliratok azt jelentették, hogy azok az épületek eladó, illetve kiadó, szinte egész Pécs, úgy tűnt, eladó volt. Hogy az utcák mégis tele voltak emberekkel, főleg fiatalokkal, az annak a körülménynek volt köszönhető, hogy Pécs jelentős egyetemi város volt, de ezek közül a fiatalok közül csak nagyon kevesen akartak itt maradni, még azok közül is, akik itt születtek és nőttek fel, sokan, ahogy azt később a kérdésemre az idegenvezető megerősítette, elhagyták a várost, hogy Budapestre vagy külföldre menjenek, mint ahogy Karintia lakói is, főleg a Klagenfurti Egyetem hallgatói, a lehető leggyorsabban elhagyták Klagenfurtot és Karintiát, és a jövőben a kilátástalan helyzet miatt, amelybe Karintia a megválasztott képviselők és a velük szövetséges bűnözőbanda ténykedése nyomán került, még nagyobb mértékben fogják elhagyni.

Különös, gondoltam éjjel, az első éjjelemen Pécsen, hogy bármennyire is igyekszem csak erre a városra koncentrálni, és ezen kívül legfeljebb a várost körülvevő Magyarországra, gondolataim mindig visszatérnek Karintiára és a Klagenfurti Egyetem hallgatóira, és ezáltal a poétika-előadásra, amelynek megtartására kötelezettséget vállaltam, és ezért elhatároztam, hogy másnap már kora reggel újabb próbálkozást fogok tenni. Teljesen másképp fogom, gondoltam, alighogy elhagytam a szállásomat, és az előző naphoz hasonlóan a Széchenyi tér felé indultam, a Klagenfurti Egyetem hallgatóit Werner Kofler írásművészetére ráhangolni, egy másik idézettel fogom kezdeni, egy ha nem is Klagenfurtot – az nehéz lenne, elvégre Kofler villachi születésű –, de Karintiát dicsérő idézettel, például *A pásztor a sziklán* című könyvéből, ahol Karintia és Tirol tartományi alkotmányait összehasonlítva arról ír: „A tirolinak az első bekezdése (...) istenfélelemre int, ami Karintiában, az öngyilkosok és a zabigyerek hazájában kilátástalan vállalkozás lenne; Ön el se tudja képzelni, mi mindent pacsmagolnak, sóderolnak, sunapunálnak ott össze, óriási, puni, nuni, nuna. Vagyis vulva... Nem, nem, Karintia nem csak az a nemzetiszocialista-szabadságpárti kloáka, aminek ebben a pillanatban tűnik...”, írja Werner Kofler *A pásztor a sziklán* című – figyelem: 1991-es – könyvében. Alig néhány oldallal korábban, folytatnám, gondoltam, ugyanabban a könyvben a „jövendő tartományi helytartó” beszéde áll, amelyet „a Großelendskopf csúcsán” állva a környező hegyeknek tart, „üdvözlí a köröskörül összegyűlt csoportokat, a Schober-csoport, a Goldberg-csoport, a Venedi-

ger-csoport, a Haffner-csoport tetőit és csúcsait, hallgassa csak, megígéri, hogy minden csoportot megvéd egy másiknak az igényeivel szemben (...), micsonda erőfeszítés, egy felső-ausztriai műnyelvet használ, hallgassa, hogyan ordít (...) A szabadság értékes adomány, A fény nagyszerű dolog, hallgassa, A kosár ára túl magas – kiordítja a lelkét... A magasság magasabb, mint a mélység, efelől semmi kétség, hallja? De nincs kétség afelől sem: A mélység mélyebb, mint a magasság (...)! Megismétlem, hallgassa, a kosár ára túl magas, úgy üvölt, hogy egészen Felső-Ausztriáig elhallatszik. Az istenkeresők a magasságban keresik Istent, Az aranykeresők a mélységben keresik az aranyat, egészen a Kő-tenger partjáig elhallatszik, mint a művészetrádióban, hallgassa – Ásványkincseink közé tartozik az arany, az ezüst és a drágakövek, de a vasérc és az ólom is, csak el ne menjen a hangja...! Püspökünket Egon Kapellarinak hívják, tartományunk fővárosát Klagenfurtnak, A honismeret megismertet minket hazánkkal, ahogy ellene üvölt a sötétség hatalmainak, A hegyekben már sokan életüket veszítették, hallgassa, A Frankfurti Iskola rossz iskola, A kék szép szín, A pipa színe barna.”

Időközben a Ferencesek utcájába megérkezve, és tovább nyugat felé, a belvárosból kifelé haladva, kimerülten a hosszú, bár így is kissé rövidített, megerőltető idézettől, gondoltam, úgy folytatnám a Klagenfurti Egyetem hallgatói előtt, hogy, amint láthatjuk, ha figyelmesen olvassuk, behatóan feldolgozzuk és szakszerűen elemezzük a szóban forgó szöveghelyet, amely első pillantásra – és az első pillantás mindig csal (még ha ezen túlmenően ajánlatos lenne is a Grimm-féle *Gyermek- és családi mesék* olvasása) – egy elemi iskolai gyakorlófüzetből látszik ihletet meríteni, hogy tehát már 1991-ben mindenki előtt világos lehetett volna, hogy mi vár Karintiára, ha az elvakított választók nem térnek idejében észre, vagy nem térítik őket észre, de természetesen, mondanám, ahogy az osztrák irodalom egy másik, bár másféleképpen nagy alakja mondta volna, senki nem akadt, aki ezt megszívlelte volna, és megpróbált volna ebben a tekintetben a valóságra hatni, nem utolsósorban azért, mert mindenki, főleg minden gondolkodó és ezért irodalommal foglalkozó ember tudja, hogy az irodalommal való foglalkozás tökéletes értelmetlenség, TÖKÉLETESEN ÉRTELMETLEN, ahogy az Werner Kofler egy másik, *Az íróasztalnál* című prózájának egyik szöveghelyéből is kiderül: „A művészetnek el kell pusztítania a valóságot, így van, el kell pusztítania a valóságot, nem pedig alávetnie magát neki, és ez az írásra is” –

Ez örület! Dühömben, hogy ismét, bár épp egy széles úton megyek, ugyanabba a zsákutcába kerültem, a pizzaszelet maradékát, amelyet néhány perccel ez előtt vettem az útra, az egyik házon elhelyezett, „Eladó!” feliratú táblához vágtam, amit több járókelő szemrehányó szemmel és fejcsóválva nyugtázott. Mások viszont meglepetésemre helyeslő bólintással reagáltak, egy fiatal pár még tapsolt is, én mégis igyekeztem eltűnni féltelenségem szemtanúinak látóköréből, és sietős léptekkel, földre szegezett tekintettel, a továbbiakban a legkevésbé sem törődve az utcanevekkel, vagy a városképpel, vagy egyáltalán, Péccsel, nyugati irányba indultam. A járókelők megfogyatkoztak, ezzel szemben itt már voltak autók, elhagytam a belvárost, a sétálóövezetet, és bár most kevesebb ember vett körül, mint korábban, de egyre hangosabb lett körülöttem a hangzavar, amelynek nem találtam az eredetét, még akkor sem, amikor ismét fel mertem emelni a tekintetem. Egy lakónegyedben voltam, többemeletes háztömbök álltak az utca

jobb és bal oldalán, és közöttük egy kis bevásárlóközpont. Csak nagy ritkán mentek el mellettem emberek, akik nem vettek rólam tudomást, hallgattak vagy egymással beszélgettek, és mégis világosan hallottam egy sok hangból álló kórust, amely egyfolytában az „Eladó! Kiadó!” szavakat ismételte. Időnként szólóhangok emelkedtek ki az ostinatóból, számomra ismeretlen nyelven, nyilván főleg magyarul, de úgy tűnt, szláv, sőt afrikai és ázsiai hangok is vannak köztük, némelyik csak morog, mások tébolyultan nevetnek, megint mások páni félelmükben ordítanak. Körülnéztem, honnan eredhetnek a hangok, de nem láttam semmit, csak az egyforma lakóházakat, tipikus külváros, amilyen minden városban, még a kulturális fővárosokban is van, senki nincs az erkélyeken, az ablakok zárva. Az „Eladó! Kiadó!” kiáltásokat azonban továbbra is hallani lehetett, és most már német nyelvtöredékeket is kihallottam belőlük, számomra jól ismert, mégis rejtélyes szavakat, „Nothung, Nothung /Input Output... Knochenmühle, Pulvermühle /Schornstein, *Industrie!*”,\* idézet Werner Kofler *Rejtett önmegfigyelés* című prózájából, az abban az elbeszélő én által (melyik? Aha, már hallom is a Klagenfurti Egyetem hallgatói közül azoknak a közbekiáltását, akik előzőleg már foglalkoztak Werner Kofler írásművészetével, melyik én? Melyik én szólal meg itt a Werner Kofler prózájában fellelhető, gyakran egyidejűleg fellépő, egymást állandóan félbeszakító elbeszélő ének sokaságából? Mindegy, kiáltanám, ezzel most ne töltsük az időt, hadd mondjam tovább), tehát a *Rejtett önmegfigyelés*ben az elbeszélő én által írt, „Alpesi mondák és családi mesék” címet viselő szövegből, amely mintapéldája egyfelől a különböző stíluseszközök, másfelől a történelmi korszakok kombinációjának, ami Werner Kofler prózájának egyik legfőbb jellemzője. „Nothung, Nothung /Input Output... Knochenmühle, Pulvermühle /Schornstein, *Industrie!*”, harsogtak továbbra is a hangok, és én megfordultam a saját tengelyem körül, hogy lássam, honnan eredhetnek a hangok, és hirtelen egy óriási épület előtt álltam, amelyet idefelé jövet észre se vettem – igaz, mint említettem, sokáig földre szegezett tekintettel mentem –, egy huszonöt emeletes, lepusztult, nyilvánvalóan lakatlan toronyház előtt, amelynek ablakait javarészt kiszedték, erkélyei repedeztek, töredezték. Ez nem lehet más, villant fel bennem, mint a híres-nevezetes „lakatlan toronyház” vagy „kísértetház”, amelyről már Ausztriában, Pécsre való elutazásom előtt mesélt nekem egy írókollégám, egy – mint mondta – 1974-ben épített, a kommunista rezsim építészetére nagyon jellemző épület, amelynek lakóit 1989-ben ki kellett költöztetni, és máshol kellett elhelyezni, mert attól kellett tartani, hogy összeomlik – mármint a ház, nem a rezsim, de egyébként az is –, és azóta üresen áll, helyrehozni nem lehet, de a rendkívüli költségek miatt lebontani sem, például robbantással. Úgy tűnt, onnan jönnek a hangok, ezért a bizonyosság kedvéért megkerültem az épületet, amelyet rögtönzött kerítéssel vettek körül, de nem láttam senkit, olyan volt, mintha a hangok az agyamból jöttek volna, mintha a Werner Kofler írásművészetével való intenzív foglalkozás hallucinációt okozott volna. És tényleg, most már sorra jöttek az idézetek a szövegeiből, „bár nem járt NAPOLÁ-ba, mégis »igen derék hitlerjunge« volt, mondta a tartományfőnök úr”, hallottam például – *Guggile*, 1975 –, aztán megint – *Treblinka táncos kávéház*, 2001 – „Wannsee-

\* Nothung, Nothung /input output... csontmalom, pormalom /kémény, *ipar!* (Nothung: Siegfried kardjának neve Wagnernél) (*A ford.*)

konferencia – strandröplabda! endlösung – strandröplabda! Sonderkommando – strandröplabda! Különleges bánásmód – strandröplabda! Reinhard-akció – strandröplabda!”, elvegyülve az „Eladó! Kiadó!” kórusával, míg végül egy folyton ismétlődő „Nem, semmit! Soha semmit nem hallottunk! Nem tudtuk! Nem tudtunk semmit!” – szintén *Treblinka táncos kávéház*, 2001 –, megint más panaszos hangok szólaltak meg, arab és afrikai nyelveket véltem felismerni, köztük pedig délszláv énekeket. Hogy ezek kétségtelenül valóságos, emberi nyelvek voltak, amelyek az előadott formában, még ha a tartalmat nem értettem is, hangzásukat tekintve nagyon szépek voltak, megerősített abban a feltételezésemben, hogy ezeknek a hangoknak az eredete mégsem hallucináció volt, amelyet a klagenfurti poétika-előadásra való felkészülésem és a Werner Kofler írásművészetével való intenzív foglalkozásom által felfűtött fantáziám okozott, hanem tényleg léteztek. Mégis megtiltottam magamnak, hogy utánuk nézzek, ugyanis már nem tudtam elviselni ezt a hangzavart, ha nem megyek el innen, gondoltam, ez a hangzavar szétveti a fejemet, és menekülőre fogtam a dolgot, befordultam a legközelebbi mellékutcába, és amikor újra megfordultam, nagyon csodálkoztam, hogy a toronyházból, amely a körülötte levő házaknál sokszor magasabb volt, már nem láttam semmit. Bementem egy félhomályos borozóba, és ledöntöttem több pohár vörös bort, miközben a csapos, akivel csak kézjelekkel tudtam megérinteni magam, gyanakodva figyelt. Bizonyára attól tartott, hogy egy őrüttel vagy egy kémmeleggel van dolga, ugyanis szokásommal ellentétben rögtön elővettem a hátizsákomból a jegyzetfüzetemet, és lejegyeztem az idézeteket, amiket hallottam, mert fontosnak tűntek számomra, tipikusnak Werner Kofler írásművészetére, ezért fel akartam használni őket a klagenfurti poétika-előadásomban.

Amikor órákkal később és a bortól ködös fejjel visszatértem a szállásomra, az ágyra vettem magam, és azonnal elaludtam, és álomtalanul aludtam másnap reggelig. A reggeli után, mivel el akartam kerülni, hogy a tegnapi élményeimre gondoljak, az volt az első dolgom, hogy bementem egy idegenforgalmi irodába, és érdeklődtem, hogy lehetséges volna-e szerződtetni egy napra egy idegenvezetőt, aki megmutatná nekem Pécs legfontosabb látnivalóit, és abban a pillanatban megjelent az egyik szomszédos helyiségből egy fiatal nő, aki nyilvánvalóan csak egy ilyen ajánlatra várt, fogta a kabátját és az esernyőjét – nem esett az eső, de idegenvezetőként nyilván megszokta, hogy mindig van nála esernyő –, és indult is velem kifelé, miközben akcentus nélküli németséggel máris elhalmozott történelmi tényekkel, évszámokkal, uralkodónevekkel, amelyeket képtelenség lett volna mind megjegyezni, és én nem is próbáltam őket megjegyezni, mivel a tervezett munkáim szempontjából nem volt jelentőségük, sem a poétika-előadás szempontjából, ugyanis a Klagenfurti Egyetem hallgatói nem azért fognak eljönni az előadásra, hogy megtudjanak valami Pécsről, hanem hogy Werner Kofler írásművészetével foglalkozzanak, sem a vendéglátóim számára megírandó szöveg szempontjából, ugyanis ők minden bizonnyal jól ismerték a város történetét. Mégis nagyon elégedett voltam a döntéssel, hogy szerződtettem egy idegenvezetőt, rövid idő alatt számos lepusztult és helyreállított palotát mutatott meg nekem, rég bezárt és még működő ipari üzemet, katakombákba és múzeumokba kalauzolt el, és végül – most felülről is megnézzük a várost, mondta – egy domb-ra, ahonnan tényleg be lehetett látni egész Pécsset. Megköszöntem a munkáját, az

előre meghatározott tiszteletdíja mellé nagyvonalú borraivalót is adtam, és még arra kértem, mielőtt elbocsátottam volna, hogy mutassa meg nekem, hol van a lakatlan toronyház, amelyet különös módon, mondtam, nem látok innen, pedig az a legmagasabb épület a városban. Az idegenvezető csodálkozva nézett rám, lakatlan toronyház, mormogta, lakatlan toronyház, lakatlan toronyház... Nem, arról nem tud, soha nem hallott még lakatlan toronyházzal. De hát én tegnap jártam a közelében, kiáltottam, nincs messze az óvárostól, egy huszonöt emeletes, üresen álló épület, ismernie kell! Az idegenvezető a fejét rázta. Pécsen nincs ilyen magas épület, főleg nem üresen álló, de... Igen, most már emlékszik, egyszer már kérdezték erről, egy éve, szintén egy osztrák ember, ha nem téved. Úgy látszik, Ausztriában furcsa történetek keringenek Pécsről, mondta, egyszer régebben például egy megint másik osztrák látogató azt mesélte neki, hogy Pécs egyedül annak köszönheti, hogy a második világháborúban úgyszólván sértetlen maradt, hogy egy amerikai, de pécsi származású repülőtiszt kitörölte szülővárosát a légitámadásokhoz használt térképekről. Abszolút kalandos, minden kétséget kizáróan kitalált történet, biztosan én is ezt gondolom róla, mondta az idegenvezető, de még ez is hihetőnek tűnik neki ahhoz az állításhoz képest, hogy létezik Pécsen egy lakatlan toronyház, egy huszonöt emeletes, amely évtizedek óta üresen áll, és mégsem bontották le, egy ilyen állítás több mint nevetséges, ez már egyenesen szörnyűség. De ha nem lennék elégedett ezzel az információval, mondta, akkor meg tudja kérdezni a főhrert, a főhrer várostörténeti szakember, és úgy ismeri Pécsset, mint senki más. A valódi nevét nem tudja, mindenki csak főhrernek hívja, nem is annyira azért, mert dunai sváb, hanem mert állítása szerint a múlt század nyolcvanas éveiben a berlini Német Történeti Múzeumban dolgozott tárlatvezetőként, sőt, ebbéli minőségében még az irodalomba is bekeült, egy bizonyos Kogler vagy Kofler nevű író örökölte meg.

Ettől a közléstől a végsőig izgalomba kerülve azt mondtam az idegenvezetőnek, hogy én természetesen hiszek neki, és a lakatlan toronyházat illetően nyilvánvalóan én tévedtem, ennek ellenére mondja meg nekem, hol találom meg ezt a főhrert, mert mindenképp beszélni szeretnék vele, nem a lakatlan toronyház miatt, hanem mert nekem – micsoda véletlen, kiáltottam – néhány hét múlva a Klagenfurti Egyetemen poétika-előadást kell tartanom, amelynek középpontjában éppen ez az író, Kofler, nem Kogler, hanem Kofler, Werner Kofler áll majd. Hát, ez nem olyan egyszerű, mondta az idegenvezető, a főhrernek nincs állandó lakhelye, többnyire ónémet vendéglőkben tartózkodik, vagy utcai padokon a Lenau-ház környékén, keressek ott egyedül üldögélő, idősebb férfiakat, menjek oda hozzájuk, és mondjam nekik: „Isten s jó szív nélkül! Az út be rémes”, és ha azt a választ kapom: „Hideg szél húz az utcán. Hallgatod”,\*\* akkor megtaláltam a főhrert.

Az örömtől és izgatottságtól magamon kívül, hogy itt, Pécsen esetleg egy olyan személyt találok, aki Werner Kofler prózájában egy szereplő mintájául szolgált – még akkor is, gondoltam, ha *Az íróasztalnál* című prózájában szereplő tárlatvezetőnek a valódi főhrerhez nem sok köze lehet, hiszen Werner Kofler soha nem arra törekedett, hogy visszaadja a valóságot, hanem arra, hogy elpusztít-

---

\*\* Részlet Nikolaus Lenau *Magányosság* című verséből (Áprily Lajos fordítása) (*A ford.*)

sa –, otthagytam az idegenvezetőt, lesiettem a dombról, és egyenesen a Lenau-házhoz mentem, és a Lenau-ház környékén több padon üldögélő férfit is megszólítottam, de mindegyik csak a fejét rázta, a jelek szerint egyikük sem beszélt más nyelvet a magyaron kívül. Már épp fel akartam adni a keresést, és kimerülten lerogytam magam is egy padra, amikor valaki a vállamra tette a kezét, és azt mondta: „Maga az, Eichmann testvér?” Rögtön felismertem az idézetet Werner Kofler *Rejtett önmegfigyelés* című prózájából, és nagy lélekjelenléttel azt válaszoltam: „Én vagyok, Fleischmann atya” (ha azt mondtam volna: „Én vagyok, Baum testvér”, végem lett volna), mire az ismeretlen férfi leült mellém, és a továbbiakban nem törődött velem. Hosszú hallgatás után odasúgtam neki: „Isten s jó szív nélkül! Az út be rémes, mit szól hozzá?”, és azt a választ kaptam: „Hideg szél húz az utcán. Hallgatod”. Valóban, megtaláltam a fűhert. Udvariasan megkérdeztem tőle, feltehetek-e neki néhány kérdést, és igenlő választ adott, azt kérdezek tőle, amit akarok, és tényleg készségesen válaszolt, mesélt a berlini éveiről, a Német Történeti Múzeumról, nagyszerű projekt, mondta, főleg a megsemmisítőtáborok, a megsemmisítőtáborok mint tér-a-térben-installációk, a marcipánból és hasonló anyagokból életnagyságban elkészített holttestek is, remekmű! A réműlet varázsa bejárható formában, kiáltotta, bámulatos! Mindent pontosan úgy mesélt el, ahogy azt Werner Kofler *Az íróasztalnál* című prózájában leírta, olyan részletekig menő hűséggel, hogy azt gondoltam, mivel mindazok után, amit Pécsen megtudtam Werner Kofler írásművészetéről, indokoltnak látszott, hogy a poétika-előadásomban részletesen beszéljek a Német Történeti Múzeumról, meg kell kérnem a Klagenfurti Egyetem hallgatóit, hogy olvassák el az erre vonatkozó fejezetet, és azt mondtam, amikor a fűhერ befejezte az elbeszélését, hogy engem azért meglep, hogy tényleg létezik ez a múzeum, én azt gondoltam, hogy Werner Kofler irodalmi kitalációja. A fűhер nevetett. Persze, hogy kitaláció a múzeum, mondta, de ugyanolyan valóság, és ha nem MOST valóság, akkor talán később lesz valóság, ahogy ő maga is egyszerre kitaláció és valóság, végül is egyfelől most itt áll előttem a valóságban, másfelől később fiktív szereplőként fog megjelenni a klagenfurti poétika-előadásomban, és én vajon nem vagyok-e egyszerre valóság és kitaláció, tette hozzá, nem beszélek-e egyfelől valódi mivoltomban a Klagenfurti Egyetem hallgatóihoz, hogy másfelől fiktív elbeszélőként lépjek fel egy amúgy elég kalandosan hangzó, Pécsen játszódó történetben, amely egy lakatlan toronyházzal szól? Igen, igen, kiáltotta, az idegenvezető felkészített az ön látogatására, mesélt az ön pimaszságáról! Hogy ebben a városban egy lakatlan toronyház, egy huszonöt emeletes, évtizedek óta üresen álló kísértetház van, amit mégsem bontottak le, ezt állította ön, ugye? Ennél nagyobb pimaszságot még nem hallottam, ez egyszerűen felháborító, ez, ahogy a Kogler vagy Kofler nevű író mondta volna, példátlan impertinencia! Vérlázító, kiáltotta, egyre jobban dühbe gurulva, hát ilyen nincs, sem itt, sem máshol, és azt tanácsolja nekem, ne kérdezősködjek soha többé lakatlan toronyház után, különben más eszközökhöz fog folyamodni, és akkor megtanulom, hol lakik az atyaúrsten!

Az utolsó szavakat már csak távolról hallottam, ugyanis rögtön a dühkitörése elején futásnak eredtem a Jókai tér irányába, és csak futottam, el, el ettől a szörnyetegtől, és csak némi idő elteltével vettem észre, hogy a lábaim maguktól arrafelé vittek, amerre egyszer már jártam, a Ferencsek utcáján kifelé, arra, ahol előző nap

a lakatlan toronyházat láttam. És valóban, már hallottam is újra a hangzavart, „Eladó! Kiadó!”, zengett a fülemben, egyre hangosabban, egyre hangosabban, és bekapcsolódott egy másik kórus is, németül, „nem, semmit! Soha semmit nem hallottunk! Nem tudtuk! Nem tudtunk semmit!”, és a két kórusból megint kiemelkedett egy magányos hang, ezúttal magyarul, de mintha rögtön elhangzott volna szimultán fordításban is, kifejezetten az én kedvemért, „nézze a tartomány helytartóját – kiáltotta –, mint egy tölgy, úgy áll a síkon, és a rétekhez és tavakhoz beszél, hallja, hogyan ordít? A szabadság értékes adomány, A fény nagyszerű dolog, hallgassa, A kosár ára túl magas – kiordítja a lelkét... A magasság magasabb, mint a mélység, efelől semmi kétség, hallja? De nincs kétség afelől sem: A mélység mélyebb, mint a magasság! Megismétlem, hallgassa, a kosár ára túl magas, úgy ordít, hogy egészen Romániáig elhallatszik. Az istenkeresők a magasságban keresik Istent, Az aranykeresők a mélységben keresik az aranyat, Ha nem lenne Gonosz, hogyan győzhetne a Jó, még Horvátországban és Szerbiában is hallják, mint a művészetrádióban, hallgassa – Királyunkat Szent Istvánnak hívják, fővárosunkat Budapestnek, a honismeret megismertet minket hazánkkal, ahogy ellene üvölt a sötétség hatalmainak, A síkságokon már sokan életüket veszítették, hallgassa, A gonosz jót tesz a Jónak, Hazánk mindenütt jelenvaló!”

És amikor felnéztem, ott állt előttem a lakatlan toronyház, de már nem volt lakatlan, a kerítés eltűnt, semmi sem akadályozta a belépést, és örömmel beléptem, és felszólítanám, gondoltam, a Klagenfurti Egyetem hallgatóit, hogy kövessenek ebbe az épületbe, az irodalom háza lett, ahogy az Werner Kofler írásművészetében is olvasható egy helyen, „az ablakok ünnepi kivilágításban, a helyiségek tele költőkkel, író, éneklő, étkező, térdeplő, lármázó, vadul gesztikuláló, vonós-négyest vagy vezérnégyest játszó, vagy akár a testi örömöknek hódoló költőkkel; és közben, az egyetlen sötét szobában, a nyitott ablakon át csak egy felizzó cigarettáról felismerhetően” – – –

Pécs, 2015. március 9–22.

SZIJJ FERENC fordítása

## BOKÁIG PEZSGÓBEN

*Parti Nagy Lajos beszélgetése*

– Parti Nagy Lajos: 1992. november 13-án, pénteken Réz Pál lakásában üliünk a Jászai Mari téren, Budapesten. Mikor a rádió felkért, hogy vezessem ezt a beszélgetést, pontosabban üljek veled szemben, legyen, akinek beszélj, az volt a legelső gondolatom, itt az alkalom, hogy egy életút-interjú keretében elmondd az emlékirataidat. És persze roppant kíváncsi lettem mindama történetekre, amiket már hallottam és még hallhatok tőled. Aztán egyre inkább arra lettem kíváncsi, hogy kicsoda is, kicsoda Réz Pál, a műfordító, a kritikus, az irodalomtörténész, a nagy Szépirodalmi Könyvkiadó szerkesztője, a Holmi főszerkesztője. Ez mind te voltál és vagy, ám ha választanom kéne közülük, mégsem ezek egyikét mondanám, hanem azt, hogy Réz Pál foglalkozása: rézpál. S ha már emlékiratot emlegettem, tán kezdődjön is úgy, klasszikusan, hagyományosan: ősök, család, gyerekkor, legkorábbi emlékeid.

– Réz Pál: Aradon születtem, 1930. július 25-én, elég régen. Apai ágamról annyit tudok, hogy a dédnagyapám mézeskalács-készítő és -árus volt egy Vértes nevű, Bihar megyei községben, és állítólag szegény ember. Őt nem ismertem már, persze. Egyébként Kupfernek hívták, ami németül rezet jelent, úgyhogy ebből magyarosítottam én és a bátyám Rézre. Nagyapám már jobb módú volt, fakereskedő volt Székelyhídon. Őt sem ismertem, nagyon fiatalon meghalt, de nagyanyám sokáig élt, már a háború után halt meg, és falusi kulákasszonyoszerű életet élt, zsidó kulákasszony volt. A nyarakat nála töltöttem általában, úgyhogy elég sokat voltam falun, amit nem azért mondok, hogy a népi gyökereimet bizonyítsam, csak egyszerűen, mert tény. Ez volt az apai ág. Anyai ágon pedig nagyon szegény kiskereskedők, sőt vigécek voltak az őseim. Talán ismerek ezt a szót még, hogy vigéc, ami a német „wie geht’s”-ből, „hogyan megy magának”-ből jön. A vigécek faluról falura jártak, és nem tudom, mivel kereskedett az anyai nagyapám. Szüleim már orvosok voltak. Ez szokásos fejlődés volt ebben a generációsorban. Nagyanyám 11 gyereket szült, ebből hat maradt életben, három fiú és három lány. Apám 1898-ban született, a fiútestvérei is orvosok lettek, a lánytestvérek pedig mind orvosokhoz mentek feleségül. Egyébként erről volt egy történet a családban, aminek ez a székelyhídi nagymama, a Róza néni áll a középpontjában. Őrá már jól emlékszem, nagyon szigorú néni volt, mindig feketében járt a férje halála után, fekete, flitteres főkötőt viselt. Rettentő szigorú volt, és nagyon takarékos is. Egyszer kaptam tőle tíz lejt, ugye román világ volt Erdélyben, amit azzal adott ide, hogy itt van, fiam, tíz lejt, aztán el ne költsd. Hát akkor mit csináljak vele, nagymama? Miért tetszett ideadni a pénzt? Visszatérve a legendához, ugye az volt a szokás, hogy a fiúkat kitanították, a lányok meg hozományt kaptak. Az egyik lány, Ella beleszeretett egy nagyon szegény orvosba, akit Simon Ernőnek hívtak, és aki megkérte a kezét. Erre azt mondta a nagymama, hogy rendben van, és Simon Ernő akkor bevallotta Ellának, tehát a menyasszonynak, hogy ő, ha megkapja a hozományt, nem az orvosi rendelőjét fogja berendezni belőle – arra kapták a hozományt ugyanis, hogy elkezdjék az életet –, hanem őneki olyan szegény a húga, hogy azt soha senki nem veszi el hozomány nélkül, tehát ő ezt a pénzt odaadja ajándékba a húgának, hogy az férjhez tudjon menni. Hát,

---

A *Bokáig pezsgőben (Hangos memoár)* című kötet várhatóan szeptemberben jelenik meg a Magvető Kiadó gondozásában.

Ella kétségbe volt esve, hogy az anyja nem fogja engedni, hogy hozzámenjen Ernőhöz, de kénytelen volt elmondani a mamának, és erre Róza néni azt felelte, Ella legnagyobb meglepetésére, hogy ez egy rendes ember, aki a hűgát ki akarja házasítani, úgyhogy te két porció hozományt kapsz. Az egyiket adja oda Simon Ernő a hűgának, a másiktól pedig rendezze be a rendelőjét, ami Aradon meg is történt aztán. Boldog házasságban éltek, a fiukból zenész lett, most Izraelben fagottos – ők már persze nem élnek. Ez egy nagy családi legenda volt, hogy a takarékos és smucig nagymama két hozományt adott Ella lányának. Én szeretem ezt a történetet, be kell, hogy valljam neked. Ők már egyébként abszolút magyarnak nevelkedtek. A vallás zsidó volt, de a kultúra az magyar volt. Aranyt, Petőfit, Tompát tudták, ez evidens volt a számukra. Falun nőttek föl a parasztgyerekekkel együtt, és ez a kettő tökéletesen megért egymással, semmilyen problémát nem okozott. És aztán fölkerültek egyetemre.

– *Hova?*

– Apám Pesten kezdte, aztán Frankfurtban folytatta és Kolozsváron fejezte be, ahol 1919-ben már román világ lett. Anyám is egyetemre járt, ő, mint nő, az elsők között végezte az egyetemet Erdélyben, ugyancsak Kolozsváron. Ott ismerkedtek meg. Aztán Aradon éltek, ami elég konzervatív város volt. „Arad marad” – ezt szokták mondani róla. Ott olyan nagyon kultúra sem volt. Apám elég ismert orvos lett, és elkezdett írni is. Raffy Ádám néven írt egynéhány regényt, főleg történelmi tárgyú dolgokat, Stefan Zweig moroderában. Giordano Brunóról írta az első regényét. Aradon eléggé jómódban éltünk.

– *Ő általános orvos volt?*

– Nem, nőgyógyász volt, sebész-nőgyógyász. Aztán a háború után a nagyváradi bábaképezdénél lett az igazgatója. Azt mondják, hogy nagyon jó, nagyon lelkiismeretes orvos volt. Ezt én nem tudom elbírálni, de dicsérték.

– *És édesanyád?*

– Anyám bőrgyógyász lett. Egy időben abbahagyta a praxist, mikor két gyereke lett, a bátyám, Ádám és én. Ráadásul én kiskoromban gyerekparalízist kaptam, úgyhogy sok baj volt velem. Nagyon beteg voltam az elején, kemény betegség volt, és valóban sok fájdalommal járt. Heine-Medin-kórnak hívták. Ennek a betegségemnek az a története, hogy mikor a járvány jelentkezett Aradon, akkor apám megfogott, és kivitt Gyorokra, Aradtól nem messze egy szőlőbe, hogy oda nem fog utánam jönni a bacilus. Na, én ott kaptam meg, pont, ahogy abban a keleti mesében szerepel, hogy elmenekül valaki a halál elől, és a halál ott várja már a városban, ahova menekül. Innen, Aradról valók az első gyerekkori emlékeim, ott laktunk a Maros partján, ami egy nagyon szép, széles folyó. Emlékszem, a hegyekből jöttek le nagy tutajokkal a mócok, hozták az almát. Ezek a tutajok nagy, hosszú fatörzsekből voltak, és nem volt szélük, ugye, és tele voltak szép piros almával. Furcsa, vad és kedves emberek voltak a mócok, kikötöttek, ahol akartak, s ott árulták a Maros parton az almát nagy kosarakban, néha föl lehetett menni a tutajaikra. Ez nagyon erős élmény, nagyon éles kép, amúgy kevésre emlékszem, egyszer egy pszichoanalitikus barátném azt mondta, hogy majd ő fölhozza a gyerekkori emlékeimet, de én megköszöntem, kösz, hagyjon békén, nem vagyok költő, nincs rá szükségem. '38-ban kerültünk át Nagyváradra, és ott voltam tíz évig, egy év megszakítással, ami a háborús év volt. Váradra már nagyon jól emlékszem, ott jártam iskolába, és ott kezdtem el komolyabban olvasni. Akkor már tudtam kicsit franciául.

– *Ki forszírozta, hogy elég korán elkezd a nyelvtanulást?*

– Nem forszírozta senki, volt az emberben egy ilyen vágy. Másrészt én egész életemben harcoltam a bátyámmal, aki négy évvel volt idősebb nálam, és tehetségesebb volt, legalábbis mélyebben, gyorsabban tanult. Elkezdtem ebben is vívni vele. A másik, akivel vívtam, az apám volt, szintén hihetetlenül tehetséges, gyorsan tanult nyelveket, németül tökéletesen beszélt, és tudott még vagy három nyelvet, meg latinul, görögül. Ez engem izgatott, hogy fölérjem és túlhaladjam őket. Mikor bejöttek a magyarok, így mondtuk ezt '40 szeptemberében, akkor ez visszaesett, mert a román iskolákban jobban tanították a

nyelveket, mint a magyarban, de magánemberként próbáltam tanulni. Kicsit komikus, mikor egy tizenéves elképzeli a jövőjét. Én, mai szemmel nézve, egy kicsit sznob voltam, néztem a könyveket, apámnak óriási könyvtára volt, mint nekem most, pont akkora. Emellett volt egy nagyszerű kölcsönkönyvtár, a Hegedűs-kölcsönkönyvtár, ahol mindent meg lehetett kapni. Hegedűs Nándor még Ady haverja volt. Ő volt az, akit a húszas évek végén az Országos Magyar Párt tagjaként beválasztottak a román parlamentbe, ahol többször fölszólalt. Az egyik híres fölszólalása az volt, hogy mikor egy román képviselő a beszédében idézett, és mondta, hogy hát ahogy Alexandru mondja egy versében, akkor Hegedűs fölállt, kérem, ön téved, ez gyönyörű idézet volt, de nem Alexandru, hanem Eminescu írta. Erre óriási taps tört ki, a románok elismerték, hogy valaki így tudta az irodalmukat.

– *Vissza tudsz emlékezni a legelső olvasmányélményedre?*

– Hát teljesen közhelyes ügyek voltak. *János vitéz*, *Toldi*, ezeket olvastam elsöre, természetesen. Anyám betéve tudta a *Toldit*, sőt öregkorában, mikor félt attól, hogy romlik a memóriája, mindig mondogatta – és tudta is, egyébként sokkal jobban, mint én most. Lehet, hogy később már én is fogom tudni. Először tehát ezeket olvastam. Aztán Victor Hugót végig, franciául. Imádtam, és nemcsak a híresek, *A nyomorultakat* meg *A párizsi Notre Dame*-ot, hanem *A nevető embert* meg *A tenger munkásait* is nagyon szerettem. Az a gyanúm, nagyon jók is egyébként. Dumas-t olvastam végig. De koraérett gyerek voltam, és tizenhárom-tizennégy éves koromban már olvastam a moderneket, tehát Julien Greent meg Proustot. Persze egy szót sem értettem belőle. Már nem nyelvi, hanem tartalmilag. Franciául egy svájci származású gyönyörű nőtől tanultam, aki egy magyar orvoshoz ment feleségül. Meg is tanultam, nem anyanyelvi szinten, de jól. Tizenhárom évesen már fordítottam, volt egy Leo Ferrero nevű olasz drámaíró, aki Mussolini elől menekült Svájcba, tetszettek a darabjai, azt fordítottam. Guglielmo Ferrero, a nagy olasz történész volt az apja, aki Bibó professzora volt Svájcban, ír is róla tisztelettel Bibó. Egyébként nagyon önálló voltam, nem beszéltem meg a szüleimmel, hogy én ezt vagy azt fordítok, magam csináltam.

– *Kik voltak a barátok, akik megfordultak nálatok, és milyen volt a közeg, a környezet, amiben éltetek?*

– Apám, ha ma nézem, és már tárgyilagosan, tehát se nem ellene, se nem mellette, kétségtelenül kiemelkedett abból a rétegből, amelyben élt – intellektuálisan, szakmai ismeretekben, irodalmi ismeretekben, nyelvtudásban, mindenben –, de az életrajzomban sok rokonság volt azokkal az emberekkel, akiket, méghozzá némi joggal, lenézett. Nagy magyar is volt, igaz, minden volt egyszerre, nagyon ismerte a zsidó történelmet, emellett sok dzsentroid dolga is volt. Orvosok, kereskedők, ügyvédek jártak hozzánk. Aztán volt egynéhány ember, akiket kedvelt. Többnyire nem is váradiai, de volt köztük egy váradi is, akit nagyon szeretett. Váradon egy igazán kiváló író volt, Horváth Imre, a költő, akit nem ismernek. Megvan még, voltam nála, most nyolcvanöt éves. Ő volt az első író, ha apámat nem veszem annak, akit láttam. Volt bennem egy ilyen nagyon sznob dolog, talán halálomig megmarad, vonalkákat húzni, hogy ezt is ismerem, azt is ismerem, ennek is voltam a lakásán, annak is voltam a lakásán... Ez gyerekkorom óta megvolt, tiszteltem a művészetet ilyen módon... Nem mondtam ezt soha az íróknak, de hát evidens volt. Ha gyerekkoromban jött hozzánk a Horváth Imre például, akit még nem ismertem, akkor kikerestem és elolvastam a verseit előtte. Igazi bohém volt, egyébként újságíró, Margitán élt, nagy alkoholista. Néha rájött az örület, ha bepíált, és akkor kiment a színház elé a Bémer térre, megkereste a helyet, ahol a konflislovak gyülekeztek, letérdelt egy ló elé, csókolgatta a lábát, te vagy az igazi ember, mondta neki, téged tisztellek, nem az embereket. Mindenféle ilyen szövegeket mondott, ez nekem akkor rettentően imponált, és eszembe jutott, mi volna, ha ezt én is megcsinálnám, de nem csináltam meg, mert az már

másolás lett volna. Aztán szegény elkezdett vonalas verseket írni, és tönkrement mint költő. Ilyen pártos rigmusokat írt, a kommunista rendszer tudta, hogy ő a legjobb magyar író, mégiscsak egy másfél-két milliós kisebbségről volt szó, és elhalmozta pénzzel meg lakást adott neki. Ő egész életében nyomorgott, kivéve ezt a periódust. Várad tele volt hozzá hasonló fura figurákkal. Járt hozzánk Tabéry Géza, aztán Pestről lejött Benedek Marci bácsi. Őt nagyon nagyra tartotta apám, mint szabadkőművest is. Apám szabadkőműves volt, és Marci bácsi lett később a nagymester. Tényleg nagyszerű ember volt. Egész elképedve olvasom, hogy a fia, Benedek István, most milyen hülyeségeket beszél összevissza. Őt ugyancsak jól ismertem, nagyon értelmes és művelt ember volt. Szóval, Marci bácsi is járt hozzánk, tehát, hogy úgy mondjam, irodalmi légkör volt nálunk. Apámmal meg lehetett beszélni olvasmányokat, nem volt tiltva semmi, lehetett tizenkét évesen Zolát olvasni, vagy Móriczot, a *Sáraranyt*. Apámnak megvoltak az első Babits-kötetek, akkor vette meg, amikor megjelentek, és Kosztolányi és Somlyó Zoltán meg Füst Milán – szóval ennyiben jó környezetben nőttem föl. Anyám Kaffka Margitot imádkozta, megvolt minden könyve, ő is abban az évben vette meg, amikor megjelentek, ez nálunk természetes volt. Egyébként Váradon volt egy könyvkereskedés, a Vidor Manó könyvkereskedése a Fő utcán, ahol mindent meg lehetett kapni. És ha véletlen nem volt meg egy két hete megjelent francia regény, akkor nagyon elcsodálkoztam a vásárló, hogyhogy nincs meg az új Malraux-regény, és egy hét múlva vagy két hét múlva Vidor úr szállította. A polgári réteg sokkal közelebb volt Európához, mint most. A könyvek pillanatok alatt bejöttek, a francia lapokat egy nap késéssel lehetett kapni.

- *Ady Váradja, gondolom, ebben a rétegben tudatosodott...*

- Hát persze. Az a ház, ahol mi laktunk, valaha a Brüll családé volt, tehát a Léda családjaé. Ez egy fogalom volt. És nem sznobizmus, hanem teljesen normálisan beépült a mindennapi életbe.

- *A neveltetések mennyire volt, hogy úgy mondjam, tudatos?*

- Apámnak nem volt ideje arra, hogy velünk foglalkozzon. Rengeteget dolgozott, éjszaka berohant a kórházba, tehát ő csak egy ilyen intellektuális ügy volt, hogy meg lehetett tőle kérdezni, mit jelent ez vagy az a latin szó, de abszolút nem foglalkozott velünk. Anyám valamit. Ő sem nagyon sokat, ő is vagy dolgozott, vagy a háztartást vezette, magunkra voltunk utalva. A bátyám, Ádám kivételes képességű ember volt, egészségesebb is, tehát én inkább rajta keresztül közlekedtem a kultúrával. Engem nem vertek soha, lehet, hogy a betegségem miatt sem. Meg nem is voltam rossz gyerek. Ádámot verték, de ő elég rossz volt. Na, nem borzalmasan, de ő néha kapott pofonokat. Nem volt olyan nagyon tudatos ez. A szüleim nem voltak vallásosak. Ha a nagymamák megjelentek, akkor megjátszották, hogy vallásosak, akkor volt kóser, meg nem tudom én, micsoda, de egyébként abszolút nem voltak templomjárók, otthon ettünk szalonnát meg mindent, és bennünket sem kényszerítettek semmilyen vallásra, tehát teljesen asszimilált családban éltünk. Semmilyen zsidó kultúrára nem oktattak, csak magyar kultúrára. Máiig sajnálom egyébként, mert évtizedekkel később kellett elolvasnom zsidó történelmi könyveket. Egyetleneg zsidó dolog volt: az anyai nagyapám húsvét estét tartott, úgynevezett széder estét, ami gyönyörű szertartás, és arra mindig elmentem. Óriási cirkuszt volt. És úgy is éltük át, mint cirkuszt. Azt hiszem, minden gyerek úgy éli át a vallási dolgokat, mint cirkuszt, nem mint hitet. De azt azért sajnálom, hogy kevés vallási élményem van. Tehát sokkal otthonosabb vagyok az Újtestamentumban, mint az Ótestamentumban.

- *Iskola? Az elemi iskola első éve?*

- Az elemi Aradon kezdtem, aztán Váradon folytattam. Érdektelen, nem érdemes szót vesztegetni rá. Egy-két tanárnőre emlékszem, a végében kötött fiúbarátságokra, egymásnak megmutatott nemi szerveinkre, ilyesmikre, de hát ezek közhelyek, ez mindenkivel megtörténik. Aztán először bekerültem a Zsidó Líceumba, majd a Szent László Gimnáziumba.

Innen kicsaptak, mégpedig azért, mert '46-ban szerelmes voltam két orsolyás kislányba. Az egyiket úgy hívták, hogy Belényes Teréz, a másikat úgy, hogy Babos Emese. Nem tudom, mi lett velük. Ők mesélték nekem, hogy mit tanítottak az orsolyiták a francia forradalomról. Akkoriban rajongtam a francia forradalomért, ma már sokkal szkeptikusabb vagyok. Na, azt tanították nekik, hogy július 14-én a csőcselék fölkoncolta a Bastille-t védelmező svájci gárdistákat. Ezen én nagyon fölháborodtam, és tizenhat éves koromban – ez volt életem első megjelent írása – az egyik váradi újságba írtam egy cikket a rohadt orsolyita apácák ellen, akik a svájci gárdistákat így védelmezték a francia nép ellen. De nem mertem aláírni, mert tudtam, hogy Eötvös óta van egy törvény, amely szerint középiskolásoknak nem szabad újságba írni. És ugyan román idő volt, de azért a szabály érvényes volt. Kitaláltam tehát egy nevet: az „írtam” visszafele „matri”, és ebből csináltam a Mattori nevet. Mattori Pál néven jelent meg a nagy támadás a váradi orsolyiták ellen. Igen ám, de az apácák följelentették a szerzőt, és a Szent László igazgatója, Deák Ferenc – akit mi persze csak a haza barmának hívtuk az iskolában –, bement a laphoz, megkérdezte, hogy ki írta a cikket, és ott aljasul megmondták. Ezért kicsaptak. Elég hülye helyzet volt, hogy '46-ban Romániában egy Eötvös József-törvény alapján csapnak ki. Apám elvitt hát a premontreiekhez, akik fölverték az orsolyaelenes cikk íróját, és egy nagyszerű évet töltöttem náluk. Isteni gimnázium volt. Ott tanított Juhász Gyula valaha. Van egy emlékem, hogy volt egy paptanár, a Kegyes tanár úr, aki latint tanított, és föladta egyszer az accusativust és ablativust vonzó prepozíciókat. Kiszólitott a következő órán, és mondtam neki, hogy ablativust vonzanak a következők. És accusativust? Mondtam, hogy azt nem tanultam meg, tanár úr, mert kétféle van csak. Tehát, ami nem ablativus, az accusativus. Hogyha háromféle volna, akkor meg kéne tanulni, de minthogy csak kétféle van, fölösleges mind a kettőt megtanulni, mert ami nem ez, az az. Erre elkezdett ordítani, hogy pimasz. Emlékszem, ezt a szót mondta, és egy ilyen jettatoremozdulatot tett, mintha szemmel verne, mint az ördögöt, és elkezdett ordítani velem, hogy húsz éve tanít, de ilyen pimasz diákokat még nem látott. És én bizonygattam az igazamat, hogy minek ezt megtanulni, ő meg azt mondta, hogy de, ezt meg kell tanulni. Miért? Csak. És akkor a következő órára persze megtanultam, úgyhogy tudom is, hogy ante, apud, ad, adversus, circum, circa, citra, cis. És amiért elmesélem a történetet, mert ez önmagában érdektelen, hogy elmúlt két hónap, és egyszer bejött a Kegyes tanár úr, aki úgy hatvan körül volt, és azt mondta, hogy gondolkodtam ezen, amit te a múltkor mondtál, erről a kétféléről. Igazad van. Ezt még nekem soha nem mondta senki, de tényleg minek megtanulni mindkettőt, hogyha az egyik kizárja a másikat. Na, most ez a tanár úr nagy ember volt, aki negyven évig tanította ezt, mire aztán jött egy pimasz zsidó gyerek, és ezt mondta neki egy premontrei gimnáziumban. Erre fogta magát, és merte két hónap után beismerni, hogy igaza van a másiknak. Úgyhogy nekem ez egy életre tanulság – látod, ma is emlékszem rá, és mikor tanítok, nagyon gyakran eszembe jut, hogy meg kell hallgatni a másikat, hátha nem mond hülyeséget.

– Aztán ezt a pimasz zsidó gyereket, aki a magyar kultúrában nevelkedik fel, akinek a zsidó kultúra különösebben sokat nem jelent, pár hónappal a tizennegyedik születésnapja előtt beviszik a nagyváradi gettóba.

– Igen.

– '44 kora nyara. Akkor, amikor – ahogy egyszer írtad vagy mesélted – a „szociális eszmélkedés” már megtörtént. József Attilát olvastál, és ha jól emlékszem, a Kommunista kiáltványt is ismerted. Az ilyen típusú, még a gettó előtti élmények azért érdekelnek, mert a későbbi életpályádhoz nagyon szorosan hozzátartoznak.

– József Attilát, azt a bizonyos Cserépfalvi-összest olvastam. Addig ott voltak a nagy magyar klasszikusok, akik utolérhetetlenek. Arany, Petőfi, Vörösmarty. Főleg Arany, aki ráadásul odavalósi is volt, szalontai. De hát ettől függetlenül is, Aranyt mindig jobban szerettem, mint Petőfit. Aztán a tizenkettedik vagy tizenharmadik születésnapomra egy miskolci ügyvéd, apám barátja, hadd mondjam ki a nevét, Tardi Pali eljött hozzánk egy

karácsonyra, vagy nem tudom, milyen alkalomból, és két könyvet hozott nekem ajándékba, József Attilát és Voltaire *Candide*-jét, ami egy tizenhárom éves gyereknek elég furcsa. És hát mind a kettő párhuzamosan óriási hatással volt rám. Emellett volt a *Kommunista kiáltvány*, amit a bátyám, Ádám adott oda, aki akkoriban szimpatizált vagy legalábbis érdeklődött ilyen dolgok iránt. És azt is nagyon szerettem. Egyébként máig az az érzésem, hogy irodalmi szempontból nagyon jó könyv. Ezt nem merem neked vagy a közönségnek mondani, de az ilyen mondatok, hogy „világ proletárjai, egyesüljete!” , meg „kísértet járja be Európát”, akárhogy veszem, verssorok. Most nem az az érdekes, hogy igaza van, vagy nincs igaza, de jó író volt Marx Károly. Kifejezetten jó író volt. Nem *A tőke* második kötetének a közgazdasági fejtegetése, de a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* vagy a *Kommunista kiáltvány* hallatlanul vonzó szövegek voltak. És emellett akkor már szembe kerültem a szüleimmel. Olvastam a falukutatókat.

– Mikor?

– 1942–43-ban.

– És kiket legelőször?

– Szabó Zoltántól *A tardi helyzetet* olvastam elsőnek, aztán Kovács Imrétől *A néma forradalmat*, Féja Géza könyvét, a *Viharsarkot*. Ezeket apám is nagyon nagyra becsülte. Apámnak volt egy ilyen paraszti érdeklődése a gyerekkora miatt. És nagyon szépen, gyönyörűen beszélt magyarul, sokkal jobban, mint én, aki már városban nőttem föl. Ezek a könyvek nagyon hatottak rám, viszont szociálisan szembeállítottak apámmal. Tehát engem rendkívül idegesített, hogy a cselédlány, egy székely lány, nem a fürdőkádban fürdött, hanem kint a konyhában mosakodott. Mondtam ezt anyámnak – gondolom, kicsit szerelmes is lehettem abba a szép lányba –, mire azt válaszolta, elég képmutató módon, hogy a cselédlány helyében ő is nagyon rosszul érezné magát a fürdőszobában, mert nem ehhez van szokva. Egyébként valószínűleg igaza volt, hogy rosszul érezte volna magát, de hát ez érvnek nem volt elfogadható, ma sem fogadnám el. Azért érezte volna magát rosszul, mert nem szokta meg, ugyebár. Az meg föl sem merült, hogy velünk együtt étkezzen satóbbi. Ez egyébként nem zsidó vagy keresztény probléma volt, hanem ebben a rétegben föl sem merült ilyesmi.

– 1944. március 19-én bejöttek a németek.

– Bejöttek a németek, egy vasárnapi nap, nem soká föl kellett varni a sárga csillagot. Ehhez még azt kell tudni, hogy 1940 szeptemberében visszakerültünk Magyarországhoz, hiszen a bécsi döntés következtében Erdély Magyarország lett. Iszonyú boldogok voltunk. Horthy fehér lovon bevonult Váradra, ami persze úgy történt, hogy a fehér lovat vonaton lehozták a váradi pályaudvarra, mert nem Pestről jött lovon. Kirakták a lovat, ott Horthy ráült, és végigment a körúton. De hát ezt mi nem tudtuk. Hogyha tudtuk volna, azt hiszem, akkor is elfogadtam volna, tízéves voltam. Az erkélyről néztük, őrjöntünk, apám is nagyon boldog volt. Nem mintha a román időkben olyan borzasztó rossz lett volna, valljuk be, de azért nagyon nagy boldogság volt. Weiszlovits Emil szállodás állítólag aranyjászolt csináltatott Horthynak, aki ebből etette meg a lovát. Weiszlovitsot egyébként koncentrációs táborban verték agyon később, mert ő is zsidó volt. Na, elég az hozzá, hogy magyar idők voltak, nagyon boldogok voltunk, bocskai sapkát viseltünk, és ebben éltünk.

– És apád mire számított, hogy a magyar idők mit fognak változtatni a sorsán, a helyzetén? Vagy tán nem is erről volt szó?

– Nem erről volt szó. Azt hiszem, sokan nem tudják, hogy Erdélyben rosszabb volt a helyzet '40 és '44 között, mint az anyaországban, ahol az őrségváltás nem történt meg. A szélsőjobbboldaliakat a régi réteg nem engedte előretörni, tehát a minisztériumokban, az orvosi kamarában és a fontosabb értelmiségi helyeken a régi konzervatív keresztény középosztály ült. Amikor megjelentek a nyilas, szélsőjobbos, imrédysta fiatalok, itthon nem nagyon rúgtak labdába, erre lejöttek Erdélybe. És Erdélyben nem a keresztény középosz-

tálynak megfelelő magyarok kerültek vezető pozíciókba általában, hanem az anyaországi nyilasok vagy szélsőjobboldaliak. Tehát Váradon jobboldalibb volt a világ, mint mondjuk, Pesten, Szegeden vagy másutt. Emlékszem, hogy elég ronda fráterek jöttek ide. Voltak persze nagyszerű emberek is, mint például Hlatky Endre, a főispán, akik ezt próbálták ellensúlyozni. Mindezt csak utólag tudom, hiszen akkor gyerek voltam. Nem tudom, hogy apám mit gondolt, de eszembe jut egy történet, amiből talán kiderül valami. Valamikor a negyvenes években jött hozzánk egy menekült orvos. Nem tudom, hogy miért menekült, nem tudom, hogy honnan, azt sem tudom, hogy zsidó volt-e, vagy keresztény, vagy politikai, fogalmam sincs. Nem emlékszem a pasasra, csak a történetre. Ott vacsorázott nálunk, és aztán apám kiment, hozott neki egy ruhát, három inget és egy cipőt. Apám nagyon jóképű, elegáns ember volt rengeteg ruhával, lehetett vagy húsz öltönye, ötven inge és ötven cipője. Volt egyébként benne valami az én székesziszemből és önutálatomból, de kevesebb, mint bennem, mert azért ő még XIX. századi ember volt, és jobban hitt magában, mint én magamban. De azért néha voltak rossz pillanatai – vagy jó pillanatai. Amikor tehát az orvos elment, akkor apám bejött, és azt mondta: tudod, azért én egy ronda fráter vagyok. Mondom, miért? A legrosszabb ruhámat adtam neki, és a legrosszabb cipőmet. Néztem a harminc ruhámat, és kiválasztottam a legrosszabbat. Természetesen még ez is nagyon jó volt. És aztán hozzátette: két év múlva lesz ennek jelentősége, hogy melyik ruhámat adtam neki? Ki fog nekem ruhát adni? És miért adtam neki a legrosszabbat? Ez is egy emlékezetes történet. Én is a legrosszabbat adnám ma is egy menekültnek. Biztos vagyok benne, hogy ha egy jugoszláv menekült magyar író jönne ide, akkor nem a legjobb ruhámat adnám neki, annak ellenére, hogy tudom, hogy hülyeség nem a legjobbat adni. Nem disznóság, mert az nem érdekel, hanem hülyeség. Nincs jelentősége, hogy a jót vagy a rosszat adod. Egyébként ez is az ő szövege volt. Sok minden megmaradt azért bennem, akárhogy lázadtam ellene: hogy erkölcsösnek nem etikai meggyőződésből kell lenni vagy Isten miatt vagy ilyesmért, hanem érdekből.

– „Mért ne legyek tisztességes! Kiterítenek ügyis?”

– Igen, valami ilyesmi.

– *Ő nyilóán készült már a későbbiekre, ebből a történetből is ez derül ki.*

– Valószínűleg.

– *És már a zsidótörvények érintették.*

– Ki sem volt keresztelkedve, illetve a háború után keresztelkedett ki unitáriusnak.

Anyám sem volt kikeresztelkedve. Valószínűleg nem esett erről szó otthon. Valahogy el is hitte, biztos is volt benne, és mégsem tudta elképzelni. Annyira be voltunk épülve a magyar életbe és a váradi társadalomba, hiszen apám a felső tízezerhez, vagy inkább a felső ezerhez tartozott, hogy nem látszott reálisnak, hogy az embert bedobják egy palánk mögé, vagy fölvarratnak rá egy csillagot, miközben persze, tudta, hogy van ilyen a világon. Na, elég az hozzá, hogy '44 tavaszán, arra jól emlékszem, megjelentek a rendőrök a lakásunkon, és leltárba vettek mindent, az ezüsttárgyakat, belegravírozva, hogy „hálás szívvel orvosomnak”, meg ilyeneket, és anyám gyűrűjét. Két gyűrűje volt, először az egyiket. Azt betették egy kis zacskóba, és aztán mondták, hogy a jegygyűrűjét is vegye le. Erre anyám azt mondta, ezt hagyják meg. Elkezdett könyörögni, hogy ez jegygyűrű, és bele van vésvé az évszám meg a férje neve. Nagyon szégyellte magát a rendőr, egy fiatal rendőr, és azt mondta, hogy ezt is muszáj. Ezután odament apámhoz, aki azért egy magyar úr volt, és azt mondta, hogy a főorvos úr is adja ide a gyűrűjét. És akkor apám kinyújtotta a kezét, sosem felejttem el, ahogy szétterpesztette az ujjait, és azt mondta, fiam, én sebész vagyok, nőgyógyász vagyok, én nem hordok gyűrűt, lehet, hogy téged is én vettek ki az anyádból. Nem tudok gyűrűt hordani, a sebésznek nem szabad, fölsértettem volna az anyád hüvelyét.

– Erre?

– Vértörös lett a pasas, és szedte össze a többi ezüstholmit a lakásban.

– *Te jelen voltál?*

– Igen. Szóval nem sztoriként emlékszem rá, hanem tanúként. Én azt csináltam akkor, érdekes nap volt, hogy kimentem a spájzba, ami tele volt pezsgővel. Hálás betegek küldtek pezsgőt. És megfogtam a pezsgősüvegeket, és földhöz vagdostam őket, még nem voltam tizennégy éves. Düh volt bennem, hogy aki ide jön majd, annak ez ne maradjon meg. Úgyhogy bokáig pezsgőben és pezsgőszilánkban álltam ott. Amikor is kijött anyám, és akkor kaptam életem első és utolsó pofonját, két rettenetes pofont lekent. Kijöttek a rendőrök is meg mindenki, hogy mi ez a zaj. És akkor azt mondtam, hogy az anyjuk istenit, hát ne igyák meg a mi pezsgőnket, akik ide be fognak költözni. De anyám, aki nagyon jó háziasszony volt, teljes képtelenségnek tartotta, hogy most a kamra úszik a pezsgőben, és azt mondta, hát mit képzelsz? Hát így itt hagyni a lakást, ezekkel a cserepekkal és a kiömlött pezsgővel? Meg vagy te örülve? Én meg visszafeleltem, hogy te vagy megörülve. És ott ordítottam. Nekem volt igazam, szerény véleményem szerint. Meg persze neki is igaza volt, mert mit szól az a család, aki ide bejön, hogy ilyen rendetlenséget talál. Aztán fölraktak egy teherkocsira, és bevitték minket a gettóba. Hát ez történt.

– *És a gettó mennyi ideig tartott?*

– Nekünk tovább tartott, mint másnak, hál' istennek, talán olyan öt hétig. Váradon nagyon sok zsidó élt, körülbelül harmincezer. A százezres lakosságból harmincezer. A gettó egy elkerített terület volt a városban. Ide mindenkit bevitték. Elég vacak körülmények között voltunk, úgy húszan egy nagyobb szobában. Mindent kivittünk a szobákból, matracokat raktunk le, és azokon feküdtünk. Ott édegettünk. Ennivaló volt, de nem jó, és dolgozni nem kellett. Volt a Dreher-sörgyárnak egy lerakata, aminek a pincéjében volt egy csendőrkülönítmény. Ez behívta a gazdagabb embereket, és nagyon megverte őket, hogy hol rejtették el a vagyonukat, vagy kinek adták oda, kereszténynek. Ezt a zsidók pillanatokon belül csak úgy hívták, hogy a pénzverde, mert kiverték az emberekből a pénzt. Egy Rektor nevű százados vagy főhadnagy volt a főnöke, és ott elég keményen vertek, villanyoztak is, fürdőkádban, vízben, meg minden rémség. Volt egy öreg bácsi, egy nagyon primitív, nagyon gazdag nagykereskedő zsidó, akit rettenetesen kínoztak, és mikor már nem bírta, akkor azt mondta, hogy hagyják abba, megmondom, nem bírom, hagyják abba. Elengedték, és akkor azt mondta, hogy hát megmondom. És akkor azt mondta: Kossuth Lajosnak. És akkor megint borzalmasan elkezdtek verni. Akkor egy fél óra múlva megint: most már nem bírom, megmondom. Kinek? Széchenyi Istvánnak. Őt agyonverték egyébként ott bent. Hős volt, egy hülye hős, mert a pénzt fontosabbnak tartotta, mint az életét, és volt valami fura dac és düh benne. Nagyon primitív ember volt, azt hiszem, egy ortodox, vallásos ember.

– *Hogy úsztátok meg?*

– Apám zsenialitásának köszönhetően. Az történt, hogy egy idő múlva bejöttek a vonatok a gettóba, ahol volt egy pályaudvar-féleség, és bevagonyírozták az embereket, és elvitték őket Auschwitzba, vagy nem tudom, hova. Így vitték el a nagyapámat, nagyanyámat, nagybátyámat, nagynénémet, akik közül senki nem jött vissza. A harmincezer emberből jó, ha tíz százalék életben maradt. Apám tudta, hogy a hatóságok, a németek is, a magyarok is, nagyon félnek a flekktífusztól. És Ukrajna, ugye, tele volt flekktífuszosokkal. A gettóban pedig volt néhány munkaszolgálatos, akik ezt hozhatták onnan. Például Zsolt Béla, az író, akit Steiner Bélának hívtak rendes nevén. Apám tehát kitalálta, hogy itt flekktífuszjárvány van. Nem volt, persze. Akkoriban már nagyon jóban voltunk egy csendőrral, Ladi Gyula bácsival, egy dunántúli parasztemberrel. Gyula bácsit úgy ismerem meg, hogy egyszer találkoztam vele, és sírt. Megkérdeztem, hogy miért sír. Az utcán. Mire azt felelte, hogy ez olyan rémes, hogy a gyerekekkel mit csinálnak. És akkor azt csinálta, hogy a pisztolyát otthon kirakta, és a pisztolytáskában hozott be vaját meg mindenféle vitaminos ételt. Kérdeztem tőle, mi lenne, ha elkapnák. Azt mondta, hogy nem végez-

nék ki, hanem kizavarnák a frontra azonnal. És nem mint csendőrt, hanem mint közkatonát. Gyula bácsi nagyszerű ember volt, és nagyon sokat segített abban, hogy – Vas Pista szavával –, az ép eszemet meg tudtam őrizni, és '45 után nem lettem egy hisztérikus zsidó bosszúálló, nem tudom én, mi. Apám kitalálta tehát a flekktífuszt. Igen ám, de a hatóságok azt mondták, hogy hátha hamisak a laboratóriumi eredmények, úgyhogy egy kinti orvosnak ezt meg kell néznie, méghozzá a tisztí főorvosnak. Várad tisztí főorvosa az ugyancsak nagyszerű ember, Beöthy Konrád volt. A nagy földbirtokos Beöthy család sarja, akik közül Beöthy László és Beöthy Ödön fontos szereplője volt a '48-as szabadságharcnak. Konrád bácsit tehát valahogy értesíteni kellett, hogy találja meg a nem létező bacilust. Ladi Gyula bácsi vitte ki az üzenetet, amit nem lehetett leírni, és aránylag bonyolult probléma volt, úgyhogy nagyon hosszasan magyarázta neki apám, de tökéletesen megértette. Konrád bácsi pedig megtalálta a bacilusokat, mire elrendelték, hogy a gettón belül legyen egy járványkórház. Ez egy teljesen hamis kórház volt. És közben az embereket elvitték, úgyhogy elég morbid helyzet volt: létezett egy abszolút kihalt városrész, harminc ember élt ott, ahol nem sokkal előbb harmincezer. Ott sétáltam az utcákon meg a lakásokban, kutyák, kóbor kutyák szaladgáltak, olyan volt, mint egy Buñuel-film. Aztán egy idő múlva elkezdtek rémhírek vagy igazi hírek terjedni, hogy előbb-utóbb fölgyűjtják a kórházat, ránk szögeznek, ahogy Ukrajnában meg másutt csinálták a járványkórházakkal. Ez ismert módszere volt a hadvezetésnek, pokoli módszer. Szóval, akkor megszöktünk, és átszöktünk Romániába, ami elég simán ment. Egy román orvosnak, egy váradi román orvosnak – hadd mondjam ki a nevét –, Tercán doktornak a segítségével, akinek a határon voltak kapcsolatai, és Gyula bácsi segítségével.

– Könnyen szöktetek át?

– Elég könnyen. Egy éjszakát gyalogoltunk egy erdőn keresztül. Hogy teljes legyen a nációk keveréke, egy Dörner nevű német paraszt szöktetett át bennünket – ő már persze pénzért. Egy Biharsályi nevű községnél, románul Şauaieu, értünk át. És ott egy román tiszt fogott el bennünket, egy egészen fiatal hadnagy vagy főhadnagy. Én elég jól tudtam románul, de a szüleim abszolút magyar érzelműek lévén nem tanultak meg, dacból meg nacionalizmusból, meg nem is volt szükség rá, mert Váradon alig élt román. Szóval, megállt előttnk ez a tiszt, elővett egy újságpapírt, és azt mondta, hogy ki tud itt románul? Mondtam, én. Fordítsam le. És az volt az újságcikkben, hogy a határ illegális átlépéséért helyben fölkoncolandók, akik ezt teszik. És én ezt ott lefordítottam, mire apám unottan és fáradtan azt mondta, hogy hát akkor rajta, koncoljon. Ezt is lefordítottam. Tornapőben volt ez a tiszt, és egy nádvessző volt a kezében, azzal veregette a lábát. Azt mondta, hogy hát nem eszik azért olyan forrón a kását, és mi van maguknál? Na akkor, ami még volt – apámnak volt néhány Napóleon-aranya meg egy órája, meg mit tudom én, mi –, azt szépen elvette. De elvitt bennünket az első nagyobb faluba kocsin vagy szekéren, Tenke volt a neve, románul Tinca, ott megvette a jegyet az egész társaságnak a saját zsebéből. Igaz, hogy ez kevesebb volt, mint amit elrabolt, annak a huszada vagy ötvenede, de ugye a viccelélve, agyon is lövethetett volna. Megvette a jegyeket, föltett a vonatra, és azt mondta, hogy velem nem találkoztatok. Aztán a vonaton elkaptak egy razzianál, és bevágtak egy Targu Jiu, magyarul Zsilvásárhely nevű internálótáborba, ami már Románia mélyén volt. Ez egy fura tábor volt. Együtt voltam például Ceauşescu elvtárral, de együtt voltam Majtényi Erikkal is, aki egyike volt a világ legkedvesebb embereinek, Mann Eriknek hívták még akkor. Akivel nem tudtak mit kezdeni a románok, azt oda berakták. Voltak ott kommunisták, vasgárdisták, tehát a kormánynál jobboldalibbak, és volt egy amerikai, Tom Corde-nak hívták, akinek lelőtték a repülőjét. Voltak homokosok, és ott volt Tudor Arghezi, a legnagyobb költőjük, mert írt egy németellenes cikket. Rém furcsa hely volt.

– Szigorú tábor volt?

– Nem, abszolút nem. Lengyel volt sok, akik átszöktek a lengyel összeomláskor.

Magyarországon Antall József apja mentette őket, aki nagyon rendes ember volt. A tábor nem volt szigorú, nem kellett dolgozni sem, ami ilyenkor azért nagy előny. Az enivaló nagyon rossz volt, és sok járvány volt, vérhas, sokan meg is haltak, de mi megúsztuk. A latrina terjesztette a vérhast. Viszont mi egy ottani román ügyvéd tanácsára csináltunk egy monokli nevezetű szerszámot, amiről te nem tudod, hogy micsoda. Az egy ilyen facyak, aminek a közepe ki van vájva a fenék számára, és van egy kis fogantyúja, és rá lehet tenni a latrinára. És utána nagyon tisztára le kell sikálni minden oldalán, az egy életmentő feladat, és azt senkinek kölcsön nem szabad adni, és be kell vinni a barakkba. Barakkokban laktunk, úgyhogy ez mentette meg az ember életét, vagy legalábbis, nem lett beteg. Kinézetre olyan, mint egy monokli, mert hát lyuk van a közepén. A táborban aztán nagyon jól megtanultam románul. Rövid ideig voltunk ott, néhány hónapig, a felszabadulásig, augusztus 23-ig, mikor Románia átállt. Nagy nap volt, fölrobbant a tábor, valahogy úgy önmagától. Nem voltak még ott az oroszok, magától fölrobbant. És akkor számomra vége lett a háborúnak.

– *Te mit csináltál ebben a táborban?*

– Ady-esteket rendeztünk, akármilyen komikusan hangzik. Nagy magyarok voltunk a történetek után, akár hiszed, akár nem. Volt a táborban egy Epstein Erzszi nevű nő, aki Halász Gábornak volt a felesége vagy szerelme. Még nem tudta, hogy Halász Gábert megölték. Ő tudta Adyt kívülről, úgy, ahogy volt, az egészsét. És Ady-esteket rendezett az Epstein Erzszi, aki aztán a háború után egy Tóth Endre nevű parasztpárti képviselőnek lett a felesége. Volt kulturális élet. A román ügyvéd, akitől a monoklit tanultam, és aki segített kifaragni, a román irodalomról beszélt. Szóval, mint egy börtönben, olyan volt, csak hát lazább volt, mert barakkokban laktunk, és lehetett mozogni. Volt Appellplatz, azt azért megtanulták a németektől. Ott reggel állni kellett egy kicsit. Könyv nem volt, de mindenki emlékezett valamire. Apám orvostörténeti előadásokat tartott. Elég jó színvonal volt, azt kell mondjam. Sok értelmiségi volt ott. Tom Corde-ot is kértük, de elég primitív ember lévén semmiről nem tudott beszélni, arra emlékszem.

– *Erről a Tom Corde-ról meséltél egyszer egy történetet.*

– Hát igen. Kiszabadult és megérkezett Bukarestbe, talán ő volt az egyetlen amerikai fogoly Romániában, és ebből az alkalomból a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, ami ott is működött a háború után, nagy ünnepséget rendezett az Árupalota tetején, ami egy magas épület Bukarestben. Tom Corde evett-ivott, aztán le akart menni, kinyitotta a liftajtót, és nem vette észre, hogy nincs benne lift, belépett és szörnyethalt huszonkét vagy huszonnégy éves korában, miután lezuhant a repülőgépe, és túlélte az internálótábort. Ez egy ilyen túl jó történet, azért nem mondtam magamtól. Akkor már mi is Bukarestben voltunk, mert néhány hónapig utána Bukarestben laktunk, ott hallottam.

– *És miért pont Bukarestbe mentetek?*

– Hát, mert Várad még német megszállás alatt volt, és ott még dúlt a háború, és Bukarest tűnt olyan városnak, ahol lehetett élni. Apám rögtön elkezdett dolgozni, ott maradtunk körülbelül '45 tavaszáig. Román iskolába jártam, ahol is az történt, hogy a második vagy harmadik nap megverték a román gyerekek mint bűdös magyart, mint bozgot. Ez volt a kifejezés. Mert rosszul tudtam azért románul. És én akkor fogtam magam, és elmentem az igazgatóhoz, akit úgy hívtak, hogy Graur – nevére emlékszem furcsa módon –, ami tücsköt jelent egyébként, és azt mondtam neki, hogy hát én ezt nem tartom korrektnek, hogy engem még egy fél évvel ezelőtt mint zsidót vertek a csendőrök, és most itt mint magyart vernek az osztálytársaim, azért ez túlzás. És Graur azt mondta, hogy egyetért velem, és bejött az osztályba, és elmondta, hogy ez történt, amire a szünetben még jobban megverték a gyerekek. Akkor én hazamentem, és apám valami olyasmit mondott, hogy nem szép dolog árulkodni. Ez is érdekes volt, hogy ezt mondta, hogy az ember nem árulkodik. Igaza volt? Azt hiszem, igaza volt.

## TÁVOLI TÜKÖR

Négy esztendővel ezelőtt az ÉS-kvartett akkori négyesének első beszélgetésén, amelynek Spiró György *Tavaszi Tárlat* című regénye volt a témája, óvatos, alig észrevehető vitába keveredtem két kiváló kritikustársammal, Margócsy Istvánnal és Radnóti Sándorral arról, hogyan értékeljük a prózafordulat utáni magyar prózaírást, illetve prózakritika teljesítményét (*Élet és Irodalom*, 2011. február 4.). Spiró műveinek kanonizációja „az akkori [nyolcvanas évekbeli] irodalomértés esztétizmusa” miatt ment végbe megkésettén, mondta Radnóti. Akkoriban terjedt el a kritikus dicséretfajta: „X-nek jók a mondatai” – Spiró viszont („az egyik legnagyobb magyar író”) „fád, szürke nyelven írta a legjelentősebb könyveit is”. Ugyanez a tétel Margócsy megfogalmazásában így hangzott: a hetvenes évek végétől a magyar prózának a „nyelvi ornamentikára” súlyt helyező részét kanonizálták, s ez mára oda vezetett, hogy könyvek sorában szépek a mondatok, de olvashatatlank a művek. „Függetlenül Spiró ezen könyvétől – mondta Margócsy –, jelenleg ennek az irodalomtörténeti vonulatnak a leszálló ágát éljük meg. A mai fiatalabb prózaírók egyáltalán nem ezt az ornamentikus formát forszírozzák.”

Radnóti finoman, ironikusan határolta el magát a „jó mondatok” prózaírásától és „esztétista” kritikájától, szembeállítva velük Spiró „nem jó” mondatait; Margócsy nemcsak elhatárolódott az „ornamentikus” „irodalomtörténeti vonulattól” és kanonizációjától, de belekezdett a bírálataiba, s megállapította a visszaszorulását is. Talán mert meglepett, hogy ilyen gyorsan felszínre került a beszélgetés témáján túlmutató nézetkülönbségünk, vagy mert az elhatárolódás gesztusát fontosabbnak éreztem beszélgetőtársaim mondataiban, mint állításaik tartalmát, nem vitatni kezdtem a kijelentéseiket, hanem valamiféle azonosuló gesztussal válaszoltam: az én irodalmi generáción szömvészek szerepeiben nőtt fel a nyolcvanas években, s ez ma is meghatározza a kritikus elvárásaimat.

Azóta prózaíróktól is, kritikusoktól is olvastam nyilatkozatokat, amelyek így vagy úgy elhatárolódtak a Margócsy emlegette „irodalomtörténeti vonulattól”. Térey János a *Protokoll* című verses elbeszéléséből készült színdarab bemutatója alkalmával adott interjút kezdte így két évvel ezelőtt: „Az irodalmat ábrázoló irodalomból keresem a kiutat. A kilencvenes években divatos volt a l’art pour l’art »szövegirodalom«, amikor az írás létrejött volt az írás témája is. Én az elbeszélés, a mese újjáavatásában hiszek.” (*HVG*, 2012. február 4.) Lengyel Imre Zsolt valamivel később egyik bírálataiban (*Jelenkor*, 2012/4) „részben elsüllyedt, és sokszor immár csak elhatárolódási alapként emlegetett szövegcsoporthoz” nevezte a prózafordulat kánonát és az úgynevezett szövegirodalmat. Kiss Tibor Noé nemrégiben, *Aludnod kellene* című kötetének egyetemi bemutatóján, prózaírásának politikai tétjéről beszélt, arra biztatva hallgatóit, hogy menjenek ki az olyan telepekre, mint a regényében megjelenített, hogy lássák, tapasztalják meg, hogyan él a magyar társadalomnak az ilyen településformákra beszorult, reménytelen rétege.

A „nyelvi ornamentikát” előtérbe helyező próza, „az irodalmat ábrázoló irodalom”, a „szövegirodalom” remélt, éppen végbemenő vagy már végbement lehanyaglásáról, illetve a valóság feltárásának feladatáról, az elbeszélés újjáavatásáról és politikumáról szóló sorok eszembe juttattak egy korábbi, már elfelejtett kritikai pillanatot, amikor hasonló módon búcsúztattak írók és kritikusok egy „irodalomtörténeti vonulatot”, amely újat hozott a magyar prózába és értelmezésébe. Az alábbi tanulmány erről az egykori

kritikai pillanatról szól; nem vizsgálja tehát sem a prózafordulat irodalmát, sem azt, hogy valóban lezárulóban van-e e prózafajta története, s valóban valami realistább, cselekményközpontúbb, politikusabb irodalom váltja-e fel. Mint egyes történeti írásművek, amelyek valamely régebbi tér/idő világát és eseménysorát azért mutatják be, hogy tükröt tartsanak vele a jelenüknek, tanulmányom egy 1935–1947 közötti magyar kritikai diskurzust igyekszik bemutatni, amelyben hasonló, noha nem azonos témák, érvek, állásfoglalások kavargtak, mint a mai, „az irodalmat ábrázoló irodalmat” búcsúztató vitában.

„Hétköznapiok vs. csodák” diskurzus: így fogom nevezni az egykori kritikai modellt, amely Szerb Antal 1935-ös könyve, a *Hétköznapiok és csodák* nyomán terjedt el magyar bírálatokban. Mielőtt elmesélném a történetét, megmutatom működés közben, Örley István kritikáján, amelyet Sötér István regényéről, *A templomrablóról* írt a *Magyar Csillag* 1944-es évfolyamába: „E nemzedék szépíróit általánosságban kétféle törekvés jellemzi. Egyik csoportjuk nagyjából a realista-naturalista csapáson halad tovább, a nagy elődök nyomán lépkedve, vagy több-kevesebb eredetiséggel; talán megalapozottabb, szilárdabb kötésű műveket hoznak létre, mint e generáció másik ága, tagadhatatlan azonban, hogy még legtehetségesebb képviselőik is kevés igazi újsággal oltották be eddig szépprózáukat. A másik ág: a vívődők, a keresők, a nyugtalanok, az igényesebbek – ők azok, akik a »hétköznapiok és csodák« közül az utóbbit akarják művükbe becsalogatni.” (Mai olvasó a szerző *A Flocsek bukása* című kötetében találja meg a bírálatot.) A „hétköznapiok / csodák” felosztás alapvető osztályozó szempont volt sok-sok 1935–1947 közötti bírálatban. A „hétköznapiok” nagyjából a prózaírás „realista-naturalista csapását” jelöli, mint Örley cikkében is; a „csodák” – ellenfogalom, a jóval nehezebben meghatározható nem realista elbeszélőpróza jelölője.

Mire e diskurzus története 1944-be, Örley bírálatához ért, addigra nagyrészt maga mögött hagyta 1935-ös lendületét. Szerb könyvében a „hétköznapiok / csodák” felosztás még erős értékelési szempont volt: unalmasnak és idejétmúltnak tartotta a naturalistának (értsd: realistának) nevezett regényírást, sőt, kiterőnek, zsákutcának tekintette a műfaj évezredes fejlődésében, amely után most, az 1910-es, 1920-as évektől kezdve a műfaj visszanyarodik önnön eredetéhez, a csodához. „A XX. századi regényírásban mindegyre erősebb lesz a hajlam, hogy a regény visszatérjen [a valóságábrázolástól] a csodához, újra nyíltan és bevallottan fikció legyen, játékos mitológiapótlék” – olvashatjuk könyve elején. Örley bírálatában nincs ilyesmiről szó: a regény fejlődéséről szóló nagyarányú kritikai vízió meggondolt osztályozási rendszerré szelídült. Kétféle szépprózát lehet írni, mondja Örley: akik inkább hajlanak az elődök követésére, realistán írnak; akik önállóbb úton járnak, a „csoda” irodalmát keresik. Mindkét írói magatartásnak van előnye és hátránya: az előbbieket megalapozottabb műveket hoznak létre kevés újdonsággal; az utóbbiak – épp fordítva. A „hétköznapiok vs. csodák” diskurzust a realista elbeszélőpróza le-, s a nem realista felértékelésére találták ki a harmincas évek közepén. Később azonban olyanok is használták, akiknek eltérő kritikai céljaik voltak: akik vissza szerették volna állítani a jogába a realizmust, s szkeptikusan nézték a „csodás” irodalom hazai darabjait. Közéjük tartozott Örley is.

De kezdjük az elején, a *Hétköznapiok és csodákkal!* Illetve, nem is az 1935-ös könyv a nyitánya az én történetemnek, hanem Szerb Antal két évvel korábbi kritikai tanulmánya, *A mai angol regény*, amelyet könyve kiindulópontjának, előképeként tekintek; vagy fordítva: a *Hétköznapiok és csodák* az 1933-as, az *Erdélyi Helikonban* megjelent tanulmány bővebb és problematikusabb változata. Amikor azt írom, „problematikusabb”, nem azokhoz szeretnék csatlakozni, akik utólag, hátuk mögött az azóta megszilárdult (ám korántsem örök) kánonnal, leszólják Szerb tájékozottságát és kritikai érzékét, mondván, ’ugyan sokat olvastott, de melléfogott, amikor nem tartotta remekműnek az *Ulyssset*, s kora nagy írójának

vélte Huxley-t' stb. Ha nem tartotta remekműnek, hát nem tartotta; ha nagy írónak vélte, hát annak vélte. Nem látom problematikusnak ezeket az ítéleteket. Egyikünk ilyenek, másikunk olyannak vél egy-egy alkotást. Nem ez a fontos. Sem előtte, sem utána nem írt magyar kritikus olyan összefoglaló művet a nagy irodalmak kortárs fejleményeiről, mint a *Hétköznapiok és csodák*. Szerb könyve egyedi darab a magyar kritikáirásban. Nem hinném, hogy volna magyar kritikus, aki ma hasonló vállalkozásba merne fogni. Úgyhogy előbb megemelem a kalapom előtte, s csak utána mondom el, mit látok problematikusnak benne.

Szerb könyve három eltérő céllal íródott. Egyrészt *kritikai* mű a modern regény olyan új jelenségeiről, amelyek elsősorban (majdhogynem kizárólag) az angol és a francia irodalomban jelentkeznek. Másrészt (kissé sovány) *regényelméleti* fejtegetés a regény lényegéről, a lényegtől való 19. századi (naturalista-realista) eltérésről és a modern visszatalálásról. Harmadrészt rangos *ismeretterjesztő* áttekintés a francia, az angol, az amerikai és a német kortárs regényírásról. E három cél együttesét látom problematikusnak. Az ismeretterjesztő áttekintés sikeresebb – mert nyitottabb, kevésbé részrehajló – lehetne a kritikai opció és a regényelméleti spekuláció nélkül. A kritikai opció kifejtésének semmi szüksége nincs a 3., s alig valami szüksége van a 4. fejezetre, mivel az amerikai regényben nem (vagy alig) mutathatók ki az új regény ismérvei, a német regényben pedig csak akkor, ha a szerző valamelyest módosít az ismérveken. De még a kritikai opció kifejtése és az elméleti alátámasztás viszonya sem problémamentes: az elméleti alátámasztással túlgözyi magát a kritikus önnön ellenfele, a naturalista-realista regény fölött. A célok ellentmondásos viszonya a mű hanghordozásának ellentmondásosságában is érzékelhető: a könnyed kritikus hang helyenként – különösen oda nem illően az utószóban – komolykodóan tudományossá válik.

A *Hétköznapiok és csodák*ban fellelhető kritikai opció – azaz a naturalista-realista regény elvetése és a nem realista modern prózáírás felértékelése – ott volt már *A mai angol regényben* is. Ami hiányzott belőle: a regényelméleti spekuláció, s a további három nagy irodalomra kiterjedő körkép. Az 1933-as tanulmány kritikai szándéka, ha korábban nem, utolsó bekezdésében vált nyilvánvalóvá, amelyben a szerző szembeállította az angol regény (Huxley-val, Joyce-szal, Virginia Woolffal, Lawrence-szel, Powys-szal és másokkal bemutatott) nem realista sokféleségét a magyar prózáírás elavult eszköztárával. „Pedig a határon túl már nagyon más világ van. Ideje volna, hogy a mi íróink is, felszabadult, játékos fantáziával, hétköznapiokon, helyi és osztályi részlegességeken túl eljussanak már az időtlen emberi lélekig.” (Szövegét lásd *A trubadúr szerelme* című Szerb-gyűjteményben.) E tanulmányban a „hétköznapiok” még nem a realista próza kulcsmetaforája, s a nem realista irodalom jellemzésére még nem a „csoda” a kulcskifejezés, hanem – miként az imént idézett zárómondatban – a „játékosság”. A „csoda” az 1935-ös könyvben a regényelméleti alátámasztás eredményeképp szorította hátrébb a „játékosságot” – s mindennek a diskurzus történetében még lesz jelentősége.

Havasréti József azt írja remek Szerb Antal-monográfiájában a *Hétköznapiok és csodák*ról, hogy a szerző koncepciójának az ismertetett regények közül *A varázshegy* felel meg a legjobban. Nem tudom, így van-e. *A mai angol regényben* mindenesetre még az *Orlando* tűnik a nem realista angol prózáírás összefoglaló művének. „A játékosság az, ami először tűnik fel az embernek, mint az új angol regények közös ismertető jele.” „A játékosságban a legmesszebb Virginia Woolf ment el *Orlandójával*” – olvashatjuk az 1933-as írásban. Havasréti a két évvel későbbi könyv elemzésében, joggal, főként Kerényi Károly mítoszfelfogásának a hatását hangsúlyozza, s rámutat Szerb művének kultúrkritikai, profetikussá jelleget. Ám Kerényi hatása a *Hétköznapiok és csodák*nak a regényelméleti fejtegetéseiben érvényesül, a mű kritikai opciója (már 1933-ban) megvolt Kerényi teóriái nélkül is. S Szerb könyvének nem a kultúrkritikai, profetikussá mondanója tett jelentős hatást kortársaira, hanem a kritikai opciója. A *Hétköznapiok és csodák* nem foglalkozott magyar regényekkel

(noha három művet, a *Prae-t*, a *Zendülőket* és a *Fekete kolostort*, összefüggésbe hozott egy-egy nyugat-európai prózajelenséggel). Az 1935 utáni években azonban Szerb számos magyar regényről írt kritikájában alkalmazta könyvének a kritikai opcióját: e bírálatait akár úgy is tekinthetjük, mint hiányzó magyar fejezetének pótlólag megírt részleteit.

A legjelentősebb e bírálókat közül a *Féltékenyek*ről íródott. Eltelt két év a *Hétköznapiak és csodák* megjelenése óta, s Szerb tézise óvatosabbá módosult. „A naturalista [értsd: realista] regény formavilága elméletben már régen megbukott, de a gyakorlatban alig lehet nélküle megenni. A naturalista módszer túlságosan is megfelel a regény természetének és a naturalista regény eredményei túlságosan is nagyszerűek ahhoz, hogy szabadulni lehetne tőlük. A regény, ami a naturalista regényt felváltaná, még mindig csak kísérleti jellegű. A mi irodalmunkban jóformán kísérlet is alig történt” – írta. (A bírálat a *Nyugatban* jelent meg, én *A trubadúr szerelme* című kötetből idéztem.) E mondatok talán a szintén 1937-ben megjelent *Utás és holdvilág* megírásának a tapasztalatait foglalják magukban. Szerb regényéről már kortárs kritikusai megállapították, hogy voltaképpen a *Hétköznapiak és csodák* regénykoncepciójának a szépírói megvalósítása. Am olyan megvalósítása, teszem hozzá, amely vélhetően meg is változtatta a koncepciót: korrigálta és mérsékeltebbé tette. A módosítás  *részlegesen* helyreállította a naturalista-realista regény és módszer 1933-ban vagy 1935-ben még kétségbe vont rangját. Ugyanakkor a tézis (a regény elmozdulóban van önnön értékesebb, nem realista pólusá felé) maradt, s a magyar irodalomban Márai Sándor regénye volt a példa rá.

Így jellemezte a *Féltékenyeket*: „Márai Sándor régibb regényeiben is igyekezett elszakadni a naturalizmus formahagyományaitól..., de teljes diadalmas szakítása a naturalizmusmal csak most ment végbe, s ebben a regényében találta meg azt, ami a naturalizmus után kell hogy következzen, a szublimáltabb regényművészetet. Megtalálta végre az irracionális őselemet a legpolgáribb életformák mélyén, megtalálta a hétköznapiak mélyén leleselkedő csodát.” E sorok remekül mutatják a „hétköznapiak vs. csodák” kritikai modelljének nagy előnyét: a műfaj világirodalmi látószögű fejlődésének a kontextusában tudja tárgyalni a vizsgált regényeket. A *Féltékenyek* a harmincas évek végén, a negyvenesek elején sokak számára jóval jelentősebb (és másféle) alkotásnak tűnt, mint amilyennek a mai Márai-szakirodalom látja. „Márai főműve, a *Féltékenyek* kétségkívül a legmerészebb kísérlet a magyar irodalom történetében”, írta Kovács Endre a *Sorsunkba* 1942-ben *Népiség és urbanitás* című érdekes tanulmányában. „A *Féltékenyek*ben az író végképp kirúgta maga alól a valóság talaját”, írta Örley István a *Napkeletbe* 1939-ben. Mindkét kritikus a realizmusmal, a hagyományos regénnyel radikálisan szakító műnek látta Márai alkotását – s Szerbvel ellentétben nekik nem magyar tetszett ez a szakítás.

Mai irodalomtörténészek másként ítélik meg Márait és művét. „Fejlődéstörténeti értelemben nem igazán huszadik századi író”, olvashatjuk róla Szegedy-Maszák Mihály egyik tanulmányában (*Felmagasztosítás és tönkretétel: nyelv a két háború közötti regényben*). A kortársak közül sokan ezt épp ellenkezőleg látták. Miért árnyékolódott le vajon a *Féltékenyek* egykor érzékelt újszerűsége, radikalitása? Talán a szerző harmincas-negyvenes évek fordulóján írt rosszabb regényei temették maguk alá a mű hatását, talán a háború, s a vele járó kulturális éghajlatváltozás. Egyediségét elhalványította a későbbi szerzői megoldás is, amely besorozta a *Garrenek műve* nagyobb ciklusába. A negyvenes évek múltával pedig elsüllyedt a regény egykori kontextusa, amely Szerb, Kovács és Örley kijelentéseinek valaha értelmet adott. Mivel a 20. százados irodalomtörténészek többsége valójában nem történész, hisz inkább érdeklődnek mai kanonikus feladatok, mint egykor volt kontextusok iránt, feltáratlan maradt ez a kritikai keret is. A *Féltékenyek* kortárs kritikusai főként a mű cselekménytelenségét tekintették újszerűnek, s nem lehetetlen, hogy Márai igazat adott volna nekik. *Ihlet és nemzedék* című esszékötetében így írt például Csehov *Fehérkutyás asszony* című elbeszéléséről: „olyan bűnösen nem történik

[benne] semmi, hogy még én is megijedtem, aki pedig lelkesen és öntudatosan vagyok cselekményellenes”.

Szerb más 1937–1938 táján írt bírálataiban is használta a „hétköznapiok vs. csodák” értelmezési keretet; nem térek ki rájuk, nem irodalomtörténeti tanulmányt írok. A Rónay György *Keresztút* című regényéről írt bírálatában (a *Nyugatban*) még így jellemezte önmagát: a kritikus, „aki a csodaszzerű, irracionális elemek betörésétől várja a regény megújíthatóságát”. Ám még ugyanebben az évben, 1938-ban, nagyszerű visszaemlékező esszéjében, a *Könyvek és ifjúság elégiájában*, kénytelen volt visszavonni 1935-ös tézisének a kétharmadát. „Nyugaton közben elmúlt a csodaváráo frivolitás divatja. (Most már tudom, hogy sajnos csak divat volt.) Most már újra vastag könyveket írnak burzsoá családok életéről, némelyik Nobel-díjat nyer, némelyik nem. A neo-frivolizmust legyőzte az örök naturalizmus, a neo-unalom.” (Az esszét Szerb *Gondolatok a könyvtárban* című könyvében találhatjuk meg.) A kritikai opció – az irracionális elem köré épült regény fel-, s a realista regény leértékelése – megmaradt, de nem támogatta már se a nyugati irodalmak aktuális trendje, se regényelméleti meggyőződés (nincs már arról szó, hogy a csoda a regény lényege; épp a naturalizmus tűnik öröknek). A fejlődési irány, amely a műfaj újjászületését ígerte, lezárt rövid időszakknak bizonyult. Szerb Antal a következő években már e kritikai csodás jegyében használta a „hétköznapiok vs. csodák” értelmezési keretet. A *világirodalom történetében* 1941-ben nagyjából megismételte a három évvel korábbi szavait: „A húszas évek elején mi is azt hittük”, írta az angol regényről, hogy a műfaj a realizmustól a csoda felé fordul – de ez csak múló divat volt. S akár az angol, a francia irodalom is visszatért a harmincas években a realizmushoz.

Az összegzés pedig, tíz évvel a kritikai opció megfogalmazása után, Szerb 1943. április 3-i, az esti *Kis Újságnak* adott interjújában így hangzik, a „Mik a világirodalom várható irányai?” kérdésre válaszolva: „Nagyon hozzáértő emberek szerint egy új realizmus következik. Mostanában különösen amerikai példákra lehet hivatkozni: Steinbeckre vagy Hemingwayre... A húszas évek merész kísérletezései után a harmincas és negyvenes évek irodalma megint józanabb és szürkébb – közelebb jár a valóság egyszerűbb ábrázolásához, tehát realisztikusabb. Lejár a szeszélyes belső monológok, az idővel való kísérletezések kora, a csodával és meszerűvel való játszadozás, amely a húszas évek irodalmát oly változatosá tette.” A nyugati trend tehát egyértelmű. Kritikai opcióját Szerb mégsem adta fel – csak időszerűtlennek nyilvánította: „Nem vagyok benne biztos, hogy ez csakugyan fejlődés-e, csakugyan azt jelenti-e, hogy érettebb, szolidabb, közösségibb irodalom felé megyünk. Lehet, hogy csak fáradtság jele mindez, lehet, hogy nyugodalmasabb időkben a irodalom megint nyugtalanabb lesz, és visszatérnek a félbehagyott kísérletekhez.” (Mindezt a *Visszaperelt idő. Beszélgetések Szerb Antaltól* című kötetből idéztem.) Szerb interjújával mindenesetre elérkeztünk a 2010-es évek írói-kritikusi dilemmáihoz: „Az írókat ma a tartalom, a mondanivaló, a »világnézet«, a szociális tartalom sokkal jobban érdekli, mint a forma. Korunkban a l’art pour l’art elve csakugyan nem időszerű – ezt a luxust most nem engedhetjük meg magunknak.” Akkor a világháború, ma a magyar társadalom állapota miatt vélik sokan, hogy a forma kedvéért való irodalom luxus volna, amit nem engedhetünk meg magunknak.

Szerb tézisének, s a „hétköznapiok vs. csodák” értelmezési keretnek több jelentős realista kritikai vetélytársa is volt (s voltak nem-realisták is, lásd például a *Mítosz emlőin* című Németh László-esszét). Bálint György már az 1935-ös könyv bírálatában hangsúlyozta, hogy vannak a világirodalomban olyan tendenciák is, amelyek ellentétesek a Szerb által kiemelt törekvésekkel, például a szocialista realizmus. Később, már az 1940-es évek elején írt, nagyobb terjedelmű, akkor kéziratban maradt kritikai tanulmányát, a *Nyugati regény – magyar regényt*, azt hiszem, a „hétköznapiok vs. csodák” keret realista alternatívájának is tekinthetjük. A leghatékonyabb realista alternatívát azonban Halász Gábor 1940 utáni esz-

széi, bírálatai dolgozták ki – Szerb imént idézett interjúja utalt is rájuk a kortárs amerikai példákról szólva. *A realizmus titka*, a *Két korszerű regényről* című írásaiban Steinbeck lett a példa a „tetszhalott” realizmus feltámasztására, André Malraux és megint csak Steinbeck az „újrealizmusra”. Halász kritikai gondolkodása persze hasonló utat járt be a harmincas évek eleje és 1940 között, mint a Szerb Antalé, csak míg Szerb az időszakasz elején, Halász a végén tett igazán erős kritikát állítást. 1933–1935 körül Szerb azt mondta, hogy a realista regénynek leáldozott (s valami ilyesmit mondott Halász is, óvatosabban); 1940 után Halász azt állította, hogy eljött a regényírásban az „újrealizmus” ideje (s valami ilyesmit állított Szerb is, fenntartásokkal).

A „hétköznapiok vs. csodák” diskurzus története azonban nem ért véget Szerb Antal csatlósásával és tézise kétharmadának visszavonásával. Fiatalabb kritikusok a negyvenes évek elején, épp az értelmezési keret megrendülése idején, olyan kiegészítéssel látták el a keretet, amely új életet lehelt belé. Azt állították, hogy a csodaszerű, irreális elem köré épült regény nem csak nyugati jelenség – van magyar hagyománya is. Lássunk egy pécsi példát – Rónay György tanulmánya (*Magyar regény – európai regény*) a *Sorsunkban* jelent meg 1942-ben: „Divat ugyanis újabban magyarnak csak a Móricz Zsigmond nyomain járó regényt vallani. S vele szemben mindazt, ami formailag, szemléletileg más, nyugati importnak bélyegezni. Holott ennek a modern regénynek magyar előzményei vannak. Nyugattól függetlenül..., saját belső fejlődésünk keretei között alakult ki; jóformán meg is előzi a nyugati »modern» regényt. Csakhogy amit ámulva tiszteltünk Proust-ban, Virginia Woolfban, nem vettük észre – vagy csak nagyon kevesen vették észre – Krúdy Gyulában, Kaffka Margitban, s másokban is.” Nem utoljára egyszerűsödött le az irodalommal foglalkozók fejében Móricz regényírására a magyar elbeszélőprózai hagyomány – ilyesmi történt harminc-negyven évvel később is. Balassa Péter a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján e leegyszerűsödés alternatíváját kereste (akárcsak Rónay és nemzedéktársai 1941–1942 táján), amikor az „új próza” előzményeként bemutatta a realista fővonallal melletti másik, „rejtőzködő hagyományt”: „a századvégi novellisztikára, Gozsdura, Cholnokyra, Lovikra, illetve Kosztolányira, Füstre, Csáthra gondolok”.

*Észjárások és formák (Megújuló prózánkról)* című tanulmánya írásakor, 1980-ban, Balassa nem utalt arra, hogy e „rejtőzködő hagyományt” egyszer már felfedezték, s akkor is a kortárs prózairás újabb eljárásainak az igazolására. A Thurzó Gábor szerkesztette *Ködlövegok* című esszéket 1941-ben jelent meg, többek közt Rónay, Sötér István, Lovass Gyula írásaival, akik akkoriban húszas éveik végén járó fiatal emberek voltak. Lovass például (aki hamarosan, néhány bekezdés erejéig a tanulmányom főszereplőjévé lesz) a két Cholnokyról írt bele. A kötet előszavát Márai írta, aki a „hétköznapiok vs. csodák” diskurzus negyvenes évek elejei „magyar kiegészítésében” elsősorban Krúdy-pastiche-ával, a *Szindbád hazamegy*-gyel vett részt. Krúdy mint minta előkerült Sötér egykor nevezetes nemzedéki regényében, a *Fellegjárásban* is; 1941-es Jókai-könyve is értelmezhető e „magyar kiegészítés” részeként. Ezek a franciás fiatal emberek némiképp másfajta fogalmakat használtak, már a harmincas évek közepétől-végétől kezdve, mint angolok (*Criterion*, *Times Literary Supplement*et olvasó) elődeik. Új regényfajtáról, a „költői regényről” írtak Giraudoux, Ramuz, Giono műveiről szólva, mint Szávai Nándor 1935-ben a *Nyugatban*, és mitikus regényről, francia kritikusok, elsősorban Edmond Jaloux nyomán, mint Lovass. Az olasz mágikus realizmus recepciója is általuk épült be a magyar művek kritikájába. A negyvenes évek elején pedig újraértelmezték a „hétköznapiok vs. csodák” diskurzust.

A harmincas-negyvenes években a világ irodalmi (legalábbis a nyugati centrum irodalmi) közelebb voltak a magyar irodalomhoz, mint manapság. Ma alig-alig fordul elő, hogy kortárs magyar művet más nyelvű kortárs alkotások körében tárgyaljon valaki; ilyesmire csak akkor kerül sor, ha a „magyar Bret Easton Ellist” vélik felfedezni vagy reklámozni. A *Játékos Európa*, Lovass Gyula 1943-as kiváló esszéje, amelyet akár a *Hétköznapiok és csodák* javí-

tott, szűkített-bővített kiadásának is nevezhetünk, ugyanazon keretben értelmezte az *Orlandót* és Szentkuthy *Orpheus*-füzeteit, Pirandello novelláit és Tamási Áron „mitikus játékoságait”. A *Játékos Európa*, jóval rövidebb terjedelemben, ugyanarról szól, mint Szerb 1935-ös könyve: a húszas-harmincas évek újfajta elbeszélőprózájáról. Szűkített kiadás hozzá képest, mert nem írt amerikaiakról, realistákról és a vitalista regényekről; bővített, mert írt olaszokról és magyarokról is. Javított kiadásnak pedig azért neveztem, mert egyrészt visszatért Szerb 1933-as kiindulópontjához: a „csoda” fogalma mellékessé vált, a „játékoság” pedig az újfajta irodalom kulcskifejezésévé lett, akárcsak *A mai angol regényben*; másrészt Lovass figyelme nemcsak a regényre terjedt ki, hanem a novellára is (sőt, néhány bekezdést a drámaíráshoz is szánt), azt állítva, hogy „a játékoság legtermészetesebb műfaja a novella” (esszéjét *Kilenc hős visszatér* című gyűjteményes kötetéből idézem).

A játékoság irodalmának a negatív jellemzői ugyanolyanok, mint a csoda irodalmának jellemzői voltak: a realitás, a cselekmény és a történet megtagadása. „Az egész európai játékoságból hiányzik a hétköznapi vérszag, természetesen naturalista tragikum, hiányoznak az alkotó és cselekvő hősök.” A pozitív jellemzők azonban különböznek: a játékos széppróza gyakran parodikus, gyakran önreflexív, gyakran esszézerű, gyakran intellektuális. „A játékoság mindig fikciót teremt, olyan helyzetet, amely csak az elvonáshoz, fogalomalkotáshoz szokott értelem számára lehet »valóságos« – szinte zárt és kísérleti világot...” Ám Lovass esszéje is úgy tudta, mint Szerb 1943-as nyilatkozata, hogy a csoda, illetve a játékoság irodalmának korszaka véget ért. A *Játékos Európa* nem utóvédeharc, inkább kissé mélabús átmentési akció: „Lehet, hogy a játékoságot komoly, profetikus irodalmi irányok évtizedekre visszaszorítják, de még ezek sem tudják majd mindig elkerülni azt, amit a játékoság felszabadított, meghódított, tudatossá tett. Ízeit tán holnap dobja fel valahol egy könyv, tán csak ötven év múlva.” Nem múlik el tehát a játékoság irodalma, mondta a szerző, hanem beépül az irodalom általános gyakorlatába; új, másfajta művek jönnek, „melyek a játékoság eredményeit be tudják olvasztani stílusukba”. Nemcsak Lovass programja volt ez, hanem talán magáé az esszé közlő folyóiraté, az *Ezüstkoré* (amelyről sok éve Rónay László írt fontos, szeretetteljes füzetet); ugyanígy az átmentés-beolvasztás mellett érvelt Halász újrealizmusával vitatkozva Sötér István is 1943-ban a *Magyar Csillagban*.

Sötér vitacikke utóbb, 1946-ban, *Játék és valóság* című remek esszékötetének a záró darabja lett. Ez a rossz papírra nyomott kis könyv a „realizmus vs. játékoság” keretű alakított „hétköznapi vs. csoda” modell kritikai irodalmának az utolsó összefoglaló alkotása. „Ránk köszöntött hát a realizmus kora s búcsút inthetünk a szürrealizmus ígéreteinek? Valóság vajon a szó, vagy talán a játék kísértésének sem szabad ellenállnunk? Hétköznapiok virradnak ránk vagy csodák?” – kérdezte a címadó esszé, felidézve az itt tárgyalt diskurzus történetének szinte minden fontos szakaszát. E kérdések, írta Sötér, egy nyárvégi beszélgetésen valóságosan is elhangzottak, Kolozsvári Grandpierre Emillel tették fel őket egymásnak. A beszélgetés leírása egyrészt megajándékoz bennünket a ’csoda / játékoság / szürrealizmus’ irodalmának magyar kanonikus listájával, másrészt az átmentés-beolvasztás újrafogalmazott programjával. (Szürrealizmus alatt itt természetesen nem a bretoni mozgalom értendő, hanem a fogalom tágabb, eredeti, apollinaire-i jelentése. Persze, az akkor Budapesten élő Marcel Jean bretoni szürrealista szemével nézve ez bizony nem volt szürrealizmus.) Illyés meg nem nevezett művei, a *Féltékenyek*, a *Párizsi eső*, Cs. Szabó László novellái (*Utrecht ostroma*), „Szerb Antal oly sokak által kárhóztatott szürrealista regénye, az *Utazás és holdvilág*” – sorolta Grandpierre a listát; a beszélgetőpartner könyvei, Thurzó regénye: a *Nappalok és éjszakák*, Illés Endre novellái, Szentkuthy művei – tette hozzá Sötér.

Sok kifogásunk lehet utólag e listát nézve. Jelentős és közepes írók, művek kerültek egymás mellé, némely esetben nem eléggé indokoltan. Ám ennél érdekesebb, hogy az 1946-os

beszélgetők ugyanazon értelmező keretbe helyezték Illyést, Márait és Szentkuthyt, olyan szerzőket, akiket manapság külön dobozokban szoktunk tartani: Illyést a népi, Márait a polgári (vagy a klasszikus modern), Szentkuthyt pedig a csak neki fenntartott (esetleg a Hamvással és Határ Győzővel közös külön-) dobozban. A *Játék és valóság* beszélgetőinek szemével nézve viszont, úgy látszik, némely műveikkel ugyanazon folyamat, vagy inkább ugyanazon irodalmi helyzetet részesei voltak. Íme, ezé a helyzeté: „valamikor, pályája kezdetén, az idősebbik nemzedék, az Illyés Gyuláé is elidőzött realizmus és szürrealizmus választóján. Hétköznapi és csodák választója volt ez számára... S valamikor még mi magunk, a fiatalabbak is a valóság és játék lehetőségének kettősségében próbáltuk megfogalmazni”, milyen irodalmat kell írni. Sőtér könyvének a felelete ezen a választópontra az volt, hogy realista irodalmat kell írni, ám olyat, amely magába olvasztja a 'csoda / játékoság / szürrealizmus' irodalmának eredményeit: »a valóságba bele kell ötvöznünk a valóságon túlit, realitásba az irrealitást, hogy egyik a másikat feszítse, dagassza!«

A *Játék és valóság* összefoglalta és szintézisbe igyekezett rendezni a „hétköznapi vs. csoda” („realizmus vs. játékoság”) kritikai diskurzusát, ám már feltűnt benne az új, baljós riválissal, a Lukács György realizmus-konceptiójával való vita is. Szerzője a folytatás és újrakezdés jegyében írhatta művét, valójában azonban a vita történetének egyik utolsó hozzászólása lett. E diskurzust 1946–1947-ben mássok is újraértelmezték: Szentkuthy például *Csoda és játékoság az angol irodalomban* című előadásában (amely csak 1993-ban jelent meg a *Holmiban*) a csodát és a játékoságot leválasztotta a húszas-harmincas évekről, s az angol irodalom *Szentivánéji álom* óta meglévő, fel-feléledő, állandó vonásaként látta. Újraértelmezés, sőt, meghaladás volt 1947-es Weöres Sándor költészetéről írott „elvi tanulmánya” is, amely kedvelt eljárását alkalmazza: ellentéteket állít fel, majd közli, hogy nem ellentétek, hanem azonosak, egyikben benne van a másik, a másikban az egyik. „Weöres rendkívüli jelentőségű művéből elvi tételszerűséggel derül ki, hogy realizmus és szürrealizmus nem ellentétek, hogy egyik a másik nélkül nem ér semmit”, így hát realista iskolák és szürrealista felekezetek vitája: csak láрма, nulla. (A tanulmányt lásd *Műzsák testamentuma* című kötetében.) Másként mondott búcsút a „hétköznapi vs. csoda” vitának Rónay György 1947-es *A regény és az élet* című könyvének (amely máig a magyar regény legjobb története; igaz, nincs sok versenytársa) záró fejezetében: a regényírás a harmincas években a valóság ábrázolása helyett a játékká, mesévé, esszévé légisítése felé fordult, majd visszatért önnön legfőbb értelméhez, az ábrázoláshoz – írta Halász Gáborra hivatkozva, szavazatát a realizmus mellé téve.

A „hétköznapi vs. csoda” („realizmus vs. játékoság”) vitájának, diskurzusának azonban nem Sótér szintézise, Szentkuthy *Aufhebungja*, Rónay realista vitalezárása vetett véget, hanem a kommunista diktatúra egynemű beszéde. De vajon eltűnt mindenestül ez a kritikai diskurzus? Ha elő is bukkant, diskurzusá, vitává többé már nem állt össze. S vajon tovább éltek-e a diskurzus által felvetett irodalmi lehetőségek a szépirodalomban? Talán tovább éltek. Talán ez a diskurzus az egyik magyarító közege Márai már emigrációban írt regényének, a *San Gennaro vére*nek, Mándy Iván vizionárius novelláinak (mint amilyen például a *Kulikabát*). Lehetséges, hogy a kritikai diskurzus hamarabb halkult el, mint szépirodalmi hatása. Némely korábbi jelentős alkotás is őrizte magában a vita témáit. A *Féltékenyek* a naturalista-realista regény problémáját is tárgyalja, hisz egyik, ironikusan megformált szereplője, a bárónő naturalista-realista regényíró. A *Fekete reneszánsz* egyes fejtegetéseit is lehet vitáhozszólásnak tekinteni: például a katalógusról mint igazi realizmusról szóló részt vagy a Grimaldi-palota leírásának a realizmussal, irrealizmussal foglalkozó bekezdéseit.

A *Féltékenyek* vagy az *Utas és holdvilág* nem rossz regények, de nem remekművek. Az újfajta regény érzékelése a harmincas évek első felének angol–francia regényreceptiójában (amelyet nemcsak Szerb írásaiban érhetünk tetten, hanem vele párhuzamosan, né-

mely esetben vele vetélkedve, Halász Gábor, Hamvas Béla, Illés Endre, Németh László és mások kritikáiban is) kiváltott egyfajta „kritikafordulatot”, de azt hiszem, nem vezetett „prózaforulathoz”. A vélhetően a *Hétköznapiak és csodák* befolyására készült regények többsége közepes alkotás, még ha esetleg maga Szerb udvariasan nyilatkozott is róluk. Az *utolsó hullám* című emlékiratában Kolozsvári Grandpierre Emil (aki némely cikkével, különösen *Az atmoszféra-regény* cíművel, Bontempelli-utószavával, majd *Küzdelem az epikával* című tanulmányával résztvevője volt a kritikai diskurzusnak is) leírja, hogyan kezdett hozzá *A sárgavirágos leány* című regényéhez Szerb könyve hatására, s miért ítéli utólag sikerületlennek. Az okozatisággal szakító detektívtörténetet próbált írni, amelyben a nyomozó irreális sejtéseit követi, mégis eljut a bűnügy felderítéséig. A kísérlet érdekes, de azt hiszem, a szerzőnek igaza volt önkritikus értékelésében. *A sárgavirágos leány* után mindenestre nem írt többé Szerb inspirálta modorban.

Húsz évvel ezelőtt Kabdebó Lóránt érdekes tanulmányt írt a harmincas évek magyar prózájáról (és prózakritikájáról), amely a *Szintézis nélküli évek* című tanulmánygyűjteményben olvasható. Azt állította benne, hogy a nyugati regény magyar recepciója „csak ismertetésként és népszerűsítésként értékelhető”, amely „a korban jelenlévő korszerűség látszatát” keltette ugyan, de mégsem adaptálódtak általa a nyugati regény prózapoétikai eredményei, ugyanis azok, akik nyugati szerzőkről írva tájékozottnak látszottak, írói „gyakorlatukban és a hazai irodalmat szemlélő kritikáikban ugyanakkor egy hagyományosabb próza elkötelezettjeinek bizonyultak.” Érdekes paradoxon ez, bizonyára van is benne némi igazság, de mégsem hinném, hogy igaz volna. A fentebbi oldalakon elég sok példát láthattunk arra, hogy egy-egy kritikus a hazai irodalmat szemlélő cikkében nemzetközi kontextusba helyezte a vizsgált alkotást vagy alkotásokat. E kritikusok többsége szépíró is volt, némelyikük megpróbált olyan műveket írni, amilyen kritikai opció mellett kardoskodott, némelyikük nem. Szerb és Sötér megpróbálta – azt hiszem, félsikerrel. Németh László valószínűleg azért nem írt olyan regényt, amilyenért például *Orlando*-bírálatában lelkesedett, mert sejtette, hogy nem állna neki kézre. Lovass legjobb elbeszélései (például *kedvencem*, a *Honfittársnőm*, *Micheline*) realisták; de hát ő a *Játékos Európa* után talán már nem is írt elbeszélést, oly hamar meghalt. Kabdebó dilemmáját valószínűleg akkor tudhatják majd későbbi irodalomtörténészek újrafogalmazni, ha feladják a vélekedést, miszerint lehet egységes leírást adni a nyugati regény prózapoétikai eredményeiről, s lehet normaként használni az irodalomtörténeti értékelésben.

Az eltérés a Sötér listáján szereplő művek egykori hatása és mai megítélésük között mégis feltűnő. (Amint valószínűleg valamennyiünk hasonló listái így járnának idővel.) „Mellbevágóan hatott”, írta Rónay György az *Utas és holdvilágra* visszaemlékezve; a novellista Cs. Szabót „merész kísérletezőnek” nevezte 1942-es bírálatában Sötér (a *Sorsunkban*), akinek elbeszélése, „az *Utrecht ostroma* úgy él bennünk, mint az a bizonyos új hang, mely váratlanul és diadalmasan ébreszti fel maga körül a hasonló kísérletre kész kedvet”. A *Féltékenyekről* már idéztem Kovács Endrét: „kétségkívül a legmerészebb kísérlet a magyar irodalom történetében”. Művek, amelyek egykor nagy hatással voltak olvasóikra, s amelyek ma már belesimulnak a jó művek nagy közösségébe. A *Párizsi esőt*, Hevesi András kitűnő kisregényét azért nem említettem, mert szerintem nincs sok köze a „hétköznapiak / csodák” diskurzushoz. Más szerzők megjelenése még váratlanabb Sötér listáján. Kolozsvári Grandpierre Emillel mostanában csak a *Magyar Narancs* „Elfejtett írók” sorozatában lehet találkozni; a *Nappalok és éjszakákról* sosem hallottam semmit; Illés Endre novelláit sem sokan olvashatják manapság. A „hétköznapiok vs. csodák” diskurzus, azt hiszem, nem hozott olyan színvonalú és hatású műveket a magyar irodalomba, mint az *Orlando*, a *Lotte Weimarban*, a *Két anyának egy fia*. A lehetséges „prózaforulat” elmaradt, még ha a diskurzus biztosította szellemi környezet nélkül talán nem készült volna el (vagy másmilyenné vált volna) a *Szent Orpheus Breviáriuma*, némely Márai-regény (példá-

ul a *Vendégjáték Bolzánóban*) és Mándy regénye, *A huszonegyedik utca*. De az is lehet, hogy elkészültek volna nélküle is. Ki tudja? Illyés egyes negyvenes évekbeli prózai művei pedig talán másfélék lettek volna: kevésbé könnyedek, kevésbé ironikusak (Lovass a *Mint a darvakról* mondta ezt, én a *Kora tavaszról* állítanám). Ki tudja?

A *Jégtörő Máttyás* biztosan elkészült volna e diskurzus nélkül is, hisz mint epikai lehetőség a korai novellák óta készülődött a Tamási-életműben. Némely korabeli kritikus mégis úgy vélte, hogy megírását a *Hétköznapiok és csodák* válthatta ki. „A könyv [mármint Szerb könyvvel], amely az európai mitikus regény divatjára rámutatott, nemigen kerülhetett el Tamási figyelmét, s nem lehetetlen, hogy hajlamoknak és kezdeményeknek ez adta meg azt a lökést, amely a *Jégtörő Máttyás*-sorozathoz szükséges volt” – írta Tamási-pályarajzában Lovass (megint a *Kilenc hős visszatér* című kötetből idéztem). Szerb és Tamási műve ugyanazon évben jelent meg, így a feltevés szerintem kevésbé valószínű. A *Játékos Európa* körképében még szerepelt Tamási, Sötér listáján már nem – talán addigra már bezáródott a népi dobozba. A harmincas-negyvenes években még sokszor helyezték Tamási műveit nemzetközi kontextusba kritikusan, később már kevésbé. Amint a *Vadrózsa ága* című kötete is mutatja, életművének egyik nagy belső dilemmája mindvégig a realitás–irrealitás, valóság–mitikum vegyítése, aránya maradt – miként például Szentkuthy Miklósnak vagy Mándy Ivánnak is. A kérdésük hasonló volt, mert közös irodalmi térből származott, noha a válaszaik nagyon is eltértek egymástól. Én Lovassal tartok: a *Jégtörő Máttyás*, a *Ragyog egy csillag* (utóbbiról az 1938-as *Korunk Szavába* írt bírálatot) a „csoda”, a „játékosság” magyar irodalmának rangos darabjai.

Az itt leírt 1933–1947-es történet mintha megmutatná a modern elbeszélő próza belső dinamikáját: valamiféle ingamozgást realitás és irrealitás, ábrázolás és nyelvi játék pólusai között. A kritika olykor kiélezni, olykor összebékíteni igyekezett a lehetségesnek látott szélsőségeket, az írók viszont, legalábbis az igazán jó írók, sajátos változatokat, kombinációkat hoztak létre. Amit leírtam, csak *egy* volt az 1933–1947 közötti sok (legalábbis: több) kritikai diskurzus közül. Voltak kitűnő írók, mint Nagy Lajos vagy Sárközi György, akiket tudtommal nemigen befolyásolt, s voltak jeles kritikusok, mint Schöpflin Aladár vagy Juhász Géza, akik tudtommal nemigen vettek benne részt. A népi írók többségét valószínűleg kevésbé érdekelte, de Tamási, Illyés, Kodolányi és Németh László írói gyakorlatára hatással volt. A *királyné nyaklánc*a részben Szerb szépírói felelete volt az újrealizmus kihívására; Szentkuthy gyakorlatát ez a kihívás nem változtatta meg. Az irodalom egésze mindig sokféle választ ad a benne felvetődő kérdésekre.

Mindezt az „időbeli provincializmus” ellen írtam, mert néha az a benyomásom, hogy a magyar kritikának túl rövid az emlékezete, mindössze egy vagy két évtizedre visszanyúló. Az „időbeli provincializmus” T. S. Eliot kifejezése *Mi az, hogy klasszikus?* című előadásában. Manapság fönnáll a veszélye annak, írta 1944-ben, hogy mi, „a világ valamennyi népe, együtt lehetünk provinciálisak” azáltal, hogy számunkra „a történelem csupán azon emberi elgondolások krónikája, amelyek kiszolgálták a maguk idejét, aztán szemétdombra kerültek”; azáltal, hogy úgy képzeljük, „a világ kizárólag az élők tulajdona, a holtaknak semmi részük benne”. Az „időbeli provincializmus” az tehát, amikor jelenbeli elgondolásokat és alkotásokat csak más jelenbeliekhez mérünk; amikor nem múltbeli elképzelések bonyolult folytatásának véljük a maiakat, hanem tőlük függetleneknek. Az irodalom, azt hiszem, épp olyan világ, amelyben a holtaknak nagyon is nagy része van, s amiről az élők nemigen gondolhatják, hogy csak az ő tulajdonuk. De egy-egy nemzedéket olykor mégis megkísért ez a téves gondolat.

## KÉT ETŰD

2015: Csontváry utazása, Esztergom nagy műtété

Lassan hozzá kell szoknunk a meglepetésekhez, olyan ajándékokhoz, amelyeket (lásd: „Ajándék lónak ne nézd a fogát!”) illenek kicsomagolásukkor örömkönnel sikoltozva, de legalább is párás szemmel fogadnunk. Ez azonban nem így megy a művészet világában, ahol a meglepetésnek szánt ajándékokat: installációkat, reparálást, restaurálást, rekonstrukciót stb. kritikus szemmel, bizony ösztönös bizalmatlansággal szoktuk fogadni, és mindenekelőtt azt kell vizsgálnunk, hogy a többnyire egy időre a forgalomból kivont és ezúttal visszaadott tárgyak mennyiben maradtak azonosak régi önmagukkal, s miben változtak meg. Azt is mérlegelni szoktuk, vajon a változ(tat)ások csak valamely pillanatnyi, de múltó igénynek felelnek-e meg, vagy közelebb vezetnek a szóban forgó műalkotások egykori, „eredeti” formájának ismeretéhez. Mindenesetre, a gyanút a „mától kezdve így volt” közmondásos paradoxonja táplálja, ami a historizmus attitűdjének közkeletű jellemzésére szolgál. Vele azt szoktuk érzékeltetni, hogy éppen érvényes véleményünket érvényesítjük a tárgy formai megjelenésében is, ezáltal minden további értelmezés számára ezt – és egyedül ezt! – kínálva fel kiindulópontként.

Lassan hozzá szokunk, hogy a (művelődés)politika számára a tárgy (a műalkotás fizikai létformájában) maga csak mérsékeltlen érdekes, szívesebben fogadja – szellemi *fast food*-ként vagy konyhakész állapotban – az értelmezést. Interpretációs (szerencsés esetben múzeumpedagógiai, ritkábban felnőttoktatási) üzemmenetre kapcsoltak és rendeződnek át a múzeumok, a megóvás és a felfedezés műveleteinek korlátozására rendezkednek be a kulturális örökség kutatása és védelme nemrég még teljes intézményrendszerének maradványai, s ez a jelenség érvényesül a művészettörténet úgynevezett „szabad bölcsészeti” megalapozású felsőoktatásában is, amely elvesztette korábbi autonómiáját. A vélemény és az értelmezés azonban – nagyon helyesen – szabad, annyira, hogy szakember közreműködése nem is okvetlenül szükséges hozzá. Szakemberhez csak azért kell fordulni, mert – Heinrich Wölfflin maximája szerint – „Nem minden lehetséges minden korban”, azaz nem minden tárgy fedezete bármely tetszőleges interpretációnak vagy a történeti valószínűséget nélkülöző narratívának. A művészettörténész és a régész legfőbb feladata az értelmezések tárgyi garanciájának megteremtése. Nyilvánvaló: ennek a feladatnak csak akkor felelhetnek meg, ha az aktualizálás mérséklésére, korlátozására vonatkozó fenntartásaikat tiszteletben tartják, közreműködésüket igénylik. De mit tegyennek, ha meglepetésekkel halmozzák el őket?

Ajándék... – Az volt a trójaiak számára a faló is, viszont *Timeo Danaos et dona ferentes*. Laokont az ellenséges istenek a csodás ajándékkal szembeni hangulatkeltés miatt büntették halállal. Itt nem ló- vagy lovas szobrokról esik szó, csak egy jutalom-kiállításnak is csupán az előkészületeiről és egy rendcsinálásnak is felfogható, turisztikai szempontból kétségtelenül üdvös, rég várt műemlékvédelmi aktusról. A Dunában meg (egyelőre) nem élnek pythonok, még a vizák is eltűntek.

Szokatlan, ha egy kritika nem vár a tárgyaúl szolgáló kiállítás megnyitásáig, hanem – mégpedig tudatosan – ettől függetlenül, az előkészületekkel foglalkozik, s bennük próbál koncepciót felfedezni. Nem zárható ki, hogy a 2015 közepére bejelentett budapesti nagy Csontváry-kiállításnak lesznek a válogatásban, a bemutatandó művek (köztük számos újra felfedezett vagy frissen attribuált, nemegyszer aukciós házak szenzációit szolgáltató mű) teljességében, az elrendezésben és/vagy a katalógusban is megjelenő, fontos eredményei. Ezek értékelése nyilván foglalkoztatja majd a kérdésben jártas, felkészült művésztörténészeket. Régi tapasztalat szerint akár egyetlen új felismerés is elegendő ahhoz, hogy egész életművek értékrendje megváltozzék, értelmezése módosuljon, itt pedig nem egyetlen, tényként elismert momentum vár arra, hogy ilyen kontextusban ítéltessék meg. Amikor Németh Lajos 1991-ben meghalt, mindenekelőtt a festő oeuvre-jegyzékének kritikájára és felülvizsgálatára készült. Semmilyen komoly érv nem szól tehát egy 2015-ös nagy Csontváry-kiállítás megrendezésének koncepciója ellen. Azt azonban, hogy külön és előzetesen érdemes és kell az előkészületekkel foglalkoznunk és bennük valamilyen koncepciót keresnünk, ezeknek szokatlan és különös jellege indokolja. Nevezetesen az, hogy a Budára (eredetileg a helyreállított Várkert-bazár kiállító termébe, majd az egykori honvéd főparancsnokság kiállítóteremként használt épülettorzójába) szánt kiállítás kezdeményezőjeként és sürgetőjeként (legalábbis egyelőre) nem szakmai igény, hanem politikai akarat jelenik meg. Az ilyesmi nem gyakori jelenség, de nem is annyira példátlan, hogy ne lehetne akár bőséges hazai eseteit is felsorolni – rendszerint kultúrpolitikai kánonképző ambíciók kísérő jelenségeinek sorában. „Lobogónk: Csontváry”? – Csak féltetni lehet a mi nemzedékünk által őrzött művészettörténeti ideálképet az ilyen, zászlókra emblematizált művészeket törvényszerűen sújtó katzenjammeres sorstól.

Azt, hogy a politikai akarat parancs, máris lehet érzékelni. A pécsi Csontváry Múzeum katolikus egyházi tulajdonosa által frissen helyreállított épületéből csak falbontás árán (a debreceni Munkácsy-kollekció hányattatásaiból tudjuk, hogy ez manapság a komoly szándék kifejezési formájává vált) lehet kiemelni a legnagyobb képeket, s a kijelölt budai épületbe valószínűleg csak ugyanígy lehet őket bejuttatni. Ezt az óriási képek – részben festéstechnikai sajátosságaik okozta – kényes állapota teszi szükségessé. Festékrétegük és alapozásuk ugyanis töredezésre hajlamossá vált, s emellett hordozó vásznak állapota sem engedi meg, hogy még egyszer hengerre göngyölgék fel őket. Írott források bizonyítják, hogy ennek már maga Csontváry is tudatában volt. 1910-ben Koronghi Lippich Elek kultuszminisztériumi államtitkárhoz írott levelében már egy hónapra becsülte a sok utazás okozta rongálódások kijavítására szükséges időt,<sup>1</sup> és rendkívüli méreteikre tekintettel tervezte állandó helyüket az általa elképzelt kiállítási épületben is.<sup>2</sup> A nagy méretű, speciális feszítő szerkezetekkel ellátott képeket különleges, nagy méretű ládákban, kerülő utakon lehet csak szállítani. Ez maga is olyan, végső kompromisszumos megoldás, amelyet a szakmai lelkiismereti problémákkal szembesített restaurátorok javasoltak. Pécssett nemcsak a Csontváry Múzeum sorsáért, hanem a Csontváry-művek épségéért is érzett aggodalom váltotta ki az értelmiség tiltakozását. Végül a „Csontváry Géniusza” című, 2015. július 5-e és december 31-e között megrendezendő kiállításról szóló bejelentésre nem is Pécssett, hanem Budapesten került sor június 3-án. Az egyik illetékes államtitkár arról biztosította a sajtót, hogy nem allergiás a Pécssett művészeti-ízlésbeli ellenvélemény kifejezé-

<sup>1</sup> *Csontváry-emlékkönyv. Válogatás Csontváry Kosztka Tivadar írásából és a Csontváry-irodalomból*, vál. Gerlőczy Gedeon, bev. Németh Lajos, Budapest 1976, 50.

<sup>2</sup> *Csontváry-emlékkönyv* 1976, 105.; vö. Romváry Ferenc, *Csontváry Kosztka Tivadar 1853–1919*, Pécs 1999, 171. – A képek szállításának nehézségeiről: 15–17.

sére használt lisztre, a másik eltökéltségének adott hangot.<sup>3</sup> Tehették: egyiküknek sincs e tárgyban szakképzettsége, sem tapasztalata.

Lehet találgatni e makacs eltökéltség okait: jóvátétel és „blockbuster”-rendezvényt viszonylag olcsón pótló turisztikai kínálat az ez idő szerint már bezárt Szépművészeti Múzeum helyett, félresikerült kísérlet arra, hogy (az eredeti elképzelés szerint) valamelyes értelemmel töltsék meg a Várbazár tereit, netán csak kemény fellépés a városligeti múzeumi projekttel és a körülötte tanúsított szerencsétlenkedéssel szerzett megszégyenítő tekintélyvesztések kompenzálására? Mindenesetre, Csontváry Kosztká Tivadar művészete eléggé híres és közkedvelt ahhoz, hogy eszközként lehessen használni a kultúrpolitika népszerűsítésére. Végső soron magára Csontváryra is lehetett volna hivatkozni: az ötletet mindenáron keresztülröltető akarnokok mentalitására (alkalmasint tájékozottságára is) jellemző, hogy ennek a kártyának kijátszását meg sem kísérelték.

Csontváry ugyanis semmire sem vágyott inkább, mint műveinek Budapesten való, önálló és állandó kiállításban való elhelyezésére. Az 1973-ban megnyílt pécsi Csontváry Múzeum tulajdonképpen ennek az elképzelésnek a kor viszonyai között lehetséges, leglényegesebb pontját, a fővárosi felállítást azonban mellőző megvalósítása. Csontváry Kosztká Tivadarban ez a koncepció már meglehetősen korán megvolt: tanuskodik róla a *Visszatekintő nap Trauban* című, 1899–1900-as dalmáciai tartózkodása idején festett kép dedikációs felirata: „Trau, 1902. festé Tivadar az Országháznak ajándéku”. Fontos, hogy a címzett már ekkor az Országház – ahogyan később, 1910-ben, a régi József Műegyetem (ma: ELTE, Bölcsészettudományi Kar) Múzeum körüli épületében rendezett kiállítására is a képviselőház látogatását várta („Távollétemben a portásnál hagyott kulccsal a termék kinyithatók.”)<sup>4</sup> Ekkor már „a tervbevett két kultúrpalota” ügyében sürgeti Koronghi Lippich Eleket, abban a tudatban, hogy – mint korábban, 1909. október 14-i levelében írta – „Én nem a gazdag Magyarországtól várom Hazám újjászületését, hanem a zseniális szellemű egyénektől, a hol egy is többet tehet a kulturái haladásban, mint száz iskolának a tévedése avagy létesítése”, mivel „Ha én Baalbeket semmiből tudtam megteremteni, ennek az ideának a keresztül viteléhez még csak energia sem kell; csupán az egyéneket összeszedni s nekik csendes otthont létesíteni – s megmutatni az igazság útját a melyen haladva céljukat elérhetik.” És még: „Amíg lehet Hazámnak használni, azt segíteni, szellemi erővel fejleszteni s kiemelni a közönséges államok sorából, – azt hiszem, a legszenyebb kötelességünk [sic!] egyike; talán Isteni hivatással párosult rendeltetése minden igaz egyénnek.”<sup>5</sup> Talán ennek a küldetéstudatnak jele már az 1902-es dedikációs feliratban is a Tivadar (a.m. Theodor – Isten ajándéka) névhasználat. Küldetéstudat, világgraszoló festészeti felfedezés, majd a magyarság eredetkérdésének és őshazájának felmutatása: ezek indítják arra, hogy műveit együtt tartsa, ne idegenítse el.<sup>6</sup> Élete végén írott kézírataiban nemcsak „a Tek. Fővárosi Tanácsot” bombázza elképzeléseivel, hanem – az aktualitást meglovagolva, „A hadiárvak, rokkantak alapja javára rendezett kiállítás” tervezeteként – fejleszti tovább, és minden bizonnyal rajzban<sup>7</sup> is vázolja elképzelését, amelynek magvát itt

<sup>3</sup> A helyzetről kitűnő információs összeállítás a Szépművészeti Múzeum Magyar Nemzeti Galéria kulturális sajtószemléjében: 7(2015) 23, június 1-7 (294. sz.), a sajtótájékoztatóról: <http://www.pecsistop.hu/velemen/y/a-fovarosban-menekitettek-e-csontvary-sajtotajekoztatot/1329095>; illetve: <http://magyarnarancs.hu/kepzomuveszet/hoppal-nem-liszterzekeny-csontvaryt-fel-hozzak-pestre-ha-torik-ha-szakad-95187>. Az utolsó hírek: [hvg.hu/MTI](http://hvg.hu/MTI) 2015. június 11, 16:15.

<sup>4</sup> *Csontváry-emlékkönyv* 1976, 50.

<sup>5</sup> *Csontváry-emlékkönyv* 1976, 45.

<sup>6</sup> Szabó Júlia, Csontváry üzenete képei sorsáról. Egy visszaemlékezés aktualitása, *Új Művészet* 5, 1994, 12. sz., 26–27. és uő: *Utak és tanulságok. Válogatott művészettörténeti tanulmányok és műkritikák*, Budapest 2014, 211–212.

<sup>7</sup> Romváry, i. m. 1999, 125. sz., 150.

is szállíthatatlannak jellemzett óriási festményei, a *Baalbek*, a Tátra-kép és a *Taormina* alkoták volna. A régi Nemzeti Színház szomszédságába tervezett együttes elemei: csarnok-épület, előtte az „Attila-kő, a napimádó őseink áldozó köve”, egy 30.5 mozsár és egy zene pavilon. A festő fantáziájának első világháborús militarizálódását mutatja, hogy szerintre „a soha nem képzelt lövegek, a 30 és feles, a 42-esek irtózatossá rombolása [...] ugyanaz, mint a festészetben a 30 és 40 négyzetméteres plein air vásznak hatása”<sup>8</sup> – a messzehordó festészet kaliber-bebecslésének bizarr példája!

Hasonló bizarr okfejtések, amelyek példáival bőven szolgálnak Csontváry nagyrészt szövegkritikai rejtélyeket állító módon egységes gépírással szövegtestté komponált írásos hagyatékának kiadott darabjai éppúgy, mint nyomtatásban megjelent pamfletjei, előadás-szövegei,<sup>9</sup> talán visszatartják a 2015-ös kiállítás rendezőit attól, hogy lemondanak gondolatainak kínáló aktualizálásáról (bár a bejelentett „Csontváry Géniusza” cím baljósan hangzik, és különben is „volna erre igény”). Ma ebben a gondolatrendszerben kevésbé paranoiás fantazmagóriákat látunk, mint inkább egy mindig a reformkor példáján lelkesülő hazafi nagyrészt tudománynépszerűsítő forrásokból táplálkozó önművelésének, céltudatos érv-keresésének eredményeit. A fellelhető vagy rekonstruálható források sorában folyóiratok, magyar fordításban (vagy idegen nyelven: az idegen nyelv Csontváry számára nem volt akadály!) megjelent, alaposan tanulmányozott publikációk, tudománynépszerűsítő előadások (így az Urania színvonalas rendezvényei<sup>10</sup>), de még egyetemi kurzusok is kimutathatók. Nem igazolható az a feltevés, hogy a festő oeuvre-jének lezárulása után, fokozatosan elboruló elmével vetette volna magát az irodalmi tevékenységbe. Ennek cáfolatai nagyszabású késői festménytervei, de az a tény is, hogy küldetéstudata a jelek szerint festői tanulmányainak kezdetétől működött, csak kifejtésének módja változott, és verbális érvrendszere bővült. Az összkép nem annyira kóros, mint tipikusan „normális” áltudományos – akárcsak oly sok kortársunké. Idézhető Pernecky Géza kérdésfeltevése: „Van-e még kedvünk [t.i. Kelet-Európa neurotikus tünetektől sem mentes pátosza és identitásproblémái] láttán, Csontvárynak a posztimpresszionizmus panteonjában elfoglalt esetleges helyéről hipotéziseket fölállítani? Nem ígér-e többet, ha a művészettörténeti sablonok erőltetése helyett megpróbálunk még mélyebbre hatolni a Csontváry életművét is jellemző és néha talán kevésbé »művészinek« tűnő regionális problémákba?”<sup>11</sup>

2015-ben nem az ellentmondásos, korszerűtlenségében és elidegenültségében modern művész-személyiség problematikájában való elmélyülés útja látszik kézenfekvőnek, hanem – már a mindenáron való teljesség megkövetelése<sup>12</sup> miatt is – az előbbi: Csontváryban felmutatni a (különböző irányokban: zsenikultusz vagy naiv művészet, posztimpresszionizmus, szimbolizmus, szecesszió stb.) modernség úttörőjét, s ezzel világra szóló jelentőségét végre elfogadtatni. Ez a törekvés utoljára éppen az 1992-re tervezett és csak részben megvalósult külföldi bemutatók idején vallott kudarcot. A remélt áttörés elmaradásának okai máig tisztázatlanok. Látszólag kézenfekvő a kísérlet megis-

<sup>8</sup> Ki festhet csataképet, *Csontváry-émlékkönyv* 1976, 100.

<sup>9</sup> Vö. Tímár Árpád, Interpretáció vagy legendagyártás. Megjegyzések Csontváry művészetének befogadástörténetéhez, I. rész: 1905–1910, *Ars Hungarica* 23, 1995, 1. sz., 45–62. és uő., Forráskritikai problémák a Csontváry-kutatásban, *Ars Hungarica* 28, 2000, 1. sz., 135–144.

<sup>10</sup> A kérdéshez, Németh Lajos, Jászai Géza, Szabó Júlia korábbi megállapításainak áttekintésével: Galavics Géza, Csontváry, a Hortobágy és a fotográfus (Haranghy György emlékezete), *Ars Hungarica* 33/1, 2005, 55–88., különösen: 57–59.

<sup>11</sup> Pernecky Géza, A rejtőzködő Csontváry, *Holmi* V/3, 1993. március 332–352., 339.

<sup>12</sup> Az 1992–94-es kiállítási program redukciójáról és egyes művek szállításával kapcsolatos konzervatóri fenntartásokról is – mivel „a szakmai széthullás a képzőművészeti közéletet is elérte” – ld. Pernecky Géza (i. m. 1993, 352) záró megjegyzéseit.

méltlése – egyelőre legalább Budapesten. Ennek létjogosultságát az a nézet próbálja igazolni, hogy Csontváry Kosztka Tivadar művészete, a „Csontváry-probléma” a mindenkor magyar művészeti élet kérdése – tehát nem történeti, hanem aktuális kérdés. Művészete felfedezésének és propagálásának kezdetétől e jelben került művészete viták középpontjába, s ezek a viták kísérték 1949/50 óta elhallgatását és műveinek elsüllyesztését,<sup>13</sup> Németh Lajos monográfiájának megjelenését és akadémiai doktori vitáját, az emlékezetes 1963-as székesfehérvári kiállítást, az azt követő Szépművészeti Múzeum-belit és a pécsi múzeumalapításhoz vezető folyamatot is. A fordulat nem a Csontváry-recepcióban, hanem az úgynevezett „művészeti életben” (illetve a művészetpolitikában) ment végbe. Az anekdotákban Nyina Hruscsova által megtestesített *deus ex machina* valójában a legborzasztóbb szégyenek egyike.<sup>14</sup>

A perújrafelvételnek ez a giccses módja ma nyilvánvalóan járhatatlan,<sup>15</sup> ily módon fordulatot bizonygatni fölösleges. És nemcsak fölösleges, hanem káros is mindezért a hagyatéki fizikai fennmaradását veszélyeztetni.

\*

2001-ben, az akkori székesfehérvári, esztergomi és visegrádi restaurálási hadműveletek eredményei láttán, a történetek tanulságait keresve, az esztergomi Várhegy 1938-ra, az ásatást követően rekonstruált palotaépületének akkor küszöbön álló helyreállításával kapcsolatban balsejtelmeimnek adtam hangot. Számoltam azzal, hogy a frissen elvégzett rekonstrukciónak a régebbitől eltérő jellege vissza fog hatni annak értelmezésére is, különösen azért, mert „Ráadásul a kutatás adott állásánál nem várhatunk komoly tudományos kontrollt sem: a műemlékvédelmi beavatkozások nyilvánvalóan elszabadultak a kutatástól, és fontos részeredményektől eltekintve a palota monografikus feldolgozása ma távolabb áll, mint valaha.”<sup>16</sup> Most hozzá kell tennem, hogy mindhárom, kiemelkedő forrásértékű, töredékesen fennmaradt emlék kezelésében tetten érhető volt a historizáló monumentalizmus törekvése. Ezenkívül a felsoroltak közül legalább két esetben (Esztergom és Visegrád), amelyekben e fiálék fenntartója, a Magyar Nemzeti Múzeum volt az építtető, a művészeti kvalitások konzerválására törekvő művészettörténeti igény, illetve a típusokat teljesebben értelmező régészeti rekonstrukció törekvése közötti (már a „*Konservieren oder Restaurieren*” 20. század eleji vitáiban kiéleződött) ellentét is érvényesült. Mint előre látható volt, ebben az akkor „rendkívül kényes konzerválási munkának”<sup>17</sup> minősített módszertani kérdésben vitára nem került sor, például zsúrizés a munkálatokat nem hátráltatta. Más természetű, például a palotaromok vízmentesítésével, szigetelésével, lefedésével kapcsolatos feladatok elvégzése azonban a munkát kétségtelenül hátráltatta, ugyanúgy, mint az ugyanezzel a műemléki együttessel kapcsolatban kitört „Botticelli-vita”. Így is a maga területén rekordként regisztrálható az a 15 év, amely a munka kezdete óta a palotakápolna nyilvánosság számára való megnyitásáig eltelt. Feltehetőleg csak az állványok lebontásáról van szó, hiszen – festett kőfalazatok esetében meglehetősen szokatlan

<sup>13</sup> F. Csanak Dóra, Adalékok Csontváry életművének történetéhez, „*A feledés árja alól új földeket hódítok vissza*”. Írások Tímár Árpád tiszteletére, Budapest 2009, 155–172.

<sup>14</sup> Dokumentációja: *Fehérvári kiállítások 1963–1993*, Székesfehérvár 1994, 7–8.; Vö. Kovács Péter, Csontváry-kiállítás Székesfehérvárott, *Beszélő évek 1957–2000*, Budapest 2000; Kovalovszky Márta, *Harap utca 3*, Székesfehérvár 2013, 43–46.

<sup>15</sup> V.ö.: Tímár Árpád, Új Csontváry-renaisszánsz? *BUKSZ* 11/1, 1999. tavasz, 9–21.

<sup>16</sup> Marosi Ernő, Forrásfoglalás. Restaurálások Székesfehérvárott, Esztergomban és Visegrádon a 2000. évben, *BUKSZ* 13/4, 2001. tél, 348–362., 359.

<sup>17</sup> Marosi, i. m. 2001, 362.

módon – a kápolna-térben egyelőre tilos a fényképezés. Erről az épületről 2014-ben monografikus igényű munka is megjelent.<sup>18</sup>

A 2014-es publikációban Vukov Konstantin – szokatlan módon második helyre szorult – *Az esztergomi várkápolna feltárása és építészeti jelentősége* című tanulmánya ismerteti a kiindulópontokat: az 1934–38 közötti feltáró és rekonstrukciós munkálatokat és a várkápolna építészettörténeti vonatkozásait. Bőségesen használja az (immár nemzetközi) középkori építészettörténeti szakirodalom megállapításait és útmutatásait (mindenekelőtt a franciaországi korai gótika kronológiájára, a Párizs környéki emlékekre nézve), azonban irodalmi hivatkozások nélkül. Ezek a könyvecske jegyzeteléséről való (érthetetlen) lemondás mellett az irodalomjegyzékből is hiányoznak. Egyedül Prokopp Mária hidalja át ezt a nehézséget, korábbi szerzőktől vett idézetekkel. Mindez annál sajnálatosabb, mert Vukov az épületnek külön indoklást igénylő korai datálását, illetve esetleg kivitelezés közbeni tervváltozását tételezi fel. (Az a feltételezés, hogy a szentély páros oszlopainak felépítése közben már megvoltak a fal oroszlános freskói, nemcsak elképzelhetetlen, hanem a freskók restaurátorának is lehetett volna hozzá néhány megjegyzése, hiszen fontos felismerése a korai gótikus boltozat magasan fekvő építészeti tagozatain az oroszlános festéssel azonos periódusból származó ornamentika azonosítása). Mindenesetre, Prokopp Mária egyenesen 1185-ös dátumról tud: tanulmányának címe ugyanis *III. Béla király várkápolnájának falfestészeti emlékei 1185-ből és az 1340 körüli évekből*. A pontos évszám indoklása itt is hiányzik, az „1340-es évek” megjelölés pedig nyilvánvalóan a szerző pályafutását végigkísérő vívódás egyik feloldása. A probléma Gerevich Tibor tépelődésére vezethető vissza, aki 1938-ban publikált, mindmáig a magyarországi romanika alpműveként érvényes művében foglalkozott a 14. századi esztergomi falképekkel is. Nála reménytelenül összekuszálódik a Kanizsai János érsek korára, 1380 körülre feltételezett kifestés (és a falfestmények Niccolò di Tommasónak attribúálása), valamint a nápolyi Castel Nuovo kápolna-freskók (1340 körüli datálást, a Károly Róbert kíséretében Nápolyban is járt Telegdi Csanád korát megengedő kétféle feltevése).<sup>19</sup> Prokopp pályája kezdete óta hajlott az 1340-es datálásra,<sup>20</sup> s mint jelen publikációjában is (az „1347–1348. évi pestisjárvány előtti derűs, életteli művészettel” rokon, utalás Ambrogio Lorenzettire),<sup>21</sup> jól érzékelte, hogy ennek ellentmond a Niccolò di Tommaso-attribúció. Mégis, épp a közelmúltban, a felvidéki százdi freskók tárgyalása kapcsán tért vissza Gerevich másik javaslatához, amiből az esztergomi freskók későbbi datálása következik.<sup>22</sup> Maradt tehát még probléma, amelyet restaurátori eszközökkel nem lehet megoldani!

A datálási és attribúciós kérdéseknek van önmagukon túlmutató jelentőségük is, tudniillik Prokopp régi – akkor még inkább eszmei – rekonstrukciós javaslatának valószínűsége tekintetében. A nápolyi Capella Palatina giotteszk (!) stílusú falképeinek a Lorenzettikörben feltételezett kompozíciós párhuzamaiban is kétségtelenül rejtőzik valamelyes

<sup>18</sup> Prokopp Mária – Vukov Konstantin – Wierdl Zsuzsa, *A feltárástól – az újjászületésig. Az esztergomi királyi várkápolna története*, Esztergom 2014.

<sup>19</sup> Gerevich Tibor, *Magyarország románkori emlékei*, Budapest 1938, 95. és 138., 139. jegyzet. Utóbbiban kisebb oeuvre-rekonstrukció: százdi falképek, nagyváradi királyfej, budapest-belvárosi plébániatemplom, a szentségház festett töredékei.

<sup>20</sup> Így (a teljesség igénye nélkül): Prokopp Mária, *Az esztergomi várkápolna XIV. századi freskói, Művészettörténeti Értesítő* 15, 1966, 73–88.; uő, *Italian Trecento Influence on Murals in East Central Europe particularly Hungary*, Budapest 1983, 80–84.; uő, *Itáliai trecento-kapcsolatok, Magyarországi művészet 1300–1470 körül*, Budapest 1987, 351–352.

<sup>21</sup> *A feltárástól – az újjászületésig*, 2014, 23.

<sup>22</sup> Prokopp, Mária, *Die Fresken von Százd (Sazdice) im Königreich Ungarn um 1370*, *Art and Architecture around 1400. Global and Regional Perspectives*, ed. Marjeta Ciglenečki, Polona Vidmar, Maribor 2012, 141–149.

ellentmondás. Most a Prokopp Mária által javasolt kompozíciók a restaurátor Wierdl Zsuzsával (III. Béla esztergomi kápolnájának restaurálása) egyetértésben megvalósultak. Wierdl Zsuzsa részletesen ismerteti és nagyrészt képekkel is dokumentálja azokat a megfigyeléseket és eljárásokat, amelyek visszarestaurálási („*Entrestaurierung*”) koncepcióját igazolják. Igen értékesek az első (valójában második, az első nyilvánvalóan csak az architektúra első vakolata volt) kifestésre vonatkozó megfigyelései. Ennek legfontosabb maradványát, az oroszlános korongot mindkét szerző – a vonatkozó hagyománytól nem tudván elszakadni – túlértékeli, amikor a bizánci (és fontos felismerés a palermói textilművészettel is kimutatott kapcsolat!) selyemszövetek utánzásán kívül más jelentést is tulajdonítanak a lábazatdekorációnak. Hasonló, fel sem vetődő kérdés lehetne, vajon milyen szerepe van a 14. századi, ugyancsak lábazati függönydekorációban a hermelin-szegélynek. A fotódokumentációból kiderül, hogy legalább a kápolna déli falának Mária mennybevitelének és az északi Mennybemenetel kompozíciójának összerakásával már 1938 előtt kísérleteztek.<sup>23</sup> Arra, hogy ezek kvádereit „végül mégsem ültették be az újjáépített falakba”, a restaurátor ismeretlen okkal, leginkább időhiánnyal magyarázta.<sup>24</sup> Pedig van más magyarázati lehetőség is: egyik az, hogy módszertani szempontból nem problémamentes beillesztésük a rekonstrukciót jelző téglafalba, méterekkel az *in situ* talált rom felső pereme fölött. Mostani beillesztésük egyenértékű azzal a hivatalos helyről már el is hangzott véleménynel, hogy fel kellene mondani a velencei chartát (ami persze, mivel szándéknyilatkozatról van szó, nem lehetséges). A másik lehetőség az, hogy miközben ornamentális festésű épülettagokat (az anastylosis elvének megfelelően) igyekeztek az épület vázába visszailleszteni, előszeretettel őriztek meg figurális részleteket közelről megtekinthető kvádereken. (Ebben nyilván a látogatóval szembeni udvariasság és nem az ellene való védekezés nyilvánult meg.) Most ezek tanulmányozásának lehetősége veszett el – az összhatás minimális gyarapodása javára. A visszarestaurálás művelete a figurális töredékekre is kiterjedt. Hasonló kezdeményezések a most megalapozott kritikával illetett 1968–1970 közötti restaurálás során történtek,<sup>25</sup> amikor minden valószínűség szerint a kápolna hajójának falképeiről az eredeti állapothoz tartozó *al secco*-réteget is eltávolították. Mindenesetre, már ekkor az Entz Géza által még fontos történeti forrásként publikált,<sup>26</sup> a 16. század végi visszafoglalás résztvevőitől származó bekarcolások egy része is eltűnt. A kérdés nemcsak az, mi az eredeti: az *al fresco* aláfestés-e, utólagos modellálásával együtt, hanem az is, vajon egy lerombolása miatt újkori átfestést bizonyára el nem szenvedett falkép-együttes igazolhatóan késő középkori állapota miatt nem tekinthető védendő eredetinek. Itt kapcsolatot találunk az itt tárgyalt másik témával: nyilvánvalóan az (ismeretlen) művészegyéniség valamilyen kultusza áll a háttérben.

Ennek a kultusznak leginkább Prokopp Mária lelkes leírásai felelnek meg, a sok „kimagasló művészi színvonal”-lal, meg „pompás”, „pazar” jelzőkkel – sajnos olyan megállapítással is, hogy a „feltárások közül üstökösként emelkedik ki Esztergom királyi várának megtalálása”.<sup>27</sup> Gerevich felfokozott hangneme nem nyughat. Mintha ezek a művészettörténeti interpretációk jelennének meg az épületben: minden tiszta, fényes, még a rekonstruált falakat is kezelték, hogy ne árnyékolják be a csillogást. A fejezetek és még a zárókő tárcsája fölött is led-izzók gondoskodnak diszkrétén erőszakos bár-hangulatáról – és arról, hogy az épület hatása garantáltan széttörjön. Az esztergomi palotakápolnának immár az örök világosság fényeskedik. Csak a hajó falképei helyén vannak fakó,

<sup>23</sup> *A feltárástól – az újjászületésig*, 2014, 42. kép, illetve (kétszer is!) 13. és 99–101. kép, vö. 68–69.

<sup>24</sup> *A feltárástól – az újjászületésig*, 2014, 118.

<sup>25</sup> *A feltárástól – az újjászületésig*, 2014, 76.

<sup>26</sup> Entz Géza, XV–XVII. századi bekarcolások falfestményeken, *Művészettörténeti Értesítő* I, 1952, 131–132.

<sup>27</sup> *A feltárástól – az újjászületésig*, 2014, 8.

sárgásbarna festékfoltok, amelyek nyilván még retusra, kezelésre várnak, úgy, mint a magasabban falba illesztett töredékek. Beleborzadunk.

\*

Két mű, a magyar művészettörténet két féltve őrzött, mert összefüggő történetét bizonyító emléke. Régen rossz, ha összefüggésüket mint a magunk véleményét kell állítanunk, a magunk módjára kell elképzelnünk, s közben megszüntetjük annak lehetőségét, hogy utánunk ugyanerre más is rájöhhessen. Azaz: nem kell semmilyen értelmezés rombolás árán.

## A KECSKE

Németre fordítani a Párhuzamos történeteket bizonyos szempontból valószínűleg könnyebb, mint más nyelvre. Egyrészt a könyvnek szinte egyharmada német nyelvterületen játszódik német szereplőkkel. Ehhez csatlakozik egy sor magyar szereplő, akik mind valamiféle kapcsolatban vannak Németországgal vagy a német nyelvvel: Madzar anyja, Vay Elemér, Bellardi, Ágost, Huber Médi, Hans von Wolkenstein, a nevük alapján Rott André és Balter is. Másrészt az ország múltja, a német nyelvű polgárság történelmi jelenléte Magyarországon, a k. u. k. és a háborús múlt, ezek adják a könyv történetének alakításához a háttérrel. És végül maga a magyar nyelv, amely, mint tudjuk, számtalan német lexikális és morfológiai elemet tartalmaz. A német közel álló nyelv.

A szerzőhöz is ez áll a legközelebb. Benne van a rendszerében. Bár magyarul ír és gondolkodik, de befolyásolja ezt a gondolkodást és írást a német nyelv, kultúra és gondolkodásmód. Íme egy mondat a „Szorul a hurok” című fejezetből: „Képzelőerejével nem sikerült az elképzélést befogadnia, hogy nem így lesz, ilyen nem lesz, hogy soha többé, a soha többét, amint nyitott szakadékként előttük állt, hogy soha többé nem fog velük megtörténni.” (III., 290.) Ez a mondat szerintem mind tartalmilag mind nyelvileg német mondat. A főnevesített „soha többé” tipikus német szóképzés, a határozószavakat főnevesíteni a magyarban nem szokás. A mondat elejének szinte tudományos pontosság is „képzelőerejével nem sikerült az elképzélést befogadnia” német receptre készült, pontosabban, a német filozófiai tradícióból ered, amely szívesen használja, illetve inkább csak használta ezeket a túldeterminált kifejezésformákat.

Mert hát melleleg ezt a mondatot, amelyik épp szokatlansága okán olyan érdekes, így nem lehetett lefordítani. Mi, a német nyelvterületen, Goethével szólva, „meguntuk e száraz hanghordozást.” Túl sok ilyen körülményességet kellett elfogyasztanunk. Körülményesség nekünk, akik németül működünk. Magyar kontextusban, ismétlem, másképp néz ki ez a mondat, egy szó, mint pl. a képzelőerő, elképzélés, ismétlése szellemen hat. Míg németül csak didaktikusan. És itt már munkám egyik nehézségére utalok.

De egyelőre maradjunk a könnyűségénél. Ami annak is köszönhető, hogy Nádas jól beszél németül, természetesen, német felé hajló agyberendezése német olvasmányok, német barátságok, hosszabb németországi tartózkodások eredménye. Ami persze számomra kedvezőtlen is lehetett volna, már az ő német tudása. Megtehetette volna, hogy belebeszél, jobban tudja, azt a más szerzőktől többször hallott mondatot mondja, hogy: „ez nem az a mondat, amit én írtam”. És ragaszkodik hozzá, hogy mindent szó szerint fordítsak le. De nem így volt. Nádas túl jól tud németül, és valami másban is túl jó ahhoz, hogy ne higgye el nekem, ha én kiállok egy bizonyos megfogalmazás mellett, mert a német fülnek ez így hangzik megfelelően. Ő is tudja, hogy ugyanaz nem mindig ugyanaz, és érzi, amikor épp az eltéréssel őrizhető meg a mondat lényege.

---

Elhangzott *A párhuzamosság szédülete* című balatonfüredi műfordítói konferencián, 2014. szeptember 29-én. A tíz éve megjelent *Párhuzamos történetekről* szóló összeállításunk a szeptemberi Jelenkorban is folytatódik majd.

Mert ez a másik dolog, amiben jó. Hogy érzéke van a dolgokhoz. Persze, gondolhatnánk, hát hogylene lenne egy írónak. De sajnos ez egyáltalán nincs mindig így, mert sok író ír anélkül, hogy valóban érzéke lenne azokhoz a dolgokhoz, amelyeket megír, azokhoz az izgalmas, rémes, különös, egyszeri állapotokhoz, eseményekhez, amelyek, mert csak kijelenti őket, hidegen hagyják az embert. Mivel a dolgok úgy állnak előttünk, hogy nincsenek beágyazva emberi, hangulati kontextusukba, az anyag nem lüktet együtt az élet egyetemes ritmusával. Ezzel szemben Nádas a beágyazás, együtt rezdülés mestere, aminek köszönhetően az elmondottak nemcsak hihetővé, de érezhetővé, átélhetővé is válnak.

Gondoljunk csak arra a késő nyári napsütésre, madárcsicsergésre és fenyőillatra, a „Mint egy finom óramű” című fejezetben, amelyek a Freiherr von der Schuer, Baronin Thum és Auenberg grófnő jelenetének a fenyegető jellegét kölcsönzik, a tánc a vulkán szélén-érzést, az émelygést kiváltó mélabút közvetlenül a katasztrófa kitörése előtt. Ez az érzék, és a képesség, hogy ezt szavakba is tudja foglalni, az oka, hogy a *Párhuzamos történetek* működnek. Ki olvasna el különben 1500 oldalt, hát még ki fordítaná le, ha a szerző az érzékével együtt nem volna jelen minden egyes leírt részletben.

Érzéke a dolgok és az emberek iránt.

Akár a fordító iránti érzéke is.

Az iránt, hogy a fordító, ezek szerint én, a szöveggel dialógusban álltam. Általában így állok a fordításhoz, dialogizálva, nem a szöveg kiszolgálójaként, ez a szöveg pedig különösen megkívánta tőlem a dialógust. Válaszolnom kellett neki, sőt, néha ellentmondanom. Éppen, mert a szövegnek helyenként van valami német jellege, a ma használatos német nyelv mércéjével kellett hozzáállnom, kritikusan. Megküzdöttem a szöveggel, meg magammal is, nehogy elhasznált fordulatokat alkalmazzak. Mármint a német fülnek elhasználtat. Erre a nehézségre utaltam már a kezdetben, erre a csábításra, amelynek ellen kellett állnom.

Nádas érezte, hogy itt valaki a saját nyelvével küzd, és azt is érezte, miről szól ez a küzdelem. Nem az optimális fordításról, hanem a lehetőségek szerinti legjobb szövegről. Ez volt a célom, de ezzel persze nem mondok semmi újat, hogy a könyv azzal a frissességgel és átütő eredetiséggel szólaljon meg, mintha ő írta volna, ha írna németül. Azt most nem taglalnám, hogy sikerült-e ez, bár ezt a kérdést persze fel lehet és fel is kell tenni. Én legalábbis minden erőmmel ezen voltam, és Nádas érezte ezt, és szabad teret hagyott nekem. Eljött Rómába, ahol élek, és leült velem szembe az íróasztalomhoz, oda, ahol egyébként én ülök, amikor a saját szövegeimet írom, látta, amit én szoktam látni, a balkonon a leándert, és érezte azt a hangulatot, amiben dolgozom a könyvén.

Mondom én most.

Mert akkor nem beszéltünk se hangulatról se érzésekről, csakis szigorúan szövegproblémákról, ennek ellenére biztos vagyok abban, hogy ő mindent észlelt és regisztrált, a leándert, a római tavaszi égboltot, a dolgozószobámat, az utca zaját, hogy megértsem engem, és azt a módot, ahogyan a szövegén dolgozom. És így csak azt mondhatom, hogy könnyű volt. Illetve könnyedség volt abban, ahogyan együtt dolgoztunk.

Minden szövegben, amelyet eddig a *Párhuzamos történetek* fordításáról írtam, előfordul a tengeri epizód. Most is el kell mesélnem, mert megvilágítja, mit értek én ezalatt a könnyedség alatt.

Szóval egy napsütötte márciusi napon a koncentrált munkát megszakítva kimegyünk a strandra, és ki nem mondva, de együtt álmélkodunk azon, hogy itt lehetünk. Hogy a tengerpart a már említett íróasztaltól kocsival egy fél óránnyira van. Húsz éve élek Rómában, és még mindig nem vagyok képes ezt felfogni, és Péter jelenléte ezt a képtelenséget közös örömmé tette. Bár keveset beszéltünk, és később, amikor az strand-

étteremben sült halat ettünk, akkor is alig, de ez volt az a ritka pillanat, amikor megszűnik a kínos érzés, hogy mondani kell valamit, és az ember felszabadultan hallgat. Különkülön, mégis együtt szívtuk magunkba a tavaszi tengeri dél ragyogását. Nem volt „verőfényes nyári délután”, mint a harmadik kötet egyik fejezetcímében, de a fény hasonló módon befolyásolta az érzéseinket.

A verőfény szó egyébként Nádasnál, és nem véletlenül Kosztolányinál is gyakran előfordul. Mindkettőnél fontos szerepük van a fényviszonyoknak, mint pl. itt: „A szeptember eleji nap aranylemezekkel rakta ki a házak homlokzatát. Süttették fejüket a verőfényvel. (*Esti Kornél*). Nádasnál a számtalan fényleírás a könyv végén kulminál. Az utolsó két mondatot, mindnyájan megkönnyebbüléssel emlékszünk rájuk, a fénynek szenteli, a legutolsó szót pedig az árnyéknak: „...a nyárfák leveleinek könnyű árnyai.” (III., 693.)

Egyébként erre a mondatra fordítottam talán a legtöbb időt. Na persze, a végén már megengedheti magának az ember ezt a luxust. De nemcsak erről volt szó. Hanem arról, hogy ugyanazzal a szóval akartam befejezni a könyvet, gondolom, talán ti is, és ez a német mondatszerkezet miatt nem olyan könnyű.

Ha szabályszerűen járnék el, a mondat második fele németül így hangzana: „könnyű árnyai a nyárfák leveleinek.” Így olyan mondatot kellett szerkesztenem, amely enyhén szólva nem teljesen szabályszerű. A németben szükséges genitívust prepozíciós datívussal cseréltem le, és abban bíztam, hogy az így keletkezett ritmus átsegít a szabálytalanságon.: „...von den Blättern der Espen die leichten Schatten”. Miközben, és itt már a magyar nyelv költői gazdagságát érintem, az árny szónak nincsen német megfelelője. A német Schatten az egyetlen szó az árnyra és árnyékra, kemény és hideg a lágy, titokzatos árny szó mellett, de hát mit tehettem. Távolabbról nem emelhettem be egy szót, a könyvnek a lehető legegyszerűbben, és, íme újra, a legkönnyedebben kellett véget érnie. Igaz, az árnyak reszketése ominózus is, ha arra gondolunk, hogy a lakókocsiban, amelynek mennyezetén megjelenik, egyidejűleg valami rémség történik. De csak mi olvassuk így, ebben az ominózus hangfekvésben. Nádas nem ezt akarja mondani, hanem mint mindenütt, ahol fényről és természetről ír, épp annak függetlenségére, részvétlenségére utal. Az emberek összevissza szerencsétlenkednek, a fény, a természet, az univerzum pedig, amint azt gyerekkorában Demén Erna a szilfák koronájában hirtelen meglátta, közönyös, nem ránk vonatkozik. Egyszerűen csak van. Rettenetesen és fenségesen.

Viszont, mondhatjátok, ennek semmi köze a fordításhoz.

De van, mert bár látszólag csak filozofálgatok, ez konkrét segítséget nyújtott nekem a fordításban. Mert nekem nem csak azt kell megértenem, amit a szerző mond, hanem azt is, amit mondani akar. A szellemet, amelynek gyermeke a mondat. Ezra Pound mondta Eva Hessének, a fordítójának: „Fenébe is, Éva, ne azt fordítsa, amit írok, hanem amit írni akartam.” Nem tudom, Nádas ezzel egyetértene-e, de nálam, ha fordítok, ez az alapvetés. Ha nem léphetnék be a mondatok mögött álló világba, ha csak lefordítanám, ami ott áll, halálra unnám magam.

Egyszer megkért engem egy olasz ismerősöm, hogy fordítsam le Német-országba írt levelét. Képtelen voltam rá. Fél oldal után feladtam. Nem volt jelen a levélben a levélíró, nem volt a mondatok mögött saját világ, csupa elcsépelte kliséből állt. Persze a kedvemért nem kell neki jelen lennie a levélben, ez nem morális ítélet, hanem csak egy rossz érzés, mintha arra kényszerítenének, hogy egyem meg a levélpapírt. Ez nekem nem megy, vissza kellett adnom fordítatlanul.

Ezért idéztem az előbb Kosztolányit. Mert ennek az aspektusnak a *Párhuzamos történetekben* szerintem ő a szellemi atyja, ő sejtet a leírt dolgok és események mögött egy

olyan tágas, teli világot, amely bár ezekkel szemben közönyös, közönyében mégis egy érinthetetlen és megmászhatatlan szépséget jelenít meg. Nádas ugyanezt teljesen más-ként mutatja be, mint Kosztolányi, de nekem mégis nagy segítség volt, hogy korábban fordítottam már Kosztolányit. Minden témán és technikán túl, mindkét szerző ugyanazzal az iróniával és öniróniával tekint az ember helyére a nagy összefüggésben, és ugyanazzal az alázattal fordul ennek az összefüggésnek szinte felfoghatatlan szépsége felé.

Ez a jó emlék, erre emlékszem szívesen ebben a munkában, hogy általa én is betekinthettem a dolgok lényegébe. Itt még egy mondatot idéznék a *Párhuzamos történetek*-ből, ezt is már többször idéztem, mert kulcsfontosságú számomra, „Az ész csöndes érve” című fejezetből. „Lehetséges, hogy valóságosan szenvedett benyomásai állandóan változó, feldolgozhatatlan tömegétől és a benyomások hihetetlen erejétől, attól a hihetetlen ténytől, hogy a világban minden egyszerre van jelen és igen nagy erővel van jelen...” (I., 409.)

Ha az ember ennyire belelát a dolgok lényegébe, nincs más választása, egy kreatív rendet kell hogy szembeállítson vele, különben az egész a feje fölött összeomlik, és megőrül, mint szegény Elisa, akiről itt szó van. Szóval írni kell, még hozzá sokat, hogy kibírja. Szerintem a *Párhuzamos Történetek* ezért olyan hosszú. A könyv kísérlet a dolgok összritmusának megragadására, ehhez pedig terjedelem kell. És ha tévedek, és a könyv hosszának más oka van, például az, hogy Nádas sokat ír és képtelen időben abbahagyni, nekem ez a perspektíva mégis segített a munkában. Mármost hogy ez egy olyan mű, amely egzisztenciális okokból terjedelmes, sőt, lehetne terjedelmesebb is. Bár ezt együnknek se kívánom, de aki tényleg elolvasta ezt a könyvet, az tudja, hogy ezek a történetek minden irányban a végtelenségig tovább írhatók. Mert igenis, „a világban minden egyszerre van jelen”, és nem végződik sehol. Ebből a szempontból még hálásak is lehetünk, hogy a könyv relatíve vékony.

De hát persze az egész egy négy évig tartó folyamatos erőfeszítés volt, amiről pont itt nem kell beszélnem, annál kevésbé, mert, ahogy mondtam, az én munkám bizonyos szempontból egyszerűbb volt. Nemcsak a helyszínek és szereplők német érintettsége, a szerző kulturális beállítottsága miatt, hanem mert mindvégig szinte kizárólag ennek a munkának szentelhettem magam. Nem tudom, milyen a ti országaitokban a fordítások támogatása, mindenesetre német nyelvterületen relatíve privilegizált. Csak Olaszországgal tudom igazán összehasonlítani, ahol katasztrófális a helyzet. Nemcsak támogatás nincsen, a fordító örülhet, ha egyáltalán kifizetik a munkáját. És amit fizetnek, az is inkább csak borralaló. Remélem, nálatok nem így van, mert az anyagiaktól eltekintve a fordítások támogatása kulturálisan is igen fontos. Nem kell fejtegetnem, milyen szerepe van az irodalomban a fordításnak, mindenesetre a támogatás nemcsak privát intézmények, hanem közhivatalok feladata is lenne.

A kultúrpolitikai szempont mellett a fordítói ösztöndíjak személyes motivációt is jelenthetnek. Ez nekem még fontosabb is volt, mint azoknak a fordítóknak, akik német nyelvterületen élnek. Fontos volt, hogy az olasz környezetben ne érezzem egyedül magam. Kettesben a német nyelvvel, ami azért mindent egybevetve nem könnyíti meg az ember helyzetét. Mindenki, aki németül ír, emlékszik arra, amit az iskolában a tanítónő mondott: Német nyelv, nehéz nyelv. Hogy miért és hogy, erről most nem érek rá szólni, de annyit mondhatok, hogy hálás vagyok, hogy ezt a nyelvet még gyerekként magamba szívhattam, a német nyelvű Svájcban, az általános iskola első osztályától. A svájci tájnyelvvvel együtt, ami Németsvájc igazi nyelve. Mindenki ezt beszéli, és minden kantonban másképp, ami a fordítás szempontjából szintén egy privilegizált kiindulópont. Minél több variáns van az ember fejében, annál jobb. Ez evidens. Vagy hadd mondjam svájci dialektusban: ezt a kecske se nyalja le.

Így kerül ide elmélkedésem végére egy kecske, és jó helyen van itt. Hisz az utolsó előtti fejezetben, amúgy az utolsó két fantasztikus fejezetről hosszan tudnék beszélni, szóval az „Egy bőven termő barackfa” című fejezetben áll, hogy: „Mikor aztán a parti sávban elérték Balter termékeny földjének jól látható cövekkel kijelölt határát, az iszap-tól süppedékeny bozotosban egymás nyomában kellett továbbhaladniuk a folyóparti füzesig.” (III., 631.) Nincsen itt egyetlen részlet, a föld minősége, a cövek láthatósága, a talaj tulajdonsága, egy lábnyom, ami a szerző számára lényegtelen vagy jelentéktelen lenne. Így én is nyugodtan odacsomózhatom a kecskémet az egyik cövekhez, és ezzel be is fejezhetem.

HAJÓS GABRIELLA fordítása

## HOGYAN VAN JELEN A TÖRTÉNELEM ÉS MÁS SZENVEDÉSEK

Ugye emlékeznek a *telített talpfákra*? Madzar Alajos, az avantgárd szellemű, utópisztikus szemléletű, ennek megfelelően végleges emigrációra készülő bútortervező mérnök 1938-ban Mohácson elmegey Gottlieb Ármin zsidó kereskedő fatelepére, és ott munkatárszba esik, amikor meglátja azokat a vasúti talpfákat, amelyeket ismeretlen anyaggal impregnáltak – illatuk a macskagyökéréhez hasonlít –, és elindul a *flow*: ez a bódító illat, a tölgyfák állaga és tapintása, mélylila színe megihletti. Nos, a máglyába rakott hasábfákat, melyeket *katonai talpfáknak* is nevez az elbeszélő, mivel hadicélra készültek és tévedésből kötöttek ki Mohácson, most metonimiának és szinekdochének veszem: a regény úgy van telítve történelemmel, mint ezek a talpfák Szt. Magdolna fűvével, a valeriánával – bár ez csúsztatás, hiszen a szöveg csak az illat hasonlóságát veti fel, ám közel harminc szöveg-év múlva hajszál híján – egy *talán* azért marad – mégis azonosítja a valeriánáéval, Gyöngyvér orrával szimatolva. Hogy ez az illat beleette volna magát Szemzóné minden holmijába. Ami meggyőző. Minden lakásnak van valamilyen jellegzetes szaga, melyet rendszerint azonosítunk is. (Kosztolányi szerint a városoknak is van saját illatuk.)

A *Párhuzamos történetek*nek alig van olyan oldala, melybe ne ivódott volna bele a történelem: a regényanyag vízjelének tekinthető a történelem jelenléte a sorok közt, a sorokban és minden sarokban. Ennyiben a *Párhuzamos* jellegzetes közép-európai opus. Ahogy az ukrán Jurij Andruhovics írja ironikusan, a „szerencsétlen társadalmakban” az emberek nem bírják abbagyni a történelmi kutakodást, miközben a „szerencsés társadalmak” élvezik az életet, legföljebb az egyetemi tanárok vizsgálgatnak történetfilozófiai, narratológiai és módszertani kérdéseket a történelem tanszéken.<sup>1</sup> A szóban forgó szláv melléknév „boldog”-nak és „boldogtalan”-nak is fordítható. Bizonyára egyik fosztóképzős jelzőben sem nehéz magunkra ismernünk.

A huszadik századi történelem különösen nyomaszt bennünket, magyarokat a világháborúival és a forradalmaival, a magyarországi holokauszttal és a kommunizmusunkkal, meg a történelemhamisítással, ami ma is nagy garral zajlik. Nem sikerült eljutni semmiféle nyugvópontra. A történelem nálunk most a spekulatív tőke, amivel manipulálnak, befektetik, kamatoztatják, tőzsdéznek vele. Lehúzzák a halottakról az utolsó bőrt is. A *Párhuzamos történetek* radikálisan másképp csinálja, ez nem történelmi narratíva, hanem a történelem különös jelenlétét formálja meg, a láthatatlannak a közös múltunkba eső részét teszi láthatóvá vagy épp hallhatóvá. Ez a huszadik század regénye: azt az időt tartalmazza, ameddig, úgymond, szabad szemmel ellátunk, két-három emberöltő távolába, de nyomokban a régebbi történelem is föllelhető benne, lelátni egész az őstörténetig. Az egyik regény végi kis történet-applikációban ősfába csap bele a ménkű, kettéhasítja és lángokba öltözteti. Ennek előtte húsz évvel a telített talpfákból készített bauhausos Madzar-bútorok

*A párhuzamosság szédülete* című balatonfüredi műfordítói konferencián, 2014. szeptember 29-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

<sup>1</sup> Jurij Andruhovics, Közép-keleti revízió (ford.: Körner Gábor), In: Andrzej Stasiuk – Jurij Andruhovics, *Az én Európám. Két esszé az úgynevezett Közép-Európáról*, Bp., JAK-Kijárat, 2004, 5-66., 21.

is ripityára törtek, amikor a nyilasok kihajigálták őket Szemzóné rendelőjének ablakán, majd özönvizet rendeztek a lakásban. Többek között ilyen nagy „összefoglaló” látomásokban – olvasói látomásokban, melyek a három kötetben szerteszórt rövid bekezdések, jelek, összefüggésbe hozott távoli mondatok hatására ébrednek bennünk –, ilyen vizionáriusan jelenik meg a történelem ki-kinek a saját benső mozijában.

És megjelenik a regényben szereplő emberekből, tárgyakkal, helyekkel – vagy kisugárzik belőlük –, és lakozik a nyelvben, a gesztusokban, a ruhákban, jelen van a testekben és a lelkek gödreiben, nemcsak a kultúrában, hanem az idegrendszerben; mindent átítat, a természetben is benne van emberek, tetemek és tárgyaik formájában, úszik a Dunán és a Dunában, ott parkol a Duna-parton Bellardi remek sportautójában, majd huszonhárom év múlva a Pobjedában. Pfeilenben Wagner zenéjéből, a Caspar David Friedrich-esen romos templomtoronyból recseg. És jelen van az álmokban és a merengésekben is. A történelmi tudást, egyáltalán a mélyebb megismerést hátrító Döhring fiúban álmában tör föl a történelmi elfojtott. Ott van az éberálmokban, Szemzóné kitakarított elméjében és Erna fejében a meggyilkolt kislánya képében, vagy a saját kislánykori emlékeiben.

Ez a regénybeli történelem, Nietzsche szavait kölcsönvéve, nem a monumentális, nem is az antikvárius, és nem is a kritikailag földolgozott história, hanem az, amit Frank R. Ankersmit nyomán „történelmi tapasztalatnak” nevezek.<sup>2</sup> Ennek lényege a szenzuális érintkezés, a közvetlen kapcsolat a múlttal, ami kiszámíthatatlanul következik be, mikor nem is mi akarjuk megismerni a történelmet, hanem az ragad meg (ismer meg!) bennünket; egy-egy véletlen találkozás folytán betör vagy belénk szivárog, szenzációs, azaz szinesztéziás, mondjuk úgy: esztétikai, talán egzisztenciális jelentőségű élménnyel lep meg, és „a valószerűtlen valószerűségére” való ráismeréssel döbrent meg. Bevonódunk, részeseülünk a múltból, mintha egy másodpercre ott volnánk. Ez a fajta tapasztalás, a történelemnek ez az érzéki fölfogása nem elbeszélhető és nehezen intellektualizálható. Nem gyarapítja ismereteinket, hanem megváltoztatja azokat, az önismeretet is átmozgatja. Ankersmit szerint a narrativizmus nem ismeri, sőt nem is állhatja a történelmi tapasztalatot,<sup>3</sup> mely ahistorikus, mivel a találkozás idejére kiiktatja a temporális távolságot, és szélsőségesen szubjektív. Jörn Rüsen szerint a historizálás és a metahistorikus reflexió egyaránt detraumatizál.<sup>4</sup> A történelmi tapasztalat ellenben érzelmekkel jár, sőt nemritkán azt is elmondhatjuk, hogy traumák közelében mozog.

Nádas Péter nemcsak prózában, hanem esszéiben is beszámolt már a saját, személyes történelmi tapasztalatairól, lásd például az *Emlékmű* vagy a *Halottak néma morájában* című esszéit, melyek szembefordulnak úgy a kollektív emlékezet kultuszával, mint a hivatalos és a historizáló emlékezettel, és a történelemmel való szubjektív, mondhatni azt is, hogy szenvedélyes, mindazonáltal reflektált találkozásokról, az Ankersmit által is hangsúlyozott érintettségéről számolnak be. Most készülő emlékiratában Nádas használ ugyan memoriterek és archívumok, kronológiai megjelöléseket, azonban ezekkel a legszemélyesebb és legprivátabb emlékeit szabadítja föl, melyeket taglalni és megfogni, ellenőrizni segítenek a historiográfiai források és eszközök. Az író tehát maga is a történelmi tapasztalat médiuma, és a regényében, de a memoárjában is ezt az involváltságát adja tovább, miközben szemlélteti a világ történelemmel átítatott mivoltát. Azaz a láthatatlan rétegeit írja be a láthatóba, a láthatót így telíti.

A *Párhuzamosnak* ez a történelmi dimenziója mélységet kölcsönöz a műnek, e fölül borul a másik, üresnek tetsző szféra, amit metafizikai dimenzióknak nevezek (nem a szó teológiai, hanem fenomenológiai értelmében). Erről másutt írtam. Ami a kettőt összeköti, az

<sup>2</sup> Frank R. Ankersmit, *A történelmi tapasztalat* (ford. Balogh Tamás), Bp., Typotex, 2004.

<sup>3</sup> I. m., 12.

<sup>4</sup> Jörn Rüsen, *A történelem retorikája*, (ford. V. Horváth Károly), in: Thomka Beáta-N. Kovács Timea (szerk.): *A kultúra narratívái* (Narratívák 3.) Bp., Kijarat, 1999, 39-50. 46.

szerintem a *bűn* a maga ezer virágzó változatában: mint vétek, hiba, hübrisz, mulasztás, tévedés, félreértés, félreismerés, felelőtlenség, elesettség, szégyen, undor, hitetlenség és a többi. A bűnnek történelmi dimenziói is vannak, miként a személyes történelem részben közösségi történelem – többek között Balter esete példázta ezt.

Ez a regénybe ékelt elbeszélés: példázat. Balter Gyula tahitótfalui kertjével, a bőven termő barackfával szemközt látható a nagy múltú váci fegyház, melyben börtönörként dolgozva Balter három rendszert is kiszolgált – Horthyét, Rákosiét és a Kádárét. Az épület százötven év büntetőtörténetét testesíti meg, melytől a nyugalmazott fegyőr nem tudhat megszökni. A folyón túli épület a maga némaságában mégis átszól, sírással és fogcsikorgatással. A lelkész az áldozat, Balter pedig a tettes fülével hallja ezeket a hangokat, ha akarják, ha nem.

Ez a fegyház a magyar történelem jeles helyszíne, és nem ez az egyetlen épület a regényben, mely regél és rejtegetnivalókat is elárul. Nagyon sok mindent beszél még a regény egyik fő helyszíne, az Oktogonra néző óriási Lippay Lehr-lakás, Szemzóné Pozsonyi úti, Szapáry Mária Dunára néző lakása, a pompás pesti kertes villák, amelyekben Kristóf gyerekkorában élt egy darabig, a Margitszigeti Nagyszálló, Madzarék és Gottliebék mohácsi háza és így tovább. Németszárgban Von Schuerék rózsakertes családi otthona, Isolde Döhning steril luxuslakása és Döhningék tanyája meg a romantikus tájba ékelt náci gyermeknevelő intézet beszélnek el a történelem egy-egy szeletét. Ezek az épületek nem műemlékek, a regényben azonban „történelmi” épületek, mert Nádas képes arra, hogy beszéltesse a házakat. Sohasem a mindentudó elbeszélőkhöz illő „szabályos” leírások formájában, hanem mindig valami problémához vagy valakihez kötődő hosszabb-rövidebb megfigyelések és reflexiók, részletek, olykor csak egy-két mondat alakzatában – mégis korok mutatkoznak meg így. Demén Samu esetében a polgárosodás korának racionalista, neoklasszicista, Madzarnál a konstruktivista, bauhausos igényei, ugyanennek a korszaknak a halálos pusztításai, Isolde esetében a posztmodernitás, és sorolhatnánk. Ezek a házak történelemmel telítettek, – illetve ekként vannak ábrázolva –, korszellemeik ragadtak meg bennük, amelyeket az író szóra bír.

Egyébként ugyanis némák, süketek, vakok. Ahogy Szemzóné lakásáról hangzik el, annak hatvanas évekbeli állapotáról: „a háborús pusztítás olyan nyomokat hagyott, amelyeket ma már senki sem értelmezett, és az elvégzendő művelethez sem keresett többé senki műfogást”. (II., 154)<sup>5</sup> Ez a bizonyos értelmezhetetlenség, azaz értelmezési képtelenség jellemzi 89-ben az egyetemista Döhning mentalitását, egyáltalán majd’ mindegyik szereplőét, Kristófit kivéve, aki értelmezni akarná ezeket a nyomokat meg a saját emléknymait, például a *Jártam már ebben a házban* című fejezetben, ahol bele is ütközik egy traumába, amiről nem bír beszélni. Madzar ellenben újraértelmezni óhajta Szemzóné lakását (Szemzónéval együtt), és ezen keresztül a magyar építészet egy korszakát; öt-hat év múlva a lakás nyilas szétdúlása ezt a vállalkozást teszi tönkre. Madzar szakítása a magyar világgal (és benne Szemzónéval) úgy értelmezhető, hogy ebben az országban nincsenek meg a feltételek az ő elképzelt és tárgyakba oltani vágyott, funkcionális és világos *vita nuovájához*, az utópiához, mely majd az Újvilágban lel honra.

Azonban a lakás és a tárgyak, meg a hiányzó holmik mégis megőrizték a mérnök konstruktív szellemét, noha az általa tervezett világítótestek „értelmüket veszítették”. (Megjegyzem, már ez az egy mondat is, hogy „Az értelmüket veszített világítótestek közül csupán egyetlen világított éjszaka” (II., 155.) harminchárom éven ível át, és a figyelmes olvasó itt egyszeriben, e „világító részleten” keresztül beleláthat a magyar történelembe. A szó, hogy ‘világítótestek’ ráadásul fölöttébb asszociációbresztő, pláne az ‘éjszakának’, annak a nevezetes szerelmes-testies éjszakának a kontextusában...) Megőrizték az eszeve-

<sup>5</sup> Nádas Péter, *Párhuzamos történetek*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2005.

szett nyilas rombolás és gyilkolás idejét is – a nagy közömbösben hiperszenzibilissé vált Gyöngyvér legalábbis azon az éjszakán akaratlanul kapcsolatba lép a „hiányzó tárgyak kísértő lelkével” (II., 156.) és olyasféle *néma morajra* nyílik meg a füle, mint amiről Nádas ír említett esszéjében. „Elpusztított emberek és tárgyak eleven lelke szólalt meg a korányári éjszakában” (III., 7.) mondja az elbeszélő a lány talán csak pillanatokra megnyílt lelkéről. Azonban Gyöngyvér nemhogy értelmezni, érteni sem képes ezeket a jeleket, melyeknek számára nincs „történeti tartalmuk”, miként az elbeszélő állítja, s ezen Mózes Gyöngyvér sorsát és alkatát kicsit is ismerve nem csodálkozunk. (A regény szociológiai rétegzettsége és karakterológiája külön téma, ezzel másutt foglalkoztam.)

Hasonlóan, csak tartalmasabban válik hiperszenzibilissé Madzar azon az ő drága szerelmes nyarán 38-ban, amikor Mohácson ősszenyílik, egymásba áramlik benne múlt és jelen, miközben Mohácsot s a gyerekkorát járja, birtokba veszi az apja elhagyatott műhelyét, fölhúzza az apja ruháit és valami egészen újat alkot. „Átlépett egy másik, egy régebbi világba – mondja róla az elbeszélő –, visszalépett korábbi életébe, ahonnan viszont történeti időkbe láthatott vissza, akár a török hódoltság elé”. (II., 229.) Madzar Alajos, Madzarné, Gottliebék meg más mohácsiak és az odalátogatók szemével nézve, az ő tekineteket reflektálva Nádas rendkívül rétegzett, néhol igen részletes, másutt tágas képeket rajzol erről a kisvárosról és soknemzetiségű lakosságáról, s mindebben bennefoglaltatik Magyarország történelme dióhéjban. Madzar a XIX. század elejének hangulatát árasztó „Carolina” hajón utazva és Mohácson átitatódik a személyes és a közös történelemmel, amitől régóta menekülhetnékje van, és ez a nyár végképp megérleli benne az Óvilággal való radikális szakítás döntését.

Az elérzékenyült Madzar visszaréved a mohácsi vész előtti időkbe, a cigány Tuba archaikus és mitikus tudata a hajdankorba ér el. A két nagy háború, a holokauszt, a sztálinizmus és a Kádár-korszak azonban markukban tartják a művet, a rendszerváltással bezárólag, de fejezetek szólnak a Nyugat-Németországban akkorra már lejátszódott posztmodern fordulatról is (gondolok itt többek között Isolde lakásának, életformájának és a férjfehérenemű-szaküzletnek a leírására). A magyar történelem a német történelemmel párosodott – a valóságban is így volt –, és ezt a közösülést jelzi talán az az ismeretlen halál is Berlinben, melynek áldozata az én nyomozásom eredménye alapján a regény másik főszereplője, az ötvenöt éves Lippay Ágost, a titkosügynök, aki a hatvanas években is dzsentri életet tudott élni. A regényből kiderül, hogy a háború előtti magyar életformák, szokások, mentalitások, eszmerendek az emberekbe hűségesen betokosodva túléltek a rezsimváltásokat, és hosszasan véreztek ki. A sehova se, legföljebb az árvák és szegények közé tartozó Gyöngyvér irigy és féltékeny szemével láthatjuk Lippayn „az önösség, az önzés kifinomultságát és öntudatlan eleganciáját” (I., 300.), azaz a dzsentri allúrt, ami oly jellemző a pesti sznobériára.

Ágost számításaim és feltételezésem szerint 34-ben született Budapesten, 89-ben Berlinben halt meg, és halálával egy világnak lett vége.

Az első számú főszereplő, Kristóf szerelmi transzállapotában 61-ben, március 15-én, a félillegális nemzeti ünnepen, Kristóf nevenapján összesűriti és eksztatikusan artikulálja a magyar történelmet. Klárába belezúgva s a jövőbe száguldozva a nő retró automobiljában, a „szerelmes halálfélelemnél” „terjedelmesebb rettenetet” (III., 461.). érezve – amiben benne van a történelem terhe – oda jut, hogy „nincs örökség”, minden el lett herdálva és tönkre lett téve, miközben mutogatja a nőnek, hogy milyen jártas is ő „a halott nagykereskedők vagy elúzott nagyiparosok mára szétdúlt és átépített, fellengzős villáiban”. (III., 461.) Kristóf meghatározó élménye az 56-os forradalom és annak bukása, és ebben, mint egyik dobozban a másik, a második világháború és Budapest ostroma is benne van, pici gyerek korából. (Hogy mennyire, azt a mostanság publikált *Emléklapokból* láthatjuk.) A Budapest utcáin kóborló két hadirokkant, a lábatlan férfi és az összeégett arcú nő az ő

számára a második világegés két rettenetes jele, melyekre érzelmesen reagál, a szégyen, viszolygás, büntudat és vonzás elegyével. Ők ketten az ő történelmi szülei. 56 bukásának jele pedig a körúti Pisti, a besúgóvá és alkoholistává züllött fiatal ötvenhatos harcos, aki pedig az én-ideálja volt.

A forradalmi napokat a tizenöt éves fiú szemén és személyiségén keresztül közvetítve ábrázolja az író a *Mindent szétszakít* és az *Aztán ötvenhét nyarán* című fejezetekben, mégpedig a maguk különleges érzéki gazdagságában. Ez a regény nem 56 legendáját, hanem a kenyérért, levegőért, vízért, húsért és szabadságért marakodó és harcoló civil történetét hozza felszínre a pincékből és a pesti utcák mélyéből, sok tömegjelenettel, és a megtorlásnak, a forradalom széthazudásának is a hétköznapi történetét mutatja meg. Az elbeszélő egy helyütt „törvénytelen ségtől és korrupciótól átszótt, gyűlölködéstől, sértettségtől, megalázottságtól és kicsinyes irigykedéstől áthatott környezetéről” (II., 238.) beszél, a húsz évvel korábbi időkre értve – ez, úgy látszik, a magyarországi történelmi állandó. A történelmi események nemcsak a kronológiai időben zajlanak, hanem beírják magukat a testekbe is. Az elmékbe kevésbé: a regényben, talán az egyetlen Szemzőné kivételével, senki sem tudja földolgozni és magáévá tenni a huszadik századi magyar történelmet úgy, hogy ne őrljön, ne betegedjen vagy ne haljon bele. Legföljebb korrumpálódik.

A regény legtöbb szereplője félárva vagy árva, vagy a gyerekét veszítette el. Bizsók István kivételével mind neurotikusak. A legtudatosabb és legfegyelmesebb szereplő, a pszichoanalitikus Szemzőné, akinek a két kisfiát vitte el a holokauszt, magányos éjszakáiba zárja azt, amit nem tud, nem is akar senkivel se megosztani, pláne a kívülállókkal, gojokkal, (I., 424.) nem (mint jeleztem, szavakban is jelen van a történelem), hisz csakis részvétlenségre számíthat. (A részvétlenség egyébként Nádas nagy témája.) Az ő személyes története egyúttal közösségi történelem is, Magyarországé, Európáé. Hallgatása Magyarország hallgatása az ő holokausztjáról, ami csak a hetvenes években kezdett megtörni. Erre a hallgatásra felel az a „körvonalazatlanul hagyott történelmi büntudat” (III., 490.), ami Vay Klárát gyötri az imádva gyűlölt fasiszta édesapja miatt, s aminek elmélyítéseként szadomazochisztikus szerelmi játszmasorozatba keveredik a proletár titkosügynök Simonnal.

A hallgatás Szapáry Mária döntése is, aki barokk szekreterjének titkos fiókjában őrzi második világháborús és ötvenhatos fölvételeit. Agyvérzése folytán hallgat a hajdani szépség, Koháry Elisa, az ő egyetlen szavának, az „I don't know”-nak az egész Magyarország a hangszerteste. „Az emlékezet titkos archívumát” (I., 176.) tartogatja vissza, analízis kényszerrel, a Döhring fiú is, mígnem a történelmi elfojtott kirobban belőle szar és ordítás formájában. Nagynénje és szponzora, Isolde makacsul hallgat: az ő emlékezete minimalista, száraz és terméketlen, s még a hallgatásnál is nagyobb baj, hogy van mit elhallgatnia. Az elegáns nő ugyanis lopott, azokból az aranyakból gazdagodott meg, amelyeket a felmenői a táborba zárt zsidóktól vettek el. Az apátlan-anyátlan Mózes Gyöngyvér emlékezete hasonlóképpen lyukacsos, de nem olyan higiénikusan kitakarított, mint Isoldéé, nála folyton beáramlik, beszivárog a múlt és elsodorja őt – ezért sem találhatja szegény a helyét, és a hangját sem.

Kristóf esetében egészen konkrétan szó van arról a politikailag elrendelt és személyesen interiorizált felejtésről, ami 56-ot sújtotta. „Mert aztán 57 nyarán mégsem emlékezett már az ember semmire, vagy legalábbis senki sem beszélt róla. A személyes élmények emlékeit mindenkinek magának kell kitörölnie. Vagy nem tudtam, nem akartam emlékezni.” (II., 273.) 56 kollektív elfelejtése és 89 utáni visszás reanimálása a hivatalosított, muzealizált, politikai legitimációra kényszerített kollektív emlékezettel nem, hanem csak a személyessel orvosolható. Kristóf – akárcsak a mai Magyarország – szenved emlékeztének fehér és fekete és véres foltjai miatt, és a Klára-szerelem magas hőfokán rá is jön, hogy enélkül nem tud értelmet adni az életének, hiszen maga a működő, „értékelő érte-

lem” (II., 278.) paralizálódik a személyes emlékezet lebénulása által, s így nem képes összefüggéseket teremteni a dolgok közt. Azt, hogy 56-ot rövid időn belül homlokegyenest ellenkezőleg – ellenforradalomként illetve forradalomként – interpretálták nálunk, és mindegyik rezsim a legitimációját kereste és kínálta föl vele, csak fokozta az emlékezeti űrt és zűrt. „A túlélők összetartozásának mágikus öröme és roppant ereje” (III., 100.) újra meg újra fölülírja a történelmet, épp ezért mondhatjuk rendkívül értékesnek a „valószínűtlen valóságosságát” előhozó, spontán, tökéletlen történelmi tapasztalatot, ami Ankersmit szerint „a világ megismerésének, a világgal való érintkezésnek legmagasabb rendű formáját képezi, melyre képesek vagyunk”.<sup>6</sup> Pontosan ezt éli át Kristóf végig, legdinamikusabban azon az autóúton, mely alatt föltárja Klárának a zűrzavarát, „mint aki rimánkodik, hogy szabadítsák ki a börtönéből” (III., 468.).

A testi és az álombéli emlékezet megbízhatóbb, mint a kollektív és mint az elme-írta emlékezet. Gyöngyvér azon a zongoraszéken ülve – ugye, emlékeznek? – a kidörzsölt, csupasz bőrén érzi a „pállott levegőben” (III., 13.) az elmúlt időket, nyelv előtti fél-eszmélettel. Madzarnak is a teste emlékezik, hiszen tudatosan nem akar ő emlékezni, és ő is egy szerelem fényében és sötétjében ébred rá a teljes, lelkileg időben-térben kiterjedt német-magyar önmagára. (És menekül el önmagától, a saját itthoni lelkétől és az országtól egyenest Amerikába.) A Döhring fiú teste és álmai őrzik az agyonhallgatott, elhazudott német családi emlékezet részecskéit; így találja meg az aranyat – az Isolde által ellopott zsidó aranyat – álmában. Ez a történelmi álomfejtés az éberálmokra, a szerző által fantasztikusan kezelt elrövéülésekre, az időből való kiesésekre, a piknolepsziára is vonatkozik, és a *Párhuzamos történetek* egyik legeredetibb vonása. Az álom és a tudat eklipszise, a tudatki-hagyás, amikor a tudat elveszíti uralmát önmaga felett, átverik azt a cenzúrát, mely eredeti történeteinket és történelmünket átszabja és ekként helyezi a nyilvánosság asztalára. A „látszatokból összetákoltt históriának” (II., 235) Bellardi a híve, aki ezt a játékot hetykén, kedvtelve játssza, a magyar antiszemitizmus és sovinizmus patronjait buzgón pufogatva, a történelmi bűnökön keresztülnézve.

Az arisztokrata származású, oly vonzón svihák Bellardi életét aztán valóban úgy forgatja a történelem, mint a Dunában a fulladozó nőnek nézett feszületet a habok a hajós jelenetben. Szétszórt életrajza, mely a regény döntő napján, 1961. március 15-én feltehetően véget ér, igen részletesen merül föl itt-ott-amott a három kötetben, és a magyar történelem hat évtizedének „úri szálát” pörgeti az orsóján. Belegubancolódik a német szál, mely szintén végigkanyarog mindhárom kötetben és majd’ száz éven. Ebben különleges hangsúlyt kap az első világháború, ami a daliás Von der Schuer életének sorseseeménye, a faszizmusba befutó pályájának, mondhatjuk talán azt is, hogy a magyarázata. A kitűnő neveltetésben részesült férfiú ott, az első világháborús fronton válik vérengző fenevaddá – önhibáján kívül. Nem tehetett róla.

Senki sem tehetett róla. Balter sem tehetett róla, hogy egy ártatlan félkegyelmű gyilkosává vált. Pisti sem tehetett róla, hogy elzüllött. A lelkész sem tehetett róla, hogy elvesztette a hitét. Különféle időkben a különféle alkatokkal azt csinált a koruk, amit akart. Gyúrta őket, mint az agyagot. A történelem a *Párhuzamos történetek*ben sodró erejű hatalomnak bizonyul, mely megtépázza az embereket. Amit kivált belőlük, az többnyire a bosszúvágy és a gyűlölet. A regény egyik legszebb jelenetének, Bellardi és Madzar Duna-átúszásának ezért szimbolikus jelentősége van, hisz az egyszer kettejüknek sikerül nem szembe, de keresztbe úszniuk az árral. Kristóf és Klára száguldozása a kocsiban is ilyen merész kaland, miközben egymás felé löki őket a szerelem ereje. Mindennel és mindenki-vel szemben tartott ki Szapáry Mária a nyomorék Koháry Elisa mellett több mint húsz évig, és akkor nem bírta tovább elviselni.

<sup>6</sup> Ankersmit, i. m., 52.

Até lehetne az istennője a regény történelmi színterének. Sorsszerű elvakultságot idéz elő a történelem az emberekben, rosszhiszeműséget szül és félrevezet. Vagy túlzás lenne elvakultnak nevezni Auenberg Imolát, Balter Gyulát, az öreg Lehart, Carl Maria Döhninget, Gottliebét, Janit az uszodából, Kramert, Rott Andrét, Simont? El is némít a történelem, vagy úgy, hogy megöl, vagy úgy, mint a négy kártyázó asszonyt, akik nem és nem tudják megosztani egymással azt a veszteséget és csődöt, amit magukban cipelnek. Van egy en-gem kilenc éve fogva tartó mondat a regényben, *A szabadság lélegzete* közepén, mely Bellardi belső beszédét artikulálja. Így hangzik: „Élni mégiscsak érdemes, mert van a bosz-szú, a büntetés, és a gyilkosságot adta nekünk szabadságként az Isten.” (III., 305.)

S E L Y E M   Z S U Z S A

## TIERGARTEN

*Az állat mint metafora, mint performatív kifejezés, mint hasonlat és mint jelző Nádas Péter  
Párhuzamos történetek című regényében*

(Bevezetés: miért éppen az állat?) Ember és állat viszonyát évszázadokon át egy dominan-ciára törő, hierarchiára épülő, kettős mércét alkalmazó és privilégiumokat eredményező hatalmi propaganda határozta meg, miszerint a piramis legtetején a racionális, jómódú, szabad, fehér férfi ül, akinek az alsóbb szintek felé egyre kevesebb felelőssége van, s lent, *a dolgokat* (things) már kénye-kedve szerint használja. Az állatok meg (többnyire szupra-naturális ürüggyel rejtegetve maga elől is érzéketlen, egocentrikus álláspontját) *dolgok* (things).

A viszonyulásmód nem sokat változott, a technika, a logisztika és a föld népességének száma viszont igen. Következésképpen a tápláléknak szánt állatok testükre szabott ketre-cekben, minden szabad mozgástól megfosztva, hormonkezeléssel, antibiotikumokkal fel-duzzasztott testsúllyal élik le rövidre szabott életüket, míg vágóhíd-komplexumokban meg nem ölik és tetszetősen fel nem dolgozzák őket.

A szórakoztatóiparban (cirkusz, állatkert) ugyan már nevük van, viszonylag hosszú életük is lehet, de attól kezdve, hogy az ember erőszakkal elhurcolja őket az élőhelyükről, egészen addig, hogy alárendeli őket saját elképzeléseinek, szintén maximális kiszolgálta-tottságban élnek. Azokat az állatokat pedig, akik ősidők óta az emberrel szimbiózisban élnek, a különféle nagyvárosokban sintértelepekre gyűjtik be, és, ha csak tehetik, elké-pezítő bestialitással végzik ki.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> 2015. februárjában az Európai Unióban olyan törvényt szándékoztak hozni, mely a gazdátlan házi-állatokat vadállatoknak deklarálna, ami még drasztikusabb humánönkéntet legitimálna. Forrás: <http://www.tageblatt.lu/panorama/story/Heimatlose-Haustiere-sind-keine-Wildtiere-16958082>.

A gyógyszer- és szépségipar állatokon teszteli termékeit, amivel tulajdonképpen elismeri a tudományosan bizonyított ténytet, hogy biológiai értelemben az emberektől nem állnak olyan távol (különben miért volna releváns az ő reakciójuk?), mégis megoldja, hogy az eljárással etikai természetű problémái ne legyenek.

„A kísérleti állatok szenvedése azért lassan átszivárog a leleményesen megmentett emberi életekbe.”<sup>2</sup>

A fordulatot az hozhatná, ha részint jogi értelemben, de elsősorban életviteli szinten megváltozna az ember-állat viszony, és többé nem dolgokként kezelné az ember az állatokat. Az ember – egyre inkább vitatható – felsőbbrendűsége rendszerint az úgynevezett „speciesism”-ben<sup>3</sup> nyilvánul meg, ezt a mérhetetlen gögőt, hübriszt, szuperbiát és szüklátókörséget próbálják lebontani mindazon elméletek és mozgalmak, amelyek a *nonhumán személy* („nonhuman person”) <sup>4</sup> kifejezés és jogi státusz elismertetésén dolgoznak.

Az állatokhoz való viszonyunk megváltozásához elsősorban a termékorientáltság okozta vakságról, ignoranciáról kellene heves fájdalmak közepette lemondanunk, s beengednünk nappali tudatunkba mindazt a szenvedést, amit a sztenderd humán életforma okoz környezetének. Nem morális fordulatra gondolok, nem arra, hogy legyünk kedvesebbek a cuki állatokhoz, hanem egy olyan fölismerésre, amely az emberi minőség alapjait érinti. Test és lélek szétválasztásának manipulatív hagyományát megértve, tárjuk fel a szétválasztás politikai és gyakorlati indítékait.

Giorgio Agamben az ember és az állat viszonyáról szóló esszéjében a misztérium valóságos propagandától mentes autenticitásának téjtét látja az összefüggések keresésében: „Talán az isteni legfényesebb szféráihoz fűződő kapcsolatunk múlik a sötétebb viszonyunkon, mely elválaszt minket az állatitól.”<sup>5</sup>

(Metafora) Vay Klárának halvány fogalma sincs, mivel foglalkozott az apja a II. világháborút megelőző időkbén (zsidók vagyonát és a haláltáborokba elszállításuk legalkalmasabb logisztikáját mérte föl vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó megbízásából), de lázad szülei polgári normái ellen. Lázadása felszínes, és azért felszínes, mert megma-

<sup>2</sup> Nadas Péter: Látomás és szervezés. A hetven éves Yehuda Elkana arcképéhez. In: *Hátország napló*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2006. 81.

<sup>3</sup> Donna J. Haraway: *When Species Meet*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 2007. Magyarul a „speciesism” terminusnak a „fajelmélet” felelne meg, de a második világháborúban eszkalálódó tevékenység mögötti fajelmélet-ideológia a gátlástalan emberkínzást és -gyilkolást hivatott legitimálni (igaz, perzisztens állatmetaforákat bevetve). Talán a „fajoskodás” kifejezés lehetne alkalmas annak az ideológiának és viselkedésmódnak a leírására, amely szerint az ember minden más élőlény fölött áll, és velük szemben semmiféle felelőssége nincsen.

<sup>4</sup> „The Nonhuman Right Project works toward legal rights for species other than our own, to change the common law status of at least some nonhuman animals from mere ‘things’ which lack capacity to possess any legal right, to ‘persons’, who possess such fundamental rights as bodily integrity and bodily liberty, and those other legal rights to which evolving standards of morality, scientific discovery and human experience entitle them.” – [www.nonhumanrightsproject.com](http://www.nonhumanrightsproject.com) (2014-ben, Argentínában precedens értékű bírói ítélet született, miszerint a Sandra nevű orangután, aki 20 évet élt a Buenos Aires-i állatkertben, nonhumán személynek, „nonhuman person”-nak nyilvánították, aki szabad életre jogosult (állatparkban, hiszen élete nagyrészt fogságban töltve nem alakulhattak ki azok az alapvető készségei, amelyekkel a vadonban boldogulni tudna – ahogyan sok árvaházban felnőtt gyermeknek is hiányoznak az alapvető megélhetési készségei). – <http://edition.cnn.com/2014/12/23/world/americas/feat-orangutan-rights-ruling/>

<sup>5</sup> Giorgio Agamben: *The Open. Man and Animal*. Trans. by Kevin Attel. Stanford University Press, 2004, 16.

rad valamiféle elvi szinten, nem érdekli, nem foglalkoztatja, milyen gyakorlati vonatkozásai voltak a közelmúlt történelmében annak az értékrendnek, amelyet hamisnak tart. Vay Klára lázadásának felszínességét Nádas igen finoman érzékelteti: amikor Kristóf elcsábítására készül, kölcsönkéri a Lüttwitz Andria nercbundáját, a polgári elegancia egyik emb-lémáját, amely mellesleg elháríthatatlan bizonyítéka a gyilkosságra alapozott úgynevezett kultúrának. Amely ellen lázadni óhajt Vay Klára.

Vay Klára lesz az a regényben, aki Kristófot metaforikusan saját kutyájának nevezi egy olyan gondolatmenet befejezésekképpen, amely ugyan látja, hogy az a polgári rend, amelyben nevelkedett, a némaságra, az örömtelen életre szocializálta, de csak a tagadásig jut el, a kölcsönkenyér visszajár bölcsességig, amely újra csak pusztítást hoz:

„Helyet találjon magának, formát a lázadáshoz. Ne kelljen örök illegálisba húzódnia, ne legyen sérthető. Nem süllyedhet el. Inkább árulást, pusztítást, még ennél is teljesebb pusztulást, kurvaságot, de nem a megadó némaságot, amelyben halálra váltan éltek.

Hulljon a férgese.

S bármilyen komolynak bizonyult a küzdelme, bármilyen megszállott lett tőle és számító, elszórakoztatta, hogy a fiatalember a körút másik oldaláról milyen kitartóan és önfeledten foglalkozik az ő személyével, amivel a saját jól felfogott érdeke szerint ő maga is csak mértékkel foglalkozott. Ez követi, figyelni, a kutyája lett.” (Nádas Péter: *Párhuzamos történetek*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2005. III., 484. – a továbbiakban PT)

A kutya-metaphora Vay Kláránál a másik fölötti győzelmet fejezi ki, az önkény lehetőségének kísértését, a hatalom mámorát. Gondolatban ráerőlteti, rákódolja Kristófra a kutya-minőséget, s amiként önmegvetése miatt elzárta maga elől önmagát, elzárja maga elől Kristóf kutyás történetét is. A kutya mint metafora a lehető legtávolabb áll a kutyától mint valóságtól. A valóságos kutyának köszönhetné, hogy Kristóf életben van (egy fekete kutya akadályozta meg abban, hogy az Árpád hídról leugorjon) – a kutya-metaphorával azt állítja, hogy Kristóf a szolgája lett.

A metafora innen nézve a nyelvben rejlő megannyi agresszió egyik megnyilvánulási formája, a szó jelentésének megvonása, az ismeret, megértés háritása, valami eleve adott és ideologikus rákényszerítése, a szó árnyéka, a szó hidege.

Ha nem mámorosodna meg Klára a Kristóf fölötti hatalmától, tudomására juthatna, hogyan szűkölt Kristóf és hogyan a kutya a Margitszigeten, hogyan szerette meg Kristóf első perctől fogva azt a fekete kutyát, és hogyan próbálta folyton lerázni, azt gondolván, hogy a szeretet gyöngeség. A kutya Kristóffal együtt cselekszik, még ha szándékaik ellentétesek is (a kutya játszana, Kristóf lesöpri magáról; Kristóf ugrana a hídról, a kutya játszana). Dinamika a valóságban, statikus állapot a metaforában. Az előbbi ember–állat viszony, az utóbbi a mindent maga alá rendelő teremtéskorona, úgy is, mint humán erőforrás.

(Performatív kifejezés) Gyöngyvér is gondol kutyásat, csak nála a legkevésbé se metaforikus, elvont a gondolat: „Szeretett volna inkább kankutya lenni, magára engedné őt a Médike.” (PT III., 27.) Neki nincsenek szülei, mint Klárának, őt nincs ki megkímélje a brutális valóságtól. Nevelőszülei, akik némi pénzt kapnak az államtól érte, maguk is elke-serítő szegénységben élnek, és semmi sem gátolja meg őket abban, hogy minden keserűségüket a gyereken verjék le. Jobban megbecsülik háziállataikat, mint nevelt kislányukat – háziállataik legalább a túlélésüket garantálják.

„Őt meg közben tyúkólba zárták.

Mikor zárták a Médikét és az Irmuskát vagy a híres Szapáry Máriát és az összes többi nagyúri dámát tyúkólakba, soha. Nem adtak neki inni, a vályúból ivott, a szarvasmarhák vályújából kellett innia.

Mi másból.

Mikor szenvedtek annyit, amennyit ő szenvedett, s még csak azt sem tudhatta, hogy ez a lelki szenvedés, mert még a szükséges szavakat sem ismerte meg tőlük. Neki reggel adtak egy marharépát, rágja. Senkinek nem fogja elmondani, hogy az élő gilisztát kikaparta és megette. Honnan tudta volna, hogy ezért is meglesz a büntetés.

Nem értette, hogy mi bűne lehet egy ilyen kisleánynak, vagy mi a bűn. Azt sem tudta, mi a kislány vagy a kisfiú, mert úgy tartották, mint az együgyű állatot, és még büntették is érte.

A tyúkok vizét itta ki.” (PT III., 29.)

Gyöngyvér fejében két ellentét-konvenció ütközik: az egyik a gazdag–szegény, a másik az ember–állat. A hosszas szerelmi aktus utáni bódult gondolkodás kioltja a két ellentétet egy gazdag–állat azonosulással. Humoros, megbocsájtó logika jön létre, mintha ki lehetne egyszerűsíteni a különféle műveleteket tartalmazó egyenletből a *szegényt* és az *embert*.

Gyöngyvér megtapasztalta az állati létnél is keservesebb emberállati létet, azt, amibe az emberek taszítani képesek egymást: nem csupán úgy kellett élnie, mint az állatoknak, hanem még büntették is érte. Abban a világban töltötte a gyermekkorát, amelyet Borbély Szilárd írt meg a *Nincstelenség*ben. Ehhez a gyermekkorhoz, ehhez a kiszolgáltatottsághoz képest simán állatnak lenni maga a megváltás.

Huber Margitot, Médikét, Gyöngyvér énektanárnőjének foglalkozását barátnői kissé megvetik, mivel nem egyszerre foglalkozik a személyessel és a személytelennel, az individuálissal és az általánossal (Arnót Irma), a testtel és ruhákkal, díszletekkel (Szapáry Mária), a testtel és az idő rongálásaival a testen (Dobrovan Izabella) – Médike szerintük „dompteuse d’animaux”, állatszélidítő. (PT II., 151.)

Állatszélidítő. Nadas Péter tudja, hogy soha ilyen radikálisan nem fogalmaznának azok az elképesztően bölcs és vagány nők a hatvanas évek legelején, de azért pontosan fölmérték a helyzetet, és franciául már ki is mondják, amivel ugyan távolságot fejeznek ki, kissé ironikusak, de mégsem fosztják meg a szót jelentésétől. Mert képesek tudomásul venni, ha anyanyelvükön beszélni róla nem is, hogy ez esetben az *állatszélidítés* történet, dinamika, performansz.

A barátnők gondolatmenetében megtaláljuk Nadas mélységes kultúra-kritikáját. Azzal, hogy a kultúra gondosan szétválasztja az általánost és az egyedit, részint arra szoktatja az embert, hogy ne személyesen viszonyuljon a világ jelenségeihez, részint pedig arra, hogy tartózkodjék a személyes közlésektől. Hárítva az általános, történelmi, tárgyszerű, személytelen helyzetek és jelenségek személyes felismerését, feldolgozását, csupán az egyedivel foglalkozva, elvétjük a problémát; álproblémákra keresünk látszatzmegoldásokat. Hárítva a személyest, az egyedit, a premodern kiskorúságba spekulálhatjuk vissza magunkat, melynek jó példája a regényben Lehr professzor a maga „inherens kopuláció” elméletével, visszaéléseivel, rangjával és anyagi helyzetével. Nadas írásművészete a szétválasztással és hierarchizálással (rögzíteni vágyással) szemben megkülönböztet és összefüggéseket keres (hoz mozgásba).

„[A] reneszánsz óta alig akad ember, aki a saját tudatának archaikus vagy mágikus tartalmain kívül bármitől visszariadna vagy bármiről lemondana” – írja a *Hátországai nap-*

lóban.<sup>6</sup> A kultúra az a technika, amivel az ember kizárja személyes létezésének és személytelen világának összefüggését, mintegy háziasítja, megszelídíti, használhatóra csiszolja világrézkékelését.

Gyöngyvér – a regény utolsó fejezetéből tudjuk meg – végül csak nem tudott igazán kitörni, hiába tanult annyit énektanárnőjétől, hiába jött rá, hogyan énekelje ki a fiszt, addig jut el, azt is kapcsolatai révén, hogy egy bornírt rendszer (a Kádár János nevével fémjelzett Magyarország) ostoba rádióműsorában műdalokat énekeljen. Tanárnője, Huber Médike ezt látta be, amikor igen rafináltan megpróbálta Irmát rávenni, hogy analizálja Gyöngyvért: hiába a tehetség és szorgalom, individuálisan nincs menekvés, bennem vannak a sikeresen háritott historikus, testi, ökológiai és gazdasági tartalmak.

Bár a regény felépítése nem olyan, hogy következtetni lehetne valaminek a hiányára abból, hogy nincs szó róla, mégis az a plauzibilis, hogy Irma ezt nem vállalta. Auschwitzból hazatérve többé nem gyakorolja pszichoanalitikusi hivatását, mert az az általános emberi, amit ott megtapasztalt, több, mint amit egy ember el tudna viselni. Gyöngyvért lehet, hogy megmentette volna az analízis, de a történelem lehetetlenné tette, hogy Irma legyen a megmentője, és más megmentőt a kádári Magyarországon, ahol az 1950-es évek végéig a pszichoanalízis tiltott tudománynak számított, Médike nem ismerhetett.

A *Nincstelének* írójának, Borbély Szilárdnak ugyan sikerült kitörnie a gyermekkorát átható végtelen kiszolgáltatottságból, mivel nemcsak tehetséges és tanulni vágyó volt, hanem képes volt arra is, hogy elképesztő bátorsággal analizálja a létezés mitikus, elfojtott, történelmi, személytelen rétegeit – ám az álságos emberi konszenzus, amit önkíméletből kultúrának nevezünk, annyira átható, hogy a kitörést az elnyomottak közül pusztán a tehetséges, tanulni vágyó individuumnak engedvén meg, egyúttal kényszeríti is őt arra, hogy feladja szolidaritását a korábbi sorstársakkal. „Aki elárulta a megalázottak sorsközösségét, a parasztokat, és az urak közé állt, az megbocsáthatatlan bűnt követett el. Amikor elkezdtem leírni a szüleim és a falu világát, akkor döböntem rá, hogy ezzel a leírással elárulom őket.” – írja Borbély Szilárd a *Nincstelének* kapcsán.<sup>7</sup> A kultúra csele, hogy privilégiummá, a szegényekkel szembeni árulással teszi minden kísérletünket arra, hogy tisztábban, reflektáltabban éljünk.

(Hasonlat) Kristóf a Margitszigeten, ha nem is tudatosan, de a kultúra megosztó, elválasztó, árulásra kényszerítő hatalmától próbál eloldódni a személytelen szexben. Nádas nem nevezi állatinak a testeknek ezt az egymásba torlódását, következetesen gondoskodik, hogy a hasonlóságot *hasonlat* fejezze ki, a személyiség tiszta érzékiségét mondja állatinak: „Olyan lett tőlük, *mint az állat*, szimatra ment, vitte a talpa. S állatként otthonosabban érezte magát, mint emberként, hiszen a tárgyvilágosság igényét csupán állatias szinten működő érzékeivel sikerült megőriznie. Az állatiság sima érzete az éjszaka lenyűgöző fölfedezései közé tartozott.” (PT II., 16–17. – kiemelés tőlem).<sup>8</sup> Semmiféle szupremácia, felsőbbrendűség-tudat nincsen benne. Kristóf éppen azt fedezi fel, hogy személyiségének a belénevelt érzelmességen, patetikusságon, önféltésen, narcisztikumon kívül van egy tisztán érzéki része is: „Állati énje párhuzamos kapcsolásban működött az érzelmes énjével.” (PT II., 17.)

Kristóf gondolatfolyamában megkülönböztetett formában jelenik meg a kutya-hasonlat. „Néha megmerevedett a farkam az izgalomban, miként egy kivert kutyának, amikor a sokféle ember között azt reméli, hogy végleg gazdára lett.” (PT II., 288.) Egy évezredek óta az emberrel élő állat ínsége és árvasága, ragaszkodása és kiszolgáltatottsága megvilágíthatja azt is, miért gyöngeség megszeretni valakit.

<sup>6</sup> Nádas Péter: Csöndes hátsországi napló. In: *Hátsországi napló*, i. m., 116.

<sup>7</sup> Egy elveszett nyelv. *Élet és Irodalom*, LVII. évfolyam, 27. szám, 2013. július 5.

<sup>8</sup> Kigyűjtöttem a további „mint az állat” szókapcsolatokat a Margitsziget-fejezetekből: PT, II. 56., 60., 131.

(Jelző) Nádas körülíró technikája nem csupán az embert nem redukálja egy alacsonyabbnak vélt állati szintre (mint azt különféle kirekesztő ideológiák tették és teszik), de az állatit is a maga komplexitásában tapasztaltatja meg Kristóffal. Szagok, ízek, hangok, tapintások, szomj, hőérzet, a sötétben alig is látható nemi szervek hihetetlen variációira talál így szavakat.

A narcisztikus csábítás konvencionális, egyszerre individualizáló és uniformizáló esz-köztára a rejtőzködést lehetővé téve a kockázatot vállaló figyelem és megismerés érdekében kezd működni: „Nem a legújabb divat miatt öltözött talpig feketébe, amiatt is persze, hanem a feketével készült föl rá, hogy észrevétlenné tegye magát az éjszakában. Ami szintén a frissen fölfedezett állatiasságához tartozott.” (PT II., 25–26.) Az emberi világ kultúra által rögzített bizonyossága a margitszigeti éjszakákon megbillen, a megismerést nem zárja többé el konvenció és hierarchia, így jut el a fekete szó ismert „mitikus” jelentéséhez, mely mindig is testi volt.

Az állati lesz a jelzője annak az örömmek, amit Kristóf a szexuális eksztázisban átél. (PT II., 136.) Az emberi kultúra képes a szexualitást pornográfiává túlozni, ami nem több, mint kivételezett nemi szervek geometrikus dinamikája. Amit Nádas ebben a jelenetben megír, kiszabadulás bármiféle hatalmi törekvésekből, kulturális megfelelési vágyból. A nemi szervek sincsenek kitüntetett pozícióban, a fog, az ujj, a köröm, minden testrész mozgásban van és átadja kontingens szomszédjának a hőt, tapintási érzetet, fájdalmat, váladékot. Az óriás közvetítette mindezt Kristófnak, akit a regény több korábbi értelmezője a keresztény mitológia Christophorusával asszociált.<sup>9</sup> A legenda szerint Christophorus testi erejével segíti a még gyermek Krisztust átkelni a vizen. Nem metafizikai átkelésről szól a legenda, hanem a folyó egyik partjáról a másikra, életből életbe. A folyó ebben a regényben a végtelenül megterhelő személyes történet és a végtelenül megterhelő emberi történelem színhelye: a folyó fölé hajló faágon olvasgató Gottlieb fiút dobálták addig kővel Madzarék, majd a többiek, míg bele nem esett a Dunába; 1944-ben Budapest zsidó lakosságának egy részét a Dunaparthoz terelték le, és lőtték be a jeges folyóba. Kristóf a Christophorus név magyar változata. Az óriásnak, akiről fontosnak tartotta Nádas megjegyezni, hogy talán írni-olvasni se tud, testi adottságain, széles mosolyán kívül olyan attribútumai vannak, mint „a jóság állatias ígérete” (PT II., 118.) és a soha el nem fogyó boldogság (PT II., 131.). Az állati jelzőként nem sorol be valamilyen kategóriába, s a hétköznapi szóhasználatától eltérően nem is sugall valamiféle szégyenletes lealacsonyodást. A személyes és a történelmi szégyentől független érzéki megismerést jelzi. Az önféltésről lemondás misztikus tettét, Kristóf választását, hogy belép a sötét vizeldébe: „A veszélyesebbik helyet választotta, ahol azonban az emberek előtt érzett személyes szégyenével eltűnhetett, a személytelen vágyaival ellenben Isten színe elé kerülhetett.” (PT II., 117.)

A piszoár és az „Isten színe elé” konvencionálisan ellentétekként felfogott két hely itt össze van csúsztatva, ami nem csupán ironia, hanem a misztikus tapasztalásmód jellemzője, a Platón *Lakomájában* megjelenő Diotima Erősz-felfogásáé is, hogy nem isten és nem halandó, koldus és tékozló, állandó mozgás ellentétes pólusok között.

Nádas az óriást sem hagyja meg tiszta és boldog állatiasságában, nem engedi az eksztázist túlhaznani, kijózaníti, oscillációt indít el, megnevetett. Mi más lehetne a tiszta és boldog állatiasság ellentéte, mint a hamis univerzálé, a soha be nem teljesülő ígéret, az absztrakciók absztrakciója, a pénz, az is egy kiscímletű bankjegy formájában?

„Az óriás szépségét nem változtatta meg, hanem elmélyítette a közelségünk.

Az egyik huszas bankjegyten pontosan olyan volt, mint a másikon.” (PT II. 131.)

<sup>9</sup> Markója Csilla: Idegenbe téved; Radics Viktória: Kritika helyett. In: Csordás Gábor (szerk.): *Párhuzamos olvasókönyv*. Jelenkor, Pécs, 2012.

De hát éppen ez a nevetős ellentét-összekapcsolás a különféle hagyományok misztikus tapasztalata és a kortárs művészet metamodern fordulata:<sup>10</sup> „Az élvezet valószínűleg Isten egyik mellékneve.” (PT II., 115.)

(Állatkert) A *Párhuzamos történetek* azzal kezdődnek, hogy a berlini Tiergarten mellett találunk egy hullát. Klasszikus, mitikus, bibliai stb. helyzet: a gyilkosságra alapított kultúra.

A premodern a gyilkost absztrahálta, a modern kinyomozta, a posztmodern ignorálta, és most, a metamodern már nemcsak azt nem tudja, ki a gyilkos, de abban se biztos, hogy ki az áldozat.

Viszont nem tudni, ki a gyilkos és ki az áldozat, nem jelent föltétlenül valamiféle episztemológiai negativizmust vagy egoisztikus közönyt, sokkal inkább a káosz tudomásulvételéből eredő szkepszisről van szó, az ideologikus rákódolásoktól való tartózkodásról, miközben megpróbáljuk figyelembe venni mindazt, amit a korábbi paradigmák nyújtottak, továbbá amit a konkrét, fizikai körülmények jelentenek.

„A berlini Tiergartenben, azaz a Vadaskertben, igazán sok minden megtörtént már, helyesebben alig történhet olyasmi, ami már ne esett volna meg.” (PT I., 10.)

Eltelkintve a konkrét, földrajzi pozíciójától, a Tiergarten szó szerinti jelentése mitológiai szinten földézi a Paradicsomot, ahol a teljes teremtett világ harmóniában él, mindaddig, míg a teremtés (úgy is mint materializálás, konkretizálás) iránt irigységből a legszebb angyal át nem nyújtja az almát a gyöngye láncszemnek. A történelmi régmúlt számára a Tiergarten Brandenburg választófejedelmeinek vadászterülete. Ekkoriban még nem legyőzni akarta az ember a természetet, hanem együttléni vele/megélni belőle.

1830-tól, Peter Joseph Lenné tájépitész tervei alapján, a Tiergarten szabályozottá, a természet legyőzötté válik. Ezzel párhuzamosan az ember is, csak még messze állunk attól, hogy az összefüggést meglássuk. A folyamatos győzelmet, felsőbbrendűségi tudatot a tények ellenére fenntartani kívánó ideológiák egyre inkább kénytelenek lemondani a racionalitásról, szellemről, emlékezetéről, létérdekük, hogy domesztikálják a kritikát, és így elégé gyakran csúsznak át az erőszakba. Mindenesetre a Tiergartenben ölték meg a Freikorps tagjai a kommunista, háborúellenes Karl Liebknechtet és Rosa Luxemburgot 1919-ben.

A Tiergarten területén, 1844-ben nyílt meg a Zoologischer Garten. Mintegy válaszként a modernség olyan kihívására, mint például hogy az urbánus lét mindennapjaiból eltűnnek az állatok; jöllehet a tudományos paradigma terjedésével egyre nagyobb az igény megfigyelni őket, ismereteket szerezni róluk.<sup>11</sup> A modern optimizmus időszaka ez, a nyomozásé, a krimié, amikor még az ember mindenre megpróbálja kiterjeszteni megismerőképességét, közben nem veszi észre, hogy csak azt ismeri meg, amit magának kijelölt megismerésre. Azt találja meg, amit ő maga rejtett a bokorba. Gyilkosság persze van itt is bőven, csak hát tudományos megismeréssé szublimálva (szemben a korábbi vallásos, metafizikai indokokkal). Carl Hagenbeck, korának nagy állatkereskedője, állatkert-alapító, cirkuszok tulajja rengeteg állatot hozat Európába, közülük alig néhányan élnek túl a hajóutat. Az állatokon kívül különféle, egzotikusnak prezentált emberrel is kereskedik, show keretében mutatja be, vagy állatparkjában állítja ki őket.<sup>12</sup>

És még valami a tetthelyről: a Tiergarten modern korszakában épült a Reichstag

<sup>10</sup> Vermeulen, Timotheus and van den Akker, Robin: Notes on Metamodernism. *Journal of Aesthetics and Culture*, 2010, Vol. 2.

<sup>11</sup> Vö. John Berger *Why Look at Animals?* című esszéjével. In: *Uő: About Looking. Writers and Readers*, London, 1980.

<sup>12</sup> Hagenbeck emberkiállításai („Völkerschau”) 1931-ig eltartanak. Lásd: Nigel Rothfels: *Savages and Beasts. The Birth of Modern Zoo*. The Johns Hopkins University Press, 2008.

(1894), ahol a Német Birodalom parlamentje székelt. A modernizmus vége kezdődött itt 1933-ban, amikor máig pontosan nem azonosított tettes/tettesek felgyújtották a Reichstagot, ezzel alkalmat adván a Hitler vezette náci pártnak, hogy egy képzelt ellenséggel szembeni védelem nevében bevezesse a teljes önkényuralmat és terrort. A képzelt ellenséget már a Reichstag felgyújtása napján állatoknak nevezte, majd végig, uralma idején nyilvános diskurzusának megalapozója az ellenségnek tekintett emberek „állat”-ként említése. Logikus, következetes eljárás volt ez részükről, arra a modern és kapitalista gondolatra épült, hogy csak a rációval rendelkező lények iránt létezik felelősség, mindenki mást feldolgozhat az ipar az „emberek” hasznára.

A posztmodern Tiergartenben sok halál történik, s hogy erről ne kelljen tudomást venni, a posztmodern szubjektum az igen kifejező nevű hidegháborúba menekül, vagyis egyre több gyilkosságra alkalmas eszközt gyárt. A gyilkosságot versennyé szublimálva nem vesz róla tudomást. A posztmodern állatnak nincs jelentése, csak használata: génkezelt, mozgásra képtelen átmenet a tetszetősen csomagolt termék teleológiája felé. A posztmodern gyilkosság-sztori lényegét meglátásom szerint Bret Easton Ellis *Amerikai Psychója* fejezi ki a legélesebben, ahol a sorozatgyilkos Patrick Bateman hiába próbálja feladni magát, senki nem kíváncsi rá.

Nádas Péter a regényét a hidegháború végével indította: „Még abban az emlékezetes évben, amikor a híres berlini fal leomlott”. (PT I., 9.) A gyilkosságra alapított kultúrának egy új esztétikai, etikai és politikai formáját vetette fel már az 1600 lapnyi regény legelső mondatában. A geopolitikai helyzet megváltozott, a verseny egyre inkább lelepleződött, az elhazudott tömeggyilkosságok pszichózisok formájában akadályozzák meg, hogy az általuk szerzett vagyont igazán könnyedén élvezhessék a hajdani gyilkosok örökösei. Carl Maria Döhring azt állítja egy adott ponton, hogy a hullát a Tiergartenben ő ölte meg. Nem mintha tudná, kicsoda is az a hulla. Felületes olvasásra nem is látunk semmiféle kapcsolódási lehetőséget az ifjú Döhring és a halott férfi között, alaposabban keresve az összefüggéseket fölmerül, hogy esetleg szexuálisan érintkeztek egymással.

Mégis, a metamodern Tiergartenből induló regény nem a gyilkosságra alapozódik. A történeti és archaikus hűség miatt ugyan onnan indul, de nem az a centrális kérdése, mivel nincsen centrális kérdése. Antropológiája nem optimista, de pesszimistának se mondható, a *Párhuzamos történetekben* állatnak lenni, a legóvatosabban fogalmazva is, nem dehonestáló állapot. Tisztánlátásból és hierarchiákat teljesen figyelmen kívül hagyó találkozásokról, józanságból és eksztázisból építkezik, tudomásul veszi a folyamatos rombolást, de van valami, ami miatt egy műépítész és egy pszichoanalitikus azt tudja gondolni egy adott pillanatban: „Ezek ugyan mindent elfuseráltak, legszívesebben az egész nagyvilágot elfuserálnák, de ők most túljártak a dilettáns banda eszén.” (PT II., 200.)

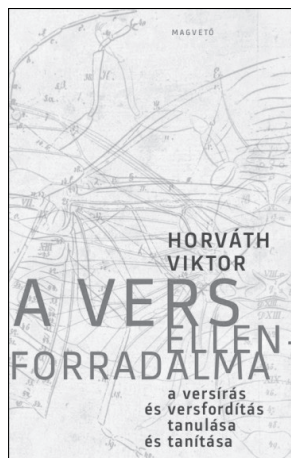
## MAKE IT NEW!

*Horváth Viktor: A vers ellenforradalma. A versírás és versfordítás tanulása és tanítása*

A hagyományos versre vonatkozó hagyományos ismeretek mára már majdhogynem eltűntnek nyilváníthatók, ijesztő a prozódiai, metrikai, strófikus tudás hiánya, és ez lehetlenné teszi bármely költemény elolvasását. Elegendő behallgatni (akkor is halljuk, ha nem akarjuk) egy-egy televíziós énekelt és verses szövegbe, amelyet fiatal, állítólagos és úgynevezett, reklámszakemberek írtak: ezekből egyértelműen rekonstruálható, hogy ők úgy gondolják, ha a szöveg eleget tesz az elénekelhetőség itt igen alacsonyra leszállított szintjének, akkor még rímelni is kell mellé. És úgy gondolják, ha két szomszédos sorvégen a szavak két ugyanazon magánhangzóval végződnek, az már rím (két példa egy kisvállalkozások alapításának serkentését szolgáló mostani reklámból: *nehéz és kevés*, valamint *kaszni és tranzit*). Ezt utoljára (bájosan és szépen) a 10. század második felében a német bencés apáca, Hroswita von Gandersheim gondolta így, és miután a költeményei a 900-as évekből maradtak ránk, ez tőle elfogadható, sőt kedvelhető. A mai reklámszakemberek gyakorlata egy rajtuk túlmutató, masszívabb, tömeges 21. század eleji ignoranciára mutat. A versre vonatkozó ismeretek alkonya után vagyunk, nem a szürkületében, hanem az éjszakájában. A jelenlegi általános állapot kellős közepette Horváth Viktor például a rímelés kapcsán világosan elmondja és begyakoroltatja azt a megfeleltetési rendet, amit az eredendően a szavak és a rímek magyar aszexualitása ellenében a Ráday-nem költői megalkottak. Ez a könyv egyik tényleges erénye, mert egyáltalán nem széles körben tudott, hogy minden a *pénultième*-en, az utolsó előtti szótagon fordul meg nálunk. (Hogy ironizáljak kicsit; feladat: olvassuk el Stéphane Mallarmé prózaversét, *A hasonlóság démona* címűt az örült, az elmebeteg kisasszonyról, aki ott ül az ágyunk mellett, és halkán dúdol valami kivehetetlen dallamot: a *Pénultième* halott!)

Nemcsak a vers, nemcsak a költemény, de az írása, a készítése is ma (megint) érthetetlen jelenség, mert nincs általánosan elfogadott válasz a „miért” kérdésre. Mire jó a vers?

És értelmes dolog-e verset csinálni (ποιεῖν)? Ez három kérdés, és a könyv szerzője a legutolsóra számomra kielégítő választ ad. A vers írása *örömt* ad írójának. Roland Barthes-nál a szöveg öröme vagy gyönyöre, ha nem is hangsúlyosan, de az olvasó felől vetődik föl, míg egyik esszéjében rögzítette (ő maga is kitűnően zongorázott), hogy óriási a távolság a zenei mű előadója és hallgatója között a zenei kompozícióhoz való viszony tekintetében. Jacques Roubaud pedig a modern költészet kezdeteiben, a trubadúrok költészetében azt látja, hogy a szerelem és az ének páratlanul szoros összefonódásának a mozgója az öröm volt, amely egyesítette



*Magvető Kiadó  
Budapest, 2014  
144 oldal, 2990 Ft*

magában a szerzés és a szeretés gyönyörét.<sup>1</sup> Természetesen ez az elmúlt évtizedek és a jelen irodalompolitikusaik egyáltalán nem hatja meg, azt hiszem, azért, mert ők az öröm más, szerintem silányabb fajtáit keresik. Nos, nyilvánvaló, hogy a vers, a költemény (ez az érthetetlen, ez a haszontalan, ez a fölösleges) a jelen helyzetével hívta ki az itt tárgyalt könyvet, vagy legalábbis a címét. Még 1974-ben Julia Kristeva vaskos kötetben beszélhetett *A költői nyelv forradalmáról*, igaz, Lautréamont-nál és Mallarménál. Ma Horváth Viktor ellenforradalomról beszél, bár a saját kötetcímét a könyv végén, a 135. oldalon visszavonja: „*A vers ellenforradalma* jó márkanév, ám valójában nincs se *ellen*, se *forradalom* – simán csak tesszük, amit lehet”.

A könyv szerzője joggal jelenti ki a legelső mondatban, hogy „Ez nem verstani munka.” Tényleg nem az, bár rengeteg verstani ismeretet ad. Igen fontos könyvnek gondolom (ezért sem szeretném, ha az olvasók és a szakma figyelmes tekintete elsiklana fölötte). Horváth Viktor – nyilván a megszokott „verstan” szeminárium kreatív pótlására – kitalálta a versírás-gyakorlatot, és ha műfajt keresnék, azt mondanám: az ő egyszemélyes egyetemi jegyzetéről van szó. Amely nem más, mint „[...] a rendszeres írástanítás módszertana felé tett lépés, a megszokadt hagyomány renoválása.” Ezt az ambíciót foglalja össze az alcím: *A versírás és versfordítás tanulása és tanítása*. Az rendben van, sőt én még rokonszenvezem is azzal, hogy ezek szerint *poëta non nascitur*, de ettől függetlenül az a kérdés marad, hogy mi tanítható a költeménycsinálásból, és mi nem. Úgy érzem, olyasvalmiről van szó, mint a 17-18. század iskolai gyakorlata volt, vagyis a versek kétféle, kettős elsajátításáról: egyfelől kívülről, előadásokon és szemináriumokon keresztül, mintegy külső ismeretek együttese gyanánt áll elő ez az elsajátítás, másfelől belülről, adott témára és adott formában, vers írásával (a fiatal Csokonai Vitéz Mihály diákként írt, tanárként írt *pensum*-verseket). Ez a belső elsajátítás valóban más természetű, mint ha ismerni és felmondani kellene Horváth János *Rendszeres magyar verstani*t vagy Szepes Erika és Szerdahelyi István *Verstani*t. Mióta az eszemet tudom, a honi bölcsészkarok egyik mostohagyereke volt a verstan, az elmúlt évezred utolsó három évtizedében, a szabad tanárválasztás és a kreditrendszer bevezetéséig elsőéveseknek tanították, s az egyetemista korom verstan-szemináriumra oly rég volt, hogy már nem kísért rémálmaimban a végtelen unalom és az extrém csömör (inhumánus módon reggel nyolc órákor kezdődött e gyakorlati jellegű előadás). Amúgy szerény ismereteim szerint nincs túl sokféle – a korábbi poétikai értekezésekből önállósult – verstan az európai világban: van leíró, történeti, összehasonlító, és újabb generatív, kognitív és matematizált. És legújabbban itt van nálunk a leíró szemléleten belül módszertani szempontból igen fontos Géher István László-értekezés, amely úgynevezett SZILSZ- („szótagidőtartam-lyüktetés szimmetriavizsgálata”) elemzéseket tartalmaz, és úgy tűnik, ennek szemléleti hatásától *A vers ellenforradalma* sem teljesen ment.<sup>2</sup> A mi magyar „verstan” szavunk a német *Verslehre* 19. század eleji tükörfordítása, hazai meghatározó mintája Greguss Ágosttól való.<sup>3</sup> A rokon kézikönyvek más nemzeteknél egyszerűen a *versification* nevet viselik. Hogy a vers tana ne maradjon archaikus ismeretek archeológiai tudása, nálunk két jelentős törekvésre emlékszem, ame-

<sup>1</sup> „A trubadúrok a rímet egy *forma* mozgatójává tették, ezt a formát pedig, a *cansót*, a »chanson«-t a szerelem és a költészet kifejeződéssé és egyben kiáltványává avatták. Ennek az egyszerre bonyolult, tudós, demonstratív, ugyanakkor játékos, csábító, meggyőzésre törő költői formának a felfalálása a *rínek játékán* és *örömen* alapszik”. A szerelem is játék és öröm. Játék és öröm (okszitán *joe* és *joi*, francia *jeu* és *joie*) összefonódása e két szóban akusztiko-mágikusan is megjelenik. Jacques Roubaud: *La fleur inverse, L'art des troubadours*, 2<sup>e</sup> édition révisée et augmentée d'une postface, Les Belles Lettres, Paris, 1994, 19.

<sup>2</sup> Géher István László: *Dekonstruált ritmika. A vers szótagidőtartam-lyüktetésének szimmetriarendje* Weöres Sándor Magyar etűdök-verseinek 1. sorozatában, Ráció Kiadó, Budapest, 2014.

<sup>3</sup> Greguss Ágost: *Magyar verstan*, Pest, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1854.

lyik megpróbálta a bölcsészkarok kapuin kívülre vinni e tudományos szakterületet, és mindkettő több mint fél évszázados. Az egyik Gáldi János *Ismerjük meg a versformákat!* című könyve 1961-ből, a másik Hegedűs Gézától való, *A költői mesterség (bevezetés a magyar verstanba)* 1959-ből. Mindkettő több mint verstan, inkább poétikának nevezhető, mert nemcsak a verssorokat, hanem strofaformákat és műfajokat is tárgyalnak (miként érintőlegesen *A vers ellenforradalma* is).

Horváth Viktor könyve a vers elsajátításának *belső* útját járja, vagyis egy gyakorlati utat. De ennek megalapozása jól definiálható közegben történt, hiszen a könyv harmadik tömbjének címe *Példák – egyetemi vizsgamunkák*. És ez a közeg meghatározza a könyv jellegét, hangnemét, nyelvezetét. Számomra is meglepő állításom a következő: A vers ellenforradalma című könyv a látszat ellenére mélyen konzervatív, e szó pejoratív „avittas, idejétmúlt, ódivatú” jelentése értelmében. Ennek egyik oka a Horváth Viktor által eltávolított verstan vagy metrika konzervativizmusában rejlik. Igaza volt Henri Meschonnic-nak, amikor így fogalmazott: „A metrika konzervativizmusa nemcsak a verssort őrzi meg. A metrika tudományát is megőrzi. [...] Természeténél és történeténél fogva a metrika akadémikus.”<sup>4</sup> És valószínű, hogy ennek a minden és mindenkori felsőoktatás konzervativizmusa a másik oka (nem is oly rég a francia értelmiségi szlengben az „homme universitaire” szintagmának dehonoszáló mellékíze volt, Kis János író és lutheránus püspök 1817-ben *Az elméségről* írott esszéjében „Pedánt”-nak nevezte az „egyetemi embert”). Mert Horváth Viktor könyve óhatatlanul közegben helyezkedik el, az én fejemben két irány mellett harmadikként. Az egyik irány a »versírógép« vagy »versgenerátor« iránya. Az áttörést az A.L.A.M.O. kigondolása hozta 1981 nyarán, hogy a következő évre Paul Braffort és Jacques Roubaud javaslatára megalakuljon az *Atelier de Littérature assistée par les Mathématiques et l'Ordinateur*, a Matematika és a Számítógép segítségével előállított Irodalom Műhelye. Munkáik alapja a Palap-terv volt, a *Polimorf algoritmikus irodalmi elemző eljárás*, vagyis a szövegelőállítás előzetes algoritmizálása. A társaságban írók, költők mellett nyelvészek, a mesterséges intelligencia kutatói és pedagógusok (!) is dolgoznak. Ezzel a szemlélettel és törekvéssel remekül harmonizál Papp Tibor „versgenerátoros” munkássága: s hogy miként kell az antikizáló disztichont előbb algoritmizálni, azt jelenleg Papp Tibor *tanítja*, ha jól tudom, a Képzőművészeti Egyetemen. A másik irány az OuLiPóé, A Lehetséges Irodalom Műhelyének írásgyakorlata. Ők nem kizárólag a vers vagy a költemény terepén dolgoznak, hanem „sous contrainte”, egy-egy (önként felvett) meg- vagy kikötés hatálya alatt. Ez azért lényeges, mert a megkötések nem tartoznak vagy a vershez, vagy a prózához, nem jelentenek versformát sem, működtethetők akármilyen irodalmi és nem-irodalmi területen, akármilyen irodalmi műfajban, és nem csak írott szövegben, mert ilyen-olyan tevékenykedéseink is megcselekedhetők önkéntes megkötés hatálya alatt. Inkább észjárások ezek, és a forma motorjai, de nem maguk a formák és a műfajok. Horváth Viktor könyve szempontjából érdemes összevetni *A vers ellenforradalma* szerzőjének és az OuLiPónak a szándékait. Mert Horváthnál ezt a mondatot igen veszélyesnek érzem: „Verset tanítunk, nem költészetet – de úgyis költészet lesz belőle.” Még a megalakulás évében a kezdetben párizsi társaság egyik alapítója, Raymond Queneau egy egyetemi (!) nyelvészeti szemináriumon tartott előadást. Az OuLiPo, deklarálta itt, „Nem mozgalom vagy irodalmi iskola. Az esztétikai értéken innen helyezkedünk el, ami nem jelenti, hogy lebecsülnénk azt.” Ez utóbbi kijelentés nagyon fontos; ha verset íratunk, szerintem még az árnyékát is el kell kerülni annak, hogy költői ambíciók üssék föl fejüket. Az alamisták arról számoltak be, hogy a számítógép nagy tömegben „dobott ki” silány szonetteket, és ezek között alkalomszerűen bukkant föl néhány kivételesen remek darab. Raymond Queneau elhatárolódott a tudományos szemináriumtól is, bár ő a társaság két kezdeti

<sup>4</sup> Henri Meschonnic: *Critique du rythme*, Verdier, Paris, 1982, 597.

tagjánál megemlítette a jelenlétüket a francia felsőoktatásban: az OuLiPo „[...] nem is tudományos szeminárium, vagy nem valami – idézőjelbe téve »komoly« munkacsoport, jöllehet egyikünk tagja a Bölcsészettudományi, egy másikunk pedig a Természettudományi Karnak.” És a legfontosabb: „Mi a célja munkálatainknak? Új, matematikai természetű »struktúrákat« kínálni fel az íróknak, pontosabban új, mesterséges vagy mechanikus eljárásokat találni fel az irodalmi tevékenységet serkentendő: hogy úgy mondjam, ihlet-támasztékokat adni, vagy pontosabban a kreativitás segédeszközeit.”<sup>5</sup> Itt az új jelzőre kerül a hangsúly, szemben Horváth Vikornak a vers „renoválására” irányuló törekvésével; az utóbbi csak meg- vagy felújítás. Természetesen az 1960-as években e törekvések mögött ott volt a Chomsky-féle generatív nyelvészet a maga „Írd újra!” imperatívuszával, az 1972-től, a Halle-Keyser tanulmánytól fogva beinduló generatív verstan,<sup>6</sup> és a proppi típusú formalizálási szenvedély fellángolása a francia „klasszikus” strukturalizmusban. De fölerősíteném ezt a szintagmát: a *kreativitás segédeszközeiről* van szó Queneau-nál is, és írásgyakorlatról, gyakorlati elsajátításról.

Nos, *A vers ellenforradalmának* emlegetett konzervativizmusa minduntalan átüt a könyv szövegén, beíródik a textusba. Hiába próbálja szerzője elleplezni ezt a példaszavak és példaszövegek akaratlagosan hétköznapi szóhasználatával, a versnyelv szándékolt alászállításával, ami természetesen a Petri György utáni mai költészet egyik fontos jellemzője. Csak a 45. oldalról: „Kinyírnak a vírusok, lefagyott a gépem, / megette a kék halál a Windowst egészen”, és ugyaninnen egy Balassi-periódus: „Az IC vonaton, / ha sietsz is nagyon, / az ajtót ne rángassad”. Amikor a legfontosabb verslábakat Horváth Viktor bemutatja, átírja őket *ti-re* és *tá-ra*, megadja a szokásos jeleket is (– és ∪), de ami a legfontosabb, néhány példaszót. Ahogyan egykor Csokonai Vitéz Mihály nemzedékének tagjai tették a magyar versújítás értekezéseiben. Szintén régi hagyományra vezethető vissza, hogy a költő epikus munkáját előbb prózában rögzítette, majd ezt a prózát áttette versbe: a „megverselésnek” hosszú időn át volt egy ilyen jelentése. Amikor a nyersfordítás készítéséről ír, Horváth Viktor ugyanezt tanácsolja: „A szöveget írjuk le helyes magyarsággal, köznyelven, prózában, egyszerűen és szabatosan. [...] Ha a szövegben nincsenek mondatok, akkor is így írjuk át.” A költeménycsinálás taníthatóságáról és ennek gyakorlatáról kialakult véleményét a könyv szerzője nagyon világosan megfogalmazza, vagyis rögzíti, hogy egy 1900 vagy 1850 előtti iskolai gyakorlathoz nyúl vissza. „Száz-százötven éve az irodalomoktatásban letiltódott az írás, maradt a művek magyarázata és értelmezése, aztán a 20. századi avantgárd fejezte be, amit a romantika vihara elkezdett – a klasszikus-akadémikus díszletek eltakarítását –, de a kiürült előírásokkal együtt eltörölte a taníthatóságot, a szakmaiságot is.” (137.)

Szeretném leszögezni, hogy szívem-lelkem mélységesen egyetért e könyv szemléletével. Azzal a szemlélettel, amelyet *Az ósbún* című cikkely foglal össze azzal, hogy az egymástól mesterségesen elkülönített tartalom és forma kategóriákat így, bűnösen leegyszerűsítve, nem létező kategóriáknak nyilvánítja (98–99.). Régóta hiszem a költemény vagy versegész formális dimenziójának primátusát. A következő kijelentéseket minden további nélkül aláírom: „[...] a megállapodásos jelentés csak beszéd – a kompozíció tett”; „Semmilyen nem lehetünk biztosak, csak a szerkezetben”; „a szerkezet [...] jelentésképző”; „A struktúra biztos támpont”. Szeretném, ha *A vers ellenforradalma* mozgó könyv lenne. Vagyis egyrészt ha bárki rákap a költészettanításnak erre a módjára, bátran és szabadon cserélje ki vagy le az egyes feladatokat, alakítsa át a vers elsajátításának ezt a módját a saját kulturális világának a képeire! És Horváth Viktor is, öt vagy tíz év múlva, az

<sup>5</sup> Raymond Queneau: *Bâtons, chiffres et lettres*, Gallimard, Paris, 1965, 321–322.

<sup>6</sup> Morris Halle – Samuel Jay Keyser: English III: The Iambic Pentameter, in: *Versification: Major Language Types*, ed. William K. Wimsatt, New York University Press, 217–237.; magyarul: A jambikus pentameter, *Helikon*, 1974, 3–4. szám, 370–387.

addig felgyűlt tapasztalatok és megfontolások alapján *A vers ellenforradalmának* ne »javított és bővített« kiadását jelentesse meg, hanem – hogy egyik sűrűn visszatérő terminusát használjam – írja újra: E vágy jegyében sorolom föl azokat a legfontosabb megjegyzéseket, amelyek egyet nem érteimnek adnak hangot, egy a könyv elejétől a végéig haladó sorrendben. Hogy még elkülönítettebben és még világosabban látszanak a vers dolgai.

Horváth Viktornak igaza van: a mi *vers* szavunk kétértelmű, akárcsak a francia *vers*. Ha szaktanulmányt olvasok vagy fordítok magyarra, mindig el kell döntenem, hogy a szerző a „verssor” vagy a „versegész” jelentésben használja-e a szót. Hála Istennek, hogy a *poésie* eredendő ambikvitását, azt, hogy hol „költemény”, hol „költészetet” jelent, a mi nyelvünk nem veti föl. Ahol az olvasó a legcsekélyebb bizonytalanságban maradhatna, kerüljük a vers szót, és vagy a verssor, vagy a versegész terminust használjuk az egyértelműség érdekében! Sylvester János híres költeménykezdetéről („Próféták által szólt rígen néked az Isten. / Az kit igért ímé vígre meg atta fiát”) megtudjuk, hogy „Ezek az első magyar időmértékes verselésű sorok.” Ez így pontatlan: antik időmértékes sorokat magyar nyelven nagy tömegben kétségtelenül Sylvester János írt az Újtestamentum fordításához (Sárvár, 1541), s amikor 1815-ben Kazinczy Ferenc a magyar nyelvű versrendszeréről értekezett, az antik időmértékes verselést Sylvester-nemnek nevezte el, a legelső és nagyhatalmú magyar gyakorlójának nevéből. De már Sylvester János előtt van néhány hexameterünk – ezeket időmértékes metrikai szórványemlékeknek nevezhetjük. És ha már itt tartunk, Horváth Viktor ugyancsak a 13. oldalon leszögezi: „ma már három versrendszerünk van”. A pusztítóan leoninus-ellenes Kazinczy még négyet sorolt fel: a Sylvester-, a Zrínyi-, a Ráday- és a Leoninus-nemet.<sup>7</sup> Az, hogy a széphalmi Orpheus átvette a német kortársak leoninus-ellenességét, és Döbrentei Gáborral és másokkal szövetkezve irtóhadjáratot indított ellene, történetileg rendben lévő beállítódás, amúgy sem tudunk mást tenni, mint elfogadni, nyugtázni ezt. De hogy a magas költészet 19. század eleji leoninus-ellenessége Horváth Vikornál visszatérjen, az nem mutat verstörténeti beállítódásra. Kazinczynál a leoninus mint katyvasz szobrászati metaforikában jelentkezett: „[...] a’ római mértékű verseknek cadentziára szedése (ők így nevezik a rímet a’ homoeoteleütont) olly nevszerűes dolog, mintha valaki a’ Vaticánus Apolló szép statuáját testi színnel kenné-bé, a’ vakon-hagyott szemalmák helyébe üvegszemeket rakna, az Isten’ lobogó üstökét a’ márványról lefaragtatná, ’s helyébe egy undok parókát tenne.” (Kazinczy, u.o., 127.) Kétszáz évvel később, 2014-ben Horváth Viktor kulináris metaforikához folyamodik: a leoninus „[...] lehet, hogy virtuóz megoldás, viszont olyasféle tüneteket okozhat, mint amikor két étel önmagában nagyon finom, de ha kombináljuk őket, gyomorrontást kapunk – mint az epertorta és a halászlé szintézise.” (37–38.) De tudni kell, hogy ez a beállítódás valahavolt és egykori magyar költésztörténeti beállítódás: már a 16. század végétől a francia poétikai traktátusok szerzői sokkalt megengedőbbek a népnyelvű leoninusokat illetően. De ha a leoninus-ügyben elvégzendő alapos összehasonlító verstani-verstörténeti-költészetideológiai vizsgálat nem elegendő, és gondosan belénk táplált kulturális előítéleteink miatt nem elegendő, akkor csak ennyit mormolok: *Kékek az alkonyi dombok, elúlnak a szürke galambok, | Hallgat az esteli táj, ballag a kései nyáj.* Halászlé és epertorta összezuttantva?

És ha már az összehasonlító vizsgálatoknál tartunk, a magyar költeményeket körüllegő mítoszok egyikét ismételten szeretném oszlatni. Ezt a mítoszt, ezt a hamis vélekedést, ezt az önbecsapó illúziót, Kemény Zsigmond szép kifejezésével szólva csalálmot Horváth Viktor is osztja a 23. oldal tanúsága szerint (megszövegezését dőlt betűkkel emelem ki). Még mindig az időmértékes verselésnél tartunk: „Az alapegység a *ti*. Két *ti* megfelel egy *tán*nak. Nem mintha valóban így lenne, hiszen a hosszúnak tekintett szótagok

<sup>7</sup> Kazinczy Ferenc: A’ magyar verselésnek négy nemeiről, in: *Erdélyi Muzéum*, szerk. Döbrentei Gábor, Második Füzet, 1815, 122–127.

hossza sem egyforma, és a rövidnek tekintett szótagoké sem; mindenesetre ez a megállapodás, és ez a megállapodás azért lehetséges, mert nyelvünkben a szótagok hossza között jelentős különbségek vannak (*a nyugati nyelvek többségében nem ez a helyzet, ezért ezek nem is alkalmasak időmértékes verselésre*).<sup>8</sup> Ez a mítosz, amelynek semmilyen verstörténeti alapja nincsen, azért él szívósan a tudatunkban, mert a koraujkortól megjelenő nyelvi nacionalizmus táplálja: szinte nincs olyan nyelvdcisérő szövegünk, amely ne emelné ki, hogy a nyugati nyelvektől eltérően a magyar nyelv képes az antik időmértékes verselésre, és ez a képessége magasan más nyelvek fölé emeli. A 16. század derekától nemcsak a petrarkizmus dúlt Európa-szerte, de a hexameter-láz is, és nemcsak a latin, hanem a népnyelvű költészetekben is. Horváth Viktor nagyon jól tudja, hogy egy-egy versrendszer meghonosítása megállapodás kérdése, a megállapodás tárgyát pedig *ekvivalenciák*, vagyis megfeleltetések képezik, melyeket ki kell találni, meg kell teremteni és működtetni kell ahhoz, hogy *konvenciókká* válhassanak. A francia költészetben a 16. század derekán Sylvester János kortársa, Jean-Antoine de Baif járt a megmértékelt verssorokból (*vers mesurés*) álló költemények szerzésének élén, és a kitűnő költő számos követője között ott volt például Nicolas Rapin, aki a *De Phyllis* című költeményét úgy írta meg, hogy benne *A verssorok jambikusak, az első trimeter, a második dimeter* (*Les vers sont iambiques, le premier est trimetre, le second dimetre*), az *Ugyanarról* (*D'elle-mesme*) című költeményében pedig a cím alatti megjegyzés szerint *A sorok anapestikus alexandrinok, két jambikus dimeterrel* (*Les vers sont Alexandrins anapestiques, avec deux iambique dimetre*). Ezek – és sok más költemény – rímtelen megmértékelt verssorokból állnak. Még gazdagabb volt a rímes megmértékelt verssorok terepe, mert a 16. században a francia költők semmiféle költészetideológiai ellenérzést nem tápláltak a leoninus-technikával szemben. És itt nem csak arról van szó, hogy a poéták rímekeket szerelnek rá antik időmértékes sorokat és strófákat imitáló verses szövegekre. „Ronsard három szapphói (– / – ∪ / – // ∪ ∪ / – ∪ / – ∪) és egy adoniszi (– ∪ ∪ / – ∪) sorból álló híres »sapphói strófája« még a szótagokkal, a cezúrákkal és a rímmel is játszik:

Pourquoi dans mon coeur as-tu fait ton séjour  
Je languis la nuit, je soupire le jour;  
Le sang tout gelé se ramasse à l'entour  
De mon coeur transi.”

– jellemezte ezt a versgyártó gyakorlatot F. Deloffre.<sup>8</sup> Ami a német praxist illeti, ha koboldkodni támadna kedvem, Horváth Viktor módjára a következő példát az ő számára adnám föl elemzendő feladatnak (de nem teszem). Sebastian Hornmholdt 1604-ben tette közzé metroritmikusnak nevezett fordításait. E szövegek versszemléletükben és technikájukban pontosan megfelelnek a francia *rímes, megmértékelt verssoroknak* (*vers mesurés rimés*). Minden zsoltafordítás fölé és egyben a cím alá Hornmholdt odaírta az első két sor metrikai kottáját. Az I. zsolta „tiszta jambusokban” (*in reinen Jamben*) készült:

Beatus vir qui non abiit.  
∪ – ∪ – ∪ – ∪ –  
∪ – ∪ – ∪ – ∪ –  
Wie selig ist zu preisen hie  
Der eingezogne mensch, so nie  
Sich eingeflochten in di Rott,  
Di Gott verachten, vnd zu spott.<sup>9</sup>

<sup>8</sup> Frédéric Deloffre: *Le vers français*, 2e édition, revue et corrigé, Sedes, Paris, 1974, 104–105.

<sup>9</sup> Idézi Dieter Breuer, *Deutsche Metrik und Versgeschichte*, 3. Auflage, Wilhelm Fink Verlag, München, 157.

Kitűnően skandálható, valóban tiszta jambusokat olvashatunk itt. Mi hát a különbség az antik időmértékes verselés népnyelvű meglétében a magyar, valamint a német és a francia költésztörténet között? Csak annyi, hogy az erőteljes Sylvester János-féle kezdetek után (amelyeknek bőségesen megvannak a francia és német, egyidejű párhuzamai) nálunk a 18. század végén a formaképzés e módja – hogy Horváth Viktor egyik kedvelt kifejezését használjam – „beégett” költésztörténetünkbe. Molnár Jánosnak *A Régi Jeles Épületekről* írott könyvének előszava után (1760), amelyben jezsuita szerzője meghirdette az időmértékes verselés fensőbbiségét, egyenes út vezetett Berzsenyi Dánielhez vagy a *Zalán futásához*. A 16. században a német és a francia nyelvben kialakították a hosszú és a rövid szótagok megfeleltetéseknek, ekvivalenciáinak szabályait, csak a későbbiekben ezek nem ágyazódtak be, nem égtek bele a költői gyakorlatba. Amiből egyáltalán nem következik a magyar nyelv felsőbbrendűsége a német és a francia fölött.

Ugyanilyen elhamarkodottnak és elhibázottnak tűnik „A leoninus – antik vers rímekkel” intonálása a 37. oldalon: „Eddig nem vacakoltunk rímekkel. Nem, mert az ilyesmi idegen az antik és reneszánsz költésztől.” Ez egyszerűen nem igaz. Bármit is nevezünk reneszánsz költészetnek, még a latin nyelvű költészetére nézve sem igaz, nem beszélve a népnyelvű költészetekről. Ami az antikvitást illeti, a csodálatos Étienne Tabourot 1572-ben megjelent *Les Bigarrures* című könyvében (értekezés a megkötésekről, a cím nagyjából „cifraságokat”, „tarkabarkaságokat” jelent) egyenesen Homérosz, Vergilius, Ovidius, Propertius és Horatius összehangzó sorvégeiből, a homoioteleutonokból eredeztette a rímet! És nem az a lényeges, hogy ebben igaza volt-e vagy sem (majdnem teljes bizonyossággal állítható, hogy nem volt igaza), hanem az, hogy az ő poétikai tudata – Balassi Bálint kortársa volt – ezt diktálta neki. Balassi Bálint három legfontosabb újlatin mintája, Marullus, Angerianus, Johannes Secundus zömmel rímes és strófikus költeményeket szereztek.

Ami a *Versfordítás* című egységet illeti Horváth Viktor könyvében, az általános elvekkel szintén mélységesen egyetérttek: a fordítás értelmezés, a magyarra fordítónak alapvetően a magyar nyelvet kell rettentően ismernie. Igen, „A fordító nem szavakat, hanem kultúrát fordít.” De én *A vers ellenforradalma* szerzője helyében jobban fölerősíteném a kulturális relativizmust a műfordítások ügyében is. Mert egy-egy nemzeti költészet történetében a fordítások helye, szerepe és működése egészen más: a fordításfogalmak és -gyakorlatok térben és időben igen változók. És a műfordítások szerepe az egyes népnyelvű költészetekben esetenként más és más. A mi költészetünk története az *Ó-magyar Mária-siralomtól* kezdve elgondolhatatlan a mindenkori fordításirodalom ismerete nélkül, de folyamatosan számolnunk kell azzal, hogy e hosszú történetben a műfordításokkal szemben támasztott követelmények változtak. A műfordításokon belül figyelniünk kell arra a jelenségre, amit én szívesen nevezek *nosztrifikációnak* vagy meghonosításnak. Könyve 90. oldalán Horváth Viktor elmondja, hogy Huszti Péter a 16. században felező tizenkettősökben fordította az *Aeneist*, ami metrikai ekvivalencia, metrikai megfeleltetés kérdése. A 17. században rendkívül gyakori, hogy egyetlen latin hexametert két felező tizenkettős sorban fordítunk, egy latin disztichont négy sorban. Amikor azonban Mészöly Gedeon 1959-ben az *Odüsszeiát* fordította le kétsarkú felező tizenkettősökben, már – ellentétben Huszti Péterrel – teljesen szembement a műfordításokkal szemben támasztott 20. századi követelményekkel, teljességgel anakronisztikus módon. Holott igen, a nosztrifikáció hosszú időn keresztül elfogadott, bevett, legitim műfordítási mód volt. Csak egyetlen példa: Dugonics András 1808-ban megjelent utolsó regénye, a *Cserei, honvári herceg*, ha úgy nézzük, fordítás, Voltaire *Zadig, avagy a fejedelem* [1747] című hosszú elbeszélésének vagy rövid regényének a fordítása. De a másodlagos irodalom máig – és egyáltalán nem alap nélkül – Dugonics regényeként emlegeti: a Zadig nevet a magyaros csengésű Csereire cserélte, Voltaire keleti történetének színhelyét áttette Sepel szigetére, a cselekmény idejét a 10. századba, az augsburgi vereséget követő időbe helyezte, a keleti fejedelem helyett a magyar Taksony vezérről ol-

vasunk, s bár Zadig is írt költeményeket, következésképp – hiszen fordításról lenne szó – Cserei is, ez utóbbi természetesen hőskölteményeket vagy hősi énekeket írt. „Az augusztai verekedésről beszéltek ekkor, melyben Bulcsú, Lehel és Botond (három magyar vezérlők) a németektől fölakasztattak. Erről a történetről egynehány jó verseket íra Cserei [...]”.<sup>10</sup> Ilyen volt annak gyakorlata, amikor kultúrát fordítottunk kultúrára. Elterjedt, és szerintem ma is bármikor mozgósítható, renoválható gyakorlat.

A nosztrifikációs időszak után a francia fordításkövetelmények nem egészen úgy alakultak, mint nálunk Toldy Ferenc nemzedékét követően. Futólag érintettük a „megverselés” gyakorlatát, azzal összefüggésben, hogy Horváth Viktor javaslata alapján a verses fordítást megelőzően nem árt egy prózai fordítást készíteni. Nos, a 19. századi francia fordításgyakorlat ezt gyakran nem átmeneti fázisnak tekintette, hanem a kész fordításnak. Antikváriumi könyvvadászat trófeájaként őrzöm Tasso *A megszábadított Jeruzsálem*ének francia fordítását, a Garnier kiadó adta ki, nem tüntetve föl sem a kiadás évét, sem a fordító nevét. Azt gyanítom, hogy Philipon de la Madelaine Le Tasse-fordításáról van szó, mert 1856-ban ugyanez a Garnier adta ki először az ő *La Jérusalem délivrée*-jét: fordítás prózában, *traduction en prose*. Soha ennél világosabb és érthetőbb fordítást! Legföljebb a verselésből csak annyi maradt meg benne, hogy a tassói versszakokkal ekvivalens bekezdések feltűnően hasonló terjedelműek. És hogy idővel a fordító neve elmaradt, az is érthető: ami nálunk műfordítás, az más irodalmi kultúrában egyszerű szakmunka. Alig ismerek kivételt, ami pedig kivétel, a mögött többnyire kivételes fordításelgondolás áll. Ilyen elgondolás az úgynevezett *palimpszesztikus fordítás*: a szövegbe a fordító szabadon beleírja saját élettapasztalatait is, vélekedéseit, ahogyan Charles Baudelaire tette Thomas de Quincey *Egy angol ópiumszívó vallomásai* című esszéjével. A *mesterséges Paradicsomokban* olvashatók ugyan például az oxfordi látomások, de Baudelaire tapasztalásai is: ma ez utóbbi könyvet a „fordító” Baudelaire saját és „eredeti” művei között tartjuk számon, és ez jól védhető.

Az Oulipónak is vannak fordításeseményei és -gyakorlatai, különösen azóta, hogy párizsi csoportból nemzetközi közösséggé vált. Így fordította angolból franciára az oulipós Georges Perec az amerikai oulipós Harry Mathewst, és Matthews így fordította franciából angolra Perecet. Könyvében Horváth Viktor beszél a *belső* fordításról, vagyis amikor régi magyar szöveget és nyelvet mai magyar szövegre és nyelvre fordítunk, ami régóta angol, francia, német stb. gyakorlat is. De ez az Oulipónál nemcsak a régi → mai, hanem a mai → mai viszonylatában is működik: rekreációs (újjaalkotó és felüdítő) gyakorlat. Itt ki szeretném használni az alkalmat, hogy – röviden – beszéljek arról a fordítás-tevékenységükről, melyet a *traduction*-tól megkülönböztetendő, ők *transduction*nak neveznek. Még nem találtam meg rá a megfelelő magyar szót, talán *átfordítás*. A transzdukció a tradukció egyik válfaja. Az oulipós regényíró, Anne Françoise Garréta abból a belátásból indult ki, hogy „Proust hosszú, az élet rövid”. E megfontolásból írta meg harmadik regényét, címe *La décomposition* (a Grasset kiadónál jelent meg 1999-ben). Mivel a regény narrátora (aki eredetileg egy prousti szereplő volt) nő, itt egy sorozatgyilkos nő, a címet talán így helyes magyarítani: A szétszabdálás. A regény olasz fordítása – és itt a hagyományos traduzione-ról van szó – értelmező címet visel, és Proust szétszabdálására, szétfosztására voksol: *La dissoluzione di Proust*. Garréta elővette *Az eltűnt idő nyomában* teljes sorozatát, a *Swannon* kezdve – és a regény elején felébred egy nő, aki elkezd egyes szám első személyben elbeszélni. Amikor pedig a Garréta által kitarotán követett prousti szövegben egy bizonyos nyelvi alakzat felbukkan, a mi gyilkosunk megöli a Proustnál a nyelvi alakzathoz legközelebb álló szereplőt. Női sorozatgyilkosunk szexista: csak férfiakat öl. A gyilkosságokat a transzdukciós folyamatban redukció (törlés) követi, hiszen ha bármely Proust-szereplő halott, akkor minden rá vonatkozó későbbi szövegrész az eredeti regény-

<sup>10</sup> Modern kiadása: Dugonics András: *Cserei, honvári herceg*, sajtó alá rendezte Belia György, Magyar Helikon, Budapest, 1975, 40.

folyamból kitörlendő. A nyelvi alakzatot követő gyilkosságok és a gyilkosságokat követő szövegtörölések jelentik e Garréta-regény úgynevezett *contrainte*-jét, szerzői előzetes ki- vagy megkötését. Így lesz a hosszú regényfolyamból egyetlen rövid regény, melynek végén az elbeszélő – az összes férfi halála után – kijelenti, hogy most már nem annyira feszült, kissé meg is nyugodott. Anne Françoise Garréta egyébként az Amerikai Egyesült Államokban írta meg PhD-értekezését, melynek címe és tárgya *A regénybefejezések a XVII–XVIII. századi francia irodalomban* volt: a szerzőt nagyban befolyásolta e klasszikus regények mintája, Rousseau *Emilje* vagy Diderot *Mindenmindegy Jakabja*, amikor regény és filozófiai reflexió még nem vált külön egymástól. A francia olvasókat és kritikusokat nem annyira a gyilkosságok elbeszélésének brutalitása és agresszivitása lepte meg, sokkal inkább a „Szt. Proust” corpusának, (szöveg)testének feldarabolása.

Mi ez az oulipói transzdukcio? Már fennállása első évtizedétől fogva A Lehetséges Irodalom Műhelye a szövegeit két csoportra osztotta: ana-oulipói és szint-oulipói munkákra (a szint itt a szintézisre utal, a szintoulipizmusra, az ana az analízisre). Az ana-OuLiPo hozott, kész anyaggal dolgozik, és Garréta regénye e szempontból ana-oulipói átfordítás. Ezt az írásgyakorlatot az 1930-as évektől rendre kezdeményezte Raymond Queneau, aminek jele már első nevezetes regényében, a *Chiendent*-ban (A bökkenő) olvasható: egyik alakja argóra kívánja *fordítani* a *descartes-i Értekezés a módszerről* szövegét.<sup>11</sup> Queneau másik nevezetes kezdeményezése *A joyce-iánus fordítás (La traduction joycienne)* volt, az alap- vagy elő-szöveget itt a frenetikus fordításhoz a *Finnegan's Wake* egyik rövid részlete jelentette. A *traduction* szóból képzett *transduction* az amúgy is a miénkhez képest bizarr és sokkal tágabb területű fordításfogalom egyik olyan szélső változata, amellyel messze nem egyenértékű a mi átírás vagy átirat szavunk. Olykor két klasszikus mű egymásba fordítását és egy harmadikban történő egyesítését („szintézisét”) jelenti. Miután például Queneau érzékelt a krimik igen általános divatját, valamint azt, hogy a nagy tömegben előállított detektívregények átlaga ritkán képvisel jelentős szellemi értéket, elhatározta, hogy megír egy Ellenkrimit („Anti-roman-déetective”), egymásra vetítve Miguel Cervantes és Arthur Conan Doyle egy-egy regényét, két kettőst alakítva ki, egyfelől Don Quijote és Sherlock Holmes, másfelől Sancho Panza és dr. Watson párosát.<sup>12</sup>

Ha a mindenféle fordítást *transfert*-nek fogjuk fel, jól látható, hogy az 1830-as évek táján nálunk megképződött és máig szívósan élő műfordításkövetelmény, a „tartalmi és formai hűség” abszolút módon eleve lehetetlen és kudarcra ítélt követelménye, amit Horváth Viktor is tiszteletben tart, csak egy *transfert*-felfogás a sok közül. Hohó, mondhatná persze *A vers ellenforradalma* szerzője, hiszen ezek nem versek, hanem regények! És igaza lenne. De ő maga ígérte meg nekünk – nekem is – *A próza ellenforradalmát* a 10. oldalon: „A prózához, az epikához is meg kell találni a fogást – legyen az egy másik kötet dolga.” Ha ezt a kötetet is elkészültnek gondolom el, akkor el kell gondolnom, hogy mi az, ami a prózai szöveg készítéséből tanítható, és mi az, ami nem. A két könyv pedig megmutatná, hogy mi van a *vers*(esség)en és a prózán *túl*. És telhetetlenségemben elképzelek egy harmadik könyvet is, a megkötéses irodalom írásgyakorlatáról szóló didaktikai kézikönyvet (ilyenek már francia nyelven léteznek). Ami rámutatna arra, hogy leoninus, trocheus, frons, cauda és timbre stb. nem más, mint megkötés. És térben és időben e megkötések változnak, le- vagy fölcserelődnek, mozgásuk olyan, akár a Nautilusé Verne Gyulánál: hol a kulturális felszínen úsznak, hol a mélybe merülnek, és évszázadokig meghúzódnak a tengerfenéken.

Remélem, kiderült, hogy mennyire fontosnak tartom ezt a könyvet és a mögötte lévő szándékot, törekvést és tanítási gyakorlatot. E rövid esszé vagy hosszú kritika végén a

<sup>11</sup> Raymond Queneau: *Oeuvres complètes, Romans I*, édition publiée sous la direction d'Henri Godard, Paris, 2002, 1250.

<sup>12</sup> Raymond Queneau: *Oeuvres complètes, II*, 1436–1437.

könyv ajánlásáról írok pár szót, mert nagyon mögöttem érzem szülővárosomat, Pécsét. A műalkotáscsinálás tanításának olyan időbeli soráról van szó, amely berendezhető egy A genuit B qui genuit C qui genuit D... sorba. Pécsi bölcsészhallgatóin túl Horváth Viktor e munkát annak az Apagyai Máriának ajánlja, aki többek között a *Kreatív zongoratanulás* című könyv szerzője. Valamint férjének, Lantos Ferencnek, aki a tanárom volt a középiskolában. Remélem, hogy művész-tanítványainak munkái még ma is megvannak a Tettyén. Én 1969 és 1973 között jártam kamaszként a Művészeti Szakközépiskolába, ahol ritkán éreztem jól magam, és év elején, szeptemberben annak az új tantárgynak, amit ábrázoló geometriának hívnak, vajmi kevés esélye volt nálam. No, ezt tanította Lantos tanár úr, és én máig kedvelem a Monge-rendszert és társait, a *more geometrico* megoldható térproblémák megoldását. És emlékszem, hogy lelkesedtem 1972-ben kezdődött didaktikai kiállítás-sorozatának nyitányán, különösen a mindenütt mindenre középpontosan szimmetrikus napraforgóra. Ez az igazi *flors enversa, fleur inverse, megfordított virág*, mert nem fordítható meg, csak időtlen időnkig körbe-körbe forgatható. Felnőtt ésszel jöttem rá, hogy Lantos Ferenc a Pécshez oly sok szállal kapcsolódó Bauhaus hagyományának örököse volt, művészettanítóként – bár inkább látástanítónak nevezném – talán a *Bauhauslehrer* Paul Klee folytatója, akinek oly fontos, 1925-ből való *Pädagogisches Skizzenbuchja* magyarul óriási késéssel, csak 1980-ban jelent meg Karátson Gábor fordításában (*Pedagógiai vázlatkönyv*, Corvina Kiadó). Én 1988 decemberében voltam Jacques Roubaud tanítványa Párizsban a Lille utcában *A Keleti Kultúrák Nemzeti Intézetében* (INALCO), és ekkor bővült el az OuLiPo okos, játékos és szenvedélyes írásgyakorlata, aminek a természetét és észjárását az 1990-es évek első felében tanítani próbáltam az akkor még Janus Pannonius nevét viselő universitas bölcsészkarán. És egyenként elővéve őket, otthon kipróbáltam magam is, anyanyelvemen, hogy mit jelent „*sous contraintes*”, önként magunkra vett megkötésekkel írni. Ekkortájt ismertem meg Horváth Viktort. Később, a középkori obszcén és trágár költészet antológiájának kollektív készítése idején még versfordítói gyakorlata is teljesen világossá vált számomra. Nem kis öröömömre szolgál, hogy szülővárosomban ma is jelen van a művészeti, ebben az esetben ráadásul költészeti gyakorlat tanításának szelleme.

## KOTTÁBÓL VERSEL

G. István László: *Repülő szőnyeg*

Mióta G. István kötetét lapozgatom, hogy egyre mélyebben behatoljak a klasszikus metrikus költészet rejtelmibe, és most már pontosan tudom, hogy verstanilag a *molylepke* nem más, mint egy palimbachus (– – ∪), nem szívesen állok szóba olyan emberekkel, akik nem tudják, hogy mi fán terem a pirrichizált négyes jambus – a jambikus sorokban több pirrichius (∪ ∪) szerepel helyettesítő lábként –, vagy netán egy sör mellett ülve nem beszélhetek arról, hogy a reiziánus – fejetlen pherekráteus (O – ∪ ∪ – –) Arany egyik kedvenc metruma volt, akkor elfog a természetes nyugtalanság, és képes vagyok beszélgetőtársamat tökéletesen ignorálni. Ennek következtében már alig állok szóba postással, házmesterrel, manapság az is megesik, hogy a családomat vizsgázatom, hogy a vacsoraként feltálat *mouchoni mártásban pácolt lazacfilét* milyen sornak is tekintsük. De nem kevésbé vagyok elégedetlen az irodalmárokkal sem, akik képesek olyan modortalanságot elkövetni a jelenlétemben, hogy ujjuk segítségével különböztetik meg az anapesztust (∪ ∪ –) a daktilustól (– ∪ ∪), amely görögül ujjat jelent, és az ujjcsontok hosszúsága miatt egy ókori memoriter. Amikor pedig az újságárus reggel azzal üdvözlő: *hogy van az úr*, és én kapásból mondom, ez egy adóneus (– ∪ ∪ – –), egyébként, válaszolom: „Vérem zúg. Kitakarva előttem a test / nincs vágy, ami most kielégítene.” (22); és ha nem vágja rá azonnal, hogy ez lírai daktilus – kitharódia, már nem is kell az újság.

Ha az ember nagyon belebonyolódik valamibe, és őszinte elhivatottságot érez a dolog iránt, akkor esetleg képes mindent átértékelni, és nem tekinti már érvényesnek és elfogadhatónak a mások madárfajokban, ásványokban, lelkibetegségekben való járatlanságát. De valójában a kultúra, a tudomány, a művészet muzeális raktárakba került értékeit újra és újra elő kell venni. És G. István kötete nagyszerű alkalom arra, hogy a valaha tudott dolgokat felfrissítsük, még inkább hasznos azonban, hogy a soha nem hallott dolgokról szerezzünk hivatásunkhoz talán nem éppen nélkülözhetetlen ismereteket. Mert amíg a természettudomány története csupán egzotikum ma már, a klasszikus görög-római verselés ismerete soha nem avul el, legfeljebb kívül kerül az irodalommal foglalkozók napi érdeklődésén. Ahogy a nagyvizekben élnek ritka, régen ismert halfajok, amelyeknek az ismerete csak kézikönyvek segítségével tartható számon, és csak a speciálisan ezzel a szakterülettel foglalkozóktól kívánható meg, hogy egyetlen ránézésre megnevezze a törzs, a faj, az alfaj pontos nevét, úgy a XIX. század elején még eleven klasszikus költői metrumok mára már a szaktdudósok kutatásának a tárgya lett, és a legkevésbé tudjuk megnevezni ezeket az alakzatokat, holott létezésük most is tény.

A kötet irodalmilag három rétegre tagolódik, amelyeknek elkülönített szemrevételezése nagyon is helyénvaló. Az



Magvető Kiadó  
Budapest, 2015  
183 oldal, 2990 Ft

első közelítés magából a tematikából fakad, a költő egy kézikönyv ritmikai alakzataihoz ír egy példatartat, amelyben a legkülönbélebb, élő és elfeledett metrikus hagyományt próbálja feleleveníteni saját költői ihletének a segítségével. Mindeddig tréfásan csak erről szóltunk, mert a kötetben található háromszor hetvenhét vers egy nagyon precíz és művészi igénnyel összeállított kézikönyv, amelyben a lehetséges kombinációk nagy száma miatt csak tévelyeghet a szépirodalom iránt nyitott, a klasszikus metrumokban járatlan olvasó. Ez a szerkezet teszi nehezzé a versek befogadását. Hiszen a legkülönbélebb formákban íródott művek egyfajta akadálypályának tűnnek, amelyben nem a költemények mondani-valorója, a primer és súlyos témák megértése, hanem a költői játék sokszínűsége és a tudományos jegyzetek nagy száma versenként megakasztja a kritikust. Ismerkedik az egészében számára befogadhatatlanul sokféle klasszikus alakzattal, rájön, hogy itt a formának, a ritmikai képleteknek van a legnagyobb súlya, és értetlenül tapogatózik a tematikai gazdagság, a személytelennek tűnő megszólalások zsákutcaiban. Itt az esztéta és a tanár, esetleg a verseket szerető könyvelő vagy a költészet iránt érdeklődő közgazdász beül az iskolapadba, és megpróbálja elsajátítani a G. István prezentálta kézikönyv poétikai anyagát. Be kell ülnie mindenkinek, aki szeretne hosszabban elmélyedni ebben a hétköznapi nyelvet is átövező ritmikai képletekben beszélő poétikában. Lesz, aki csak hexameterekig jut, mások megértik a jambikus, trocheikus és az ezeknek a nagyszámú kombinációjából álló sorokat, netán egész versszakokat. Ám kevesen vannak, akik a tudós költő egész klasszikus verstani hagyományt feldolgozó képleteit is követni tudják. És ez sem jelent különösebb akadályt, hiszen bizonyos fokú beavatottság után már érzékennyé válunk mindannyian e formák befogadására. Megidézhethetjük itt Tóth Krisztina visszafogottan is impulzív bevezetőjének legfontosabb gondolatát, amely a kötött költői alakzatok fontosságáról elmélkedik: „Ebben az esetben a rím, a ritmus nem elérendő cél lesz többé, hanem a versben gondolkodás eszköze. A forma ekkor már régen nem héj, burok, nem csupán a változó, illékony gondolat láthatóvá váló körvonala, hanem a felvilágító, megmutatkozó vers maga.” Tegyük hozzá, hogy mindenféle irodalmi szöveget valamilyen kitapintható ritmikus lüktetés éltet, ennek hiányában az olvasó kényszeresen kapaszkodik a mondatok értelmébe, nem siklik, és nem halad; míg ha a gondolatok lejtése, a hangzó anyag zeneisége szárnyára veszi, úgy minden győtrelem nélkül adja oda magát az olvasott dolgok hiteles jóvávalóságának. A fikció, amely kényszerűen eltávolítja a befogadót a valóság világából, csak egy tökéletessé tett vizuális és zenei forma révén hajlandó visszavezető útra lépni.

A kötet másik fontos rétege az a művelődés- és irodalomtörténeti anyag, amely a versekhez írt jegyzetekben található. A kötet alapjául szolgáló Szepes-Szerdahelyi-féle *Verstant* (Gondolat Kiadó, Bp. 1981.) nemcsak példatárszerűen követi, hanem kipróbál olyan formákat is, amelyek a gyakorlatban még nem épültek be a magyar költészetbe. Felhívja a figyelmet mindig arra, hogy az adott sortípusokat kik használták, milyen poétikai anyag kapcsolható az eredetükhöz. Az *Sms a férjtől* jegyzetében például ezt találjuk: „A jambikus tetrameter csonka formája... Hippónax és Arisztophanész gyakran alkalmazta.” A következő vers a kötetben *A halál beszéde*, amelynek jegyzetéből tudható: „Arkhilokhosz epódoszai egy részét ebben a formában írta.” Ha kissé utánanézzünk, azt is megtudhatjuk, hogy az epódosz egy hosszabb és egy „hozzáénekelte” rövidebb sorból áll. Lássuk akkor az egész verset, amely, mint a kötetben oly sokszor, önmagában is egy teljes értékű költemény: „Nem lesz szemed, hogy láss, a fény mögött leszek, / még alva sem láthatsz soha. / Kevés a föld, hogy elviseld, amit tudok, / nem is kísérek el, ne félj. / Nem látsz meg engem ott se, elvégeztetett: / ha rám ismersz már nem te vagy.”

G. István nem súlyozza az információkat, ezért a költészetben járatlanabbak is (kis utánjárással) könnyen forgathatják a kötetet. A blank verse-nél is pontos információval szolgál: „Rímtelen ötös jambus. A shakespeare-i drámák alapformája. Magyarra ötös-hatodfeles jambusokban fordítjuk. A *Csongor és Tünde* Éj-monológja is ebben íródott.” Máshol

akár stilisztikai-hangulati elemként is magyaráz egy-egy sorfajtat. A *Keleti tó* jegyzetében olvashatjuk: „A ionicus a minore képlete  $\cup \cup -$ . Ezt a hosszú változatot Aiszkhülosz használta a keleti hangulatok festésére – például a *Perzsák* parodoszában.” Nagyon érdekes és irodalomtörténeti kuriózum, hogy Horatius az általa kitalált egyik verslátbat (Maecenas atavis  $---\cup\cup-$ ) az őt támogató Maecenasról nevezte el. Nem véletlen, hogy e metrumok magyar használói közül különösen Arany János neve tűnik fel a leggyakrabban. Ő volt talán a legképzettebb és ugyanakkor leginkább ösztönös használója e poétikai anyagnak, fordításaiban és költeményeiben ezek a mesterséges ütemek is tökéletesen illeszkednek a magyar nyelv ritmusához. A *Hódolat Aranynak* jegyzeteiből megtudhatjuk, hogy a reiziánus-fejetlen pherekráteus volt az egyik legkedvesebb metruma. Ugyanakkor a hosszabb elbeszélő költeményeket, mint a *Bolond Istókot*, ottava rima stanzában írta, akárcsak Byron a *Don Juant*. A másik, többször ismétlődő név Weöres Sándoré, aki életművében gyakorlatilag mindenféle formát kipróbált, és a gyermekverseit is inkább efféle ritmikái gyakorlatoknak tekintette. E ritmusok eszmei semlegességét parodizáló rövid kis szösszenete a *Leletmentés*: „Fel vörösök, proletárok: / Bóbita, Bóbita táncol! / Mennyire más ez a két sor! / És ugyanazt kalapálja.” (daktilikus trimeter)

És itt áttérhetünk a bonyolultabb versszerkezeti elemekre, mert G. István nemcsak az antik időmértékes versekkel foglalkozik, hanem az európai irodalomtól távoli versformákkal, strófászerkezetekkel is. A teljesség igénye nélkül csak néhány példát ragadnék ki, amelynek a világirodalmi jelentősége nem csekélyebb, mint az ókori irodalmi formáknak. Ilyen a roppant gazdag perzsa költői hagyomány legismertebb metruma, a ghazal, amelyben a sorok sokkal hosszabbak, de az európai klasszikus ritmizálással is olvashatók. Költőnk itt is felmutatja szenvedélyes érzelmeit a kötött formák és egy bizonyos Helga iránt, amennyiben a sorok nemcsak időmértékesen, hanem szimultán, négyütemű tizenhatos ütemkapcsolatos versként is ritmizálhatók: „Helga néz most, Helga csábít, megkeresztel, mint az égbolt / új tavasszal, záporokkal. Hogy a sírban, ha kifekszem / új tavasz vár, nem reméltem. Szép előleg: szeme kék folt.” (*Kései áldás – öreg Csokonai verse*) Jó tudnunk azt is, hogy eme verselés a perzsa irodalom két óriása, Háfiz és Omar Khajjam kedves formája volt, s így jutott be később az európai irodalom véráramába.

De G. István nemcsak sorokat és sorkapcsolatokat, hanem egész strófákat is bemutat. Itt megismerkedhetünk a Villon-féle ballada ritmikái és rímképletével, az Anyegin-strófával, a különféle rondó szerkezetekkel, és ízelítőt kapunk a szinte végtelen variációs lehetőséget mutató szonettekéből is. Nem marad ki a haiku sem, ez a végtelenül kecses és tömör japán költői forma, amelynek öt változata (szabi, vabi, avare, jugen, konkáv) lényegében különböző hangulatú, a világra vetett tekintet sokféle filozófiai gyökerű megfigyelését adja. Hogy csak egyetlen példával szemléltessük e nagyon finom állapotokat, másoljuk ide az avare-féle haikuhoz fűzött jegyzetet: „Az avare az elmúlás csendes, együttérző-beleérző megfigyelése és elfogadása. Elégikusnak is mondhatnánk, de a japán avare nem érzelmes – épp ez a nehéz benne.”

Végül foglalkoznunk kell G. István László költői világával is, hiszen minden eddigi sejtésünk ellenére költőnk nem pusztán egy szöveggyűjtemény, egy verstani példatár összeállítója, de alanyi költő is, aki az eddig elemzett formákban megírt kötettel lép az olvasók elé, kissé a posztmodern szellemében. Könnyen lekicsinyelhetnénk ebbéli munkálkodását, hiszen aki ennyiféle formában szólal meg, annak létezhet-e egyáltalán saját hangja, önálló, összetéveszthetetlen világnézete. Itt némi engedményt kell tennünk, hiszen belátható, hogy a „háromszor hetvenhét minta” semmiképpen nem alkalmas egyetlen kötet szigorúan tematikus szerkesztéséhez. A legkülönbélebb hangulatú, műfajú, hol mesei, hol filozofikus megszólalások váltogatják egymást. Az antik formák néha szigorúan megkötik a kezét, nagyon sok természeti képpel, leírással találkozunk, az antik sztoikus bölcsesség, a dolgok mulandóságáról való elmélkedés néha eluralja a kötet hangulatát, de talá-

lunk nagyon sok példát a mai, internetes világ praktikusan rejtjeles leírására is. Tagadhatatlan azonban, hogy szerzőnk a végtelen formai gazdagság ellenére is inkább egy szűkebb spektrumban érzi otthon magát. Ennek középponti gondolata az én tünékenysége, a nézett és a látott dolgokkal való azonosulás képessége. Egyik nagyon szép példája ennek a sokirányú semlegességnek a shakespeare-i szonettet prezentáló verse, *Mikor még utánaszólnak egy kalapért*: „Egyszerre fúj mindenfelől a szél, / és ez, mint a szélcsend, bennem reked. / Holott sokat mond, semmit sem beszél. / De meghallgatom, s a te érdeked / is, hogy kihámozd a csendből magunkat, / s hogy, mint az almát, kettészeld kopott / és bejáratott miújságjainkat, / a tőled vett mosolyt, a zaklatott, / tőlem lopott, sok varázsmondatot. / Hogy ne mondhassam, »minden jó legyen“, / s hogy kinyithassak minden ablakot.« Hasonlóan vizuális-bölcséleti élményt nyújt egy konkáv haiku (itt nem a szokásos 5-7-5, hanem 7-5-7 szótagok állnak soronként), a *Fénykép*: „Bármelyik pohár fölött / tükrödben hajsz / egy másik szomjúságba.” Jól érezhető G. István különös érzékenysége, egzakt látásmódja, ahogy e világokon áttűnő képzeteket képes egymás mellé rakni. Hasonlóan bravúros és groteszk a *Nekrofil szonett* is. Mindenféle játékra hajlamos, humora nem lépi át a jó ízlés határait, de elementárisan buzog belőle a morbiditás: „Ha megcsókollak, moly jön át a szádból, / elvékonyítja belülről a lelkem. / Jöhetsz, édes. A naftalint kitettem, / s nem hanyok már a hajad illatától.” Majd a vég: „Kriptában kúrni kéjes képzelet – / veled ezt is lehet: / sárrá válni, amíg elönt a trágya, / míg tested újra várja, / hogy dögevőként elteljek veled.”

De hogy egy elmélyültebb és kevésbé groteszk képpel zárjuk ezt a szűk ismertetést e kötetről, amelyet újra és újra kézbe kell vennie az olvasónak, hogy megszilárdítsa verstani ismereteit, netán önállóan is kutakodják majd e kézikönyv-költészet segítségével a világirodalomban, álljon itt egy hagyományosan lírai, kissé elégikus kép az elmúlásról, amely sosem állapot, mindig mozgás, s a vers arra való, hogy az énből kiszakadó képzelet világot a valóság jelenségeivel kapcsolja össze és magyarázza: „Gyűrött földeket én még kismíthatok, / arcot már sohasem. Hát ne remélj sokat. / Gondolj arra, hogy úgymint marad annyi ránc, / hogy mindig öregebb legyél.” (*Öreg hangra*; első aszklepiadészi versszak.)

## KRITIKUSOK KRITIKUS SZEMLÉJE

*Zelei Dávid (szerk.): Világtalanul? Világirodalom-kritika Magyarországon*

Egyetértéssel olvastam Zelei Dávid előszavában a Vári György-hivatkozást. Osztozom hiányérzetükben a magyarországi világirodalmi érdeklődés és kritika mai állapota miatt. Ez az önmagára figyelő kultúrák természetes velejárója, a hazai pedig néhány irigylésre méltóan termékeny történeti korszakot kivéve ilyen. A bíráló észrevételeket azonban kiterjesztésem, minthogy úgy látom, hogy általánosabb a kritikai gondolkodás, állásfoglalás, tudatosság, érvelés, véleménynyilvánítás hiányának jelensége. Ebben az irodalmi – világirodalmi vagy magyar – kritika egy-egy szegmens csupán. A bezárkózás, közömbösség, érdektelenség, kritikátlanság magatartásbeli vonás, ami mifelénk jó ideje meghatározó kulturális tényezővé is vált.

A Zelei Dávid válogatásában és szerkesztésében megjelent kritikagyűjtemény egyik célkitűzése a fiatal nemzedék afirmálása, amelyik saját ízléssel, igényekkel és affinitással lép fel. A 35 szerző 47 kritikai írásban, recenzióban, elemző tanulmányban foglalkozik kortárs regényekkel, rövidprózával, néhány szöveg pedig a fordításkritikával. Az eredeti alkotások kilenc nyelven, több kontinensen jelentek meg, különféle irodalmi tradíciók kontextusában. Az angol, spanyol és portugál, valamint a német, francia, olasz, orosz, lengyel, horvát művek magyar kiadásainak bírálatai, interpretációi értékes jelenkori világirodalmi keresztmetszette állnak össze. Szerencsére ma már ugyanezen elvek alapján több hasonló is megszerkeszthető lenne, hisz a könyvkiadás egy ideje eleve nebbnek mutatkozik a most vizsgált terepen. A L'Harmattan *Valahol Európában* sorozata például jelentős, koncepciózus kiadói projekt eredménye. Karádi Éva sorozatszerkesztő, a műfordítók igényes munkája és az Európai Unió támogatása által az eddig kevésbé, vagy egyáltalán nem ismert kis irodalmak is közelebb kerülhetnek egymáshoz. A program rendeltetése éppen a kontinens kultúráinak egymás közötti jobb megismertetése.

A *Világtalanul?* írásai tájékoztató és értékorientáló feladatot vállalnak, azok számára pedig, akik korábról ismerik a tárgyalt műveket, hasznos emlékeztetőként szolgálhatnak. Régi tapasztalat, hogy a kritikának, kritikaírásnak és a tanulmányköteteknek mifelénk nincs kellő megbecsülése, a kiadók pedig kereskedelmi okokra hivatkozva ódzkodnak az értekező műfajok megjelentetésétől. Nívós újságmellékletek, rangos nemzetközi könyvszemlék hiányában a magyarországi érdeklődőnek és az egyetemi hallgatóságnak nem lehet kellő betekintése a külföldi folyamatokba, ami alól legfeljebb egy szűk szakmai kör képez kivételt. Az alapinformációk szűkössége és a közvetítő kritika értékelő közreműködésének hiánya a szó minden vonatkozásában „világtalanságra” kényszerítő körülmény. Igaz, a mai-



FISZ – Jelenkor Kiadó  
Budapest – Pécs, 2015  
444 oldal, 2600 Ft

nál világtalanabb korszakokra is emlékezhetünk, melyekben a könyvek, fordítások és kiadók a „szigorúan ellenőrzött vonatokhoz” hasonlóan közlekedtek, vagy még úgy sem.

A 444 oldalas *Világtalanul?* kötet mindebből következően kezdeményező jellegű tárgyát illetően és a szerzőgárda összetételében is. A kritikusok két-három nemzedék képviselői, írásaik másodközlések, melyek eredetileg az idegen irodalmaknak is figyelmet szentelő folyóiratokban, lapokban vagy online<sup>1</sup> jelentek meg az elmúlt hat-nyolc esztendőben. Az értékorientálás a fiatal, ismeretlen, elsőkötetes szerzők esetében, s még inkább a népszerű, felkapott, bestseller alkotások és műfajváltozatok körében felettébb fontos, hisz az utóbbiak között is nagyok a minőségbeli különbségek. Már-már szükségtelen a *Világtalanul?* szerkesztői érvelése a populáris műfajok tárgyalása mellett, inkább az elvek, kritériumok iránt érdeklődnék, amelyek alapján nivellálhatók e műfajcsoportokon belüli értékek.

A magyarországi folyóiratok és orgánumok döntő része a 20. század második felétől szinte csak magyar irodalmat és magyar irodalmi tárgyú kritikát publikál. Az évtizedekkel ezelőtti helyzethez viszonyítva tapasztalható némi előnyös változás, amikor a külföldi tájékoztatás szinte kizárólag a *Nagyvilág* hatáskörébe tartozott. Másutt ismeretlen volt az ilyen gyakorlat: az irodalmi lapok, a nyomtatott és az elektronikus sajtó rendszeresen teret biztosított és biztosít a műfordításoknak és az idegen nyelvű művek bemutatásának. Az informálással ajánlatokat tesznek, befolyásolják a könyvkiadást Keleten és Nyugaton egyaránt. A két világháború közötti időszak kritikairóla Magyarországon is eleget tett e feladatnak. A *Nyugat* szerzői, vagy Szerb Antal, Hamvas Béla és mások frissen reagáltak a külföldi megjelenésekre. Németh László a Proust-regényciklus posztumusz kiadásának lezárását követően (1927) hamarosan, a harmincas évek elején közölte tanulmányát *Az eltűnt idő nyomában* poétikájáról. Ha a magyar kiadásra várt volna, akkor sosem dolgozza föl a regényt, hisz utolsó kötetére 2009-ig kellett várni, s az egyetemi kurzusok keretében is csak ekkortól lehetett a franciául nem olvasó hallgatóknak a műről beszélni.

A *Világtalanul?* kötet ironikus címét még egy kérdéssel toldja meg a szerkesztő, válogató, Zelei Dávid: *Létezik-e világirodalom-kritika ma Magyarországon?* A kérdésre válaszoló panorama némi bizakodással töltheti el a kérdezőt s az olvasót is. Az is, hogy egyes nyelvterületek és nemzeti filológiai tapasztalt szakértői, egyetemi oktatói mellett az írók java része az újabb kritikus- és filológusnemzedék fogékonyságát és problémameérzékenységét tükrözi. Műfaji tekintetben a kötetben átfogóbb, a szerzői opusra, a magyarul nem olvasható művekre is itt-ott kitekintő, terjedelmesebb szövegek váltakoznak vázlatosabb kritikai reflexiókkal. A műfordítás kérdésköre külön szaktudást és ismeretet igényel, a tárggyal érdemi módon ezért csak néhányan foglalkoznak (például a Dante- és Kerouac-fordítások apropójából), míg a többi írásban nincs, vagy csak elvétve akad egy-egy fordításkritikai észrevétel. Ezt azért nem tartom meglepőnek, mert meggyőződésem, hogy a műfordításelmélet- és kritika rendeltetése és szakmai kérdései, valamint az egybevető olvasatok nem azonosíthatók az idegen irodalmak bemutatásának feladatával. A rendszeres, sokrétű kritikai tájékoztatás nem kizárólag a filológusok és komparatisták feladata, mert e munka elsősorban az irodalmárookra, folyóirat-szerkesztőkre, kiadókra hárul.

Egyetemi tapasztalataink sajnálatos tanúsága szerint az idegen nyelvszakokon oktatók sem mindig tudják az eredeti kiadásokat és az idegen szakirodalmat olvastatni hallgatóikkal, a magyar irodalomszakosok pedig rendszerint csak a magyar kiadásokat képesek követni. A művek eredetijének és fordításának párhuzamos követése igényes, jogos, a legtöbb olvasó számára mégis megvalósíthatatlan elvárás. Nem magyarázat, csupán tény, hogy a hivatásos filológusok sem mozognak gondtalanul a nyelvcsoportok és kulturális tradíciók sokasága között. És nem feltétlenül foglalkoznak kritikusai tevékenységgel.

További elgondolkodtató kérdéseket nyit meg az, hogy az egynyelvűség felé haladó

<sup>1</sup> Jelenkor, Holmi, Kalligram, Műút, Tiszatáj, Mozgó Világ, Opus, Prae, Élet és Irodalom, Magyar Narancs, Litera

globalizálódás, az angol nyelvi szupremáció fokozatosan a nagy hagyományú nyelvi kultúrákat, a franciát, németet, spanyolt is veszélyezteti. A francia fordításirodatlant kutató Gisèle Sapiro<sup>2</sup> az UNESCO által összeállított *Index translationum* mutatói alapján tekinti az angol nyelv helyzetét „hiper-központinak”, a franciáét és a németét immár csupán „központinak”, a spanyol és az olasz nyelv pozícióját „közepesen periférikusnak”, míg a számadatok alapján az orosz ugyanúgy „periférikus” helyzetbe került, amilyen a világ fordításirodatlmában a nagy ázsiai nyelvek (indonéz, hindi, mandarin) és művek jelenléte.

Mindennek fényében azon sem csodálkozhatunk, hogy a The University of Oklahoma kiadásában megjelenő *World Literature Today* folyóirat gazdag világirodalmi kitekintést kínál fel, a hivatkozott kiadványok és a recenzált, bemutatott művek eredeti címeit, címlapjait is közli, ám az írások forrása rendszerint a megjelent vagy megjelenés előtt álló angol nyelvű kiadás.

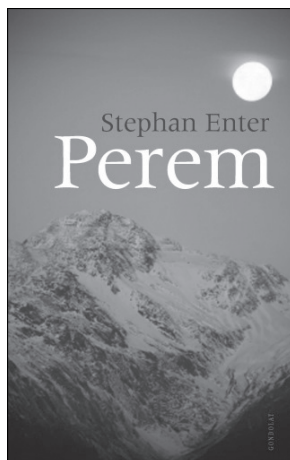
Az irodalmi kritika újra-transznacionalizálásával foglalkozó kutatások a kritika nemzetközivé tételének fontosságát hangsúlyozzák. Sok olyan vélekedés elhangzik világszer- te, amely a művek eredeti és a fordított változatai közötti megítélést is a hagyományostól eltérő alapokra helyezi. Magának a világirodalom-fogalomnak a vitatása, átértékelése, sőt elvitatása is jó ideje folyik. Kritikusnak, komparatistának és olvasónak sem árt e kérdéseket is szem előtt tartania.

<sup>2</sup> Gisèle Sapiro (dir.) *Translatio. Le marché de la traduction en France à l'heure de la mondialisation*. CNRS Paris, 2008.

BALOGH TAMÁS

## A BOLDOGSÁG KÉK SZIKLÁJA

*Stephan Enter: Perem*



Nem a legszerencsésebb a szerző bemutatásával kezdeni a recenziót egy olyan könyv esetében, amelynek élvezetéhez, megértéséhez ilyesfajta ismeretekre biztosan semmi szükség. Árulkodó, hogy az Enterről készült Wikipedia- szócikkben az életrajzi bemutatás jó részét is a művek felsorolása teszi ki. Talán érdekes, de tényleg csak érdekes (hogy miért, kiderül a regényből), hogy a most 42 éves író kelta irodalmat tanult az egyetemen. Meg lehetne kerülni a problémát azzal, ha művei sorában helyeznénk el magyarul most megjelent regényét, csakhogy eddig én sem olvastam tőle semmit. Pedig hazájában, Hollandiában számon tartják, ko-

*Fordította Fenyves Miklós*  
*Gondolat Kiadó*  
*Budapest, 2015*  
*200 oldal, 2999 Ft*

rábban megjelent elbeszélésgyűjteményét és két regényét több díjra is jelölték.<sup>1</sup> Az igazi áttörést azonban az eladási adatok és a díjak alapján is az immár magyarul is olvasható *Perem* (eredeti címe: *Grip*, azaz „fogás” vagy „megkapaszkodás”) jelentette, amely egy hegymászócsoport történetén keresztül az élet olyan végső, nagy kérdéseit feszegeti, mint a barátság, a boldogság vagy az idő. De vigyázat, egy amatőr hegymászó-csoportról van szó, a cselekmény meghatározó része pedig nem kegyetlen hegycúcsok között játszódik, hanem a világ egyik legszebb helyén, a norvég Lofoten szigetcsoport szikláin (a legmagasabb is csak 1100 méter), melyeken, bár a sarkkörön túl fekszenek, nem ritkák a kifejezetten meleg időszakok sem.

A történet viszonylag egyszerű, és a forma is ismerős lehet.<sup>2</sup> Martin, aki nemrég költözött Swansea-be, a tenger mellé feleségével, a hajdani hegymászócsapat lánytagjával, Lottéval, egykori ígérétehez híven elhívja új otthonukba hegymászótársait, Pault és Vincentet. A csoport tagjai az elmúlt húsz évben így négyen egyszer sem találkoztak egymással. A cselekmény azzal indul, hogy Vincent és Paul a brüsszeli pályaudvaron felszállnak az Eurostarra. Elsőként Paul belső monológját olvassuk, amely a swansea-i állomásra érkezés pillanatáig tart. Ezután a kislányával éppen a swansea-i állomás felé buszozó Martin belső monológja következik. Az ő szólama abban a pillanatban szakad meg, amikor a pályaudvaron észreveszi az előre siető Vincent-t (a Lottéval való találkozás reményében siet előre, de ezt csak mi, olvasók tudjuk). Majd Vincent belső monológját olvashatjuk, amely a Lottéval kapcsolatos régi emlékek felidézésével indul, és csak a cardiffi állomásnál kapcsolódik bele a konkrét történetbe; ezért Vincentnek az utazás korábbi szakaszára vonatkozó reflexióit is csak visszaemlékezés-szerűen ismerjük meg. A három férfi közül Vincent emlékei nyúlnak a legmesszebbre, gyerekkoruktól jól ismerik egymást Lottéval, és ő az, aki a legkevésbé tud figyelni az utazás során a külvilágra és a másikra, márcsak azért is, mert kényszeresen kötődik egy múltbeli eseményhez, amely meghatározta későbbi életét: számára élet-halál kérdés a Lottéval való újratalálkozás lehetősége. Ezért az ő szólama folytatódik tovább azután is, hogy találkoztak Martinnal, azonban ezt ekkortól már nem tartkítják visszaemlékező részek. A wales-i tájban megtett valóságos út pedig már nem egyenes vonalú, a szereplők kitérőt tesznek, azután pedig szerzeágaznak az útjaik. A regény utolsó két oldalán ismét Paul hangját halljuk.

Ebből is látszik, hogy Enter nemcsak az információt adagolja mesterien – mindenkit megismerünk a többiek és a saját gondolataiból, illetve emlékeiből is, és közben valamenyny, a jelen szempontjából fontos múltbeli esemény kibontakozik vagy legalábbis körvonalazódik a három szólamból –, mégpedig úgy, hogy végig képes fenntartani a feszültséget, hanem már magával a formával – a szólamok sorrendjével, az időbeli és a térbeli kalandozás váltogatásával, az utazás és az emlékezés egybejátszatásával – is sok mindent elmond. Az olvasó, miközben nyomon követheti a három szereplő útját a megbeszélt találkozóhely felé, a visszaemlékezésekből rákfenetben lassan azt is megtudja, hogy nemcsak Vincent és Paul összetalálkozása és közös utazása kényszeredett és esetleges, de már az volt Martin egykori fogadalma, illetve Paul és Vincent mostani meghívása is. Már ebből is sejthető, hogy nem sok jó sül ki a négy egykori hegymászótárs találkozásából. Ha megbocsát az olvasó egy holland szójátékot (lehet, hogy másnak is eszébe jutott már, különösen, hogy a könyvben is vannak hasonló szócsavarások, például az *immortality* *immorality*-nek olvassa az egyik szereplő), a *reunie* (hozzávetőleg: újraegyesítés) helyén a végére csak *ruïne* (romhalmaz) marad.

Enter három típust rajzol fel, de közben vigyáz arra, hogy szereplőit mégse lehessen tulajdonságaik alapján egyértelműen elhelyezni egy sémában. Jellemző módon a közös

<sup>1</sup> 2015-ben új regénnyel örvendeztette meg olvasóit: *Compassie*. Athenaeum, Amsterdam, 2015.

<sup>2</sup> Már többen megjegyezték, hogy a választott forma és a megformálás finomsága is emlékeztet Virginia Woolf regényére, a *Hullámokra*, de ez szerintem nem zavaró.

múlton kívül leginkább az köti össze őket, hogy mindegyikük életéből hiányzik valami. Hármuk közül Paul talán a legnyitottabb, érzékeny és fogékony, sőt, a jellegtelenységig tiszta és áttetsző, szinte elvész, feloldódik a változó benyomások özönében, és egyébként is mintha megrekedt volna az iskoláskorban, amikor „még minden lehet”. Martin, aki a többiekkel ellentétben nem jómódú családba született, fiatalkorában túlérzékeny és bizonytalan volt, és most, beérkezett emberként – gyerekes apa és egyetemi professzor – sem biztos abban, hogy boldog; Vincent keményebb alkat, igazi vezértípus, akár boldog és megelégedett is lehetne, de nem tud mit kezdeni a sikereivel, karrierjét és magánéletét egyetlen hatalmas kudarcként éli meg.

Lotte az egyetlen, aki (legalábbis belső monológ beszélőjeként) nem jelenik meg a könyvben, mégis ő foglalja el – ha betölteni nem is képes – „az űrt” Paul, Martin és főleg Vincent életében. Hogy miért, azt a három férfi visszaemlékezéseiből rekonstruálhatja az olvasó. Lotte, amikor egyszer kettesben maradt Paullal a Lofoten egyik hegyén, olyasmit csinált, amit még egy kezdő hegymászó sem tenne, rálépett egy kis hősáv-zárványra. A mélybe zuhant volna, ha Paul nem ugrott volna utána, és nem tudta volna egy sziklának szorítani. Ki akarta hívni a sorsot, öngyilkosságot kísérelt meg, vagy – mint később felsejlik – az első kínálkozó férfi karjai közé akarta vetni magát? Ez utóbbi lehetőség fel sem merült Paulban, mert ő nem tudhatta, hogy nem sokkal korábban Lotte egy véletlen következtében karjai közé szoríthatta Vincentet, aki azonban elhárította a közeledését. Végül Martin lesz a kiválasztott, akinek aztán tényleg fogalma sincs semmiről: Vincent – és a neki szinte behódoló Paul – félig öntudatlanul szinte a karjai közé lökik a lányt. Furcsa és kiismerhetetlen lány ez a Lotte. Nemcsak a szeszélyes természete teszi azzá, hanem az is, hogy ő az egyetlen a történetben, aki öregszik és változik, ráadásul alakjának megformálásán is érződik némi önkényesség: azért ilyen, mert ilyennek lett kitalálva a *többi szereplőhöz képest*. Ahogy fokozatosan kibontakozik Paul és Vincent emlékezéseiből, egyre izgalmasabbnak és nagyobb szabásúnak tűnik a személye (de az is kiderül, lehet, hogy nem egyenes és csak játszott barátainak a szívével), miközben Martin kezdi közelről látni, észreveszi felesége emberi dolgait és kicsit eltávolodik tőle.

A belső monológokból építkező formán kívül a vonatutazás-fabula is annak kiemelése szolgál, hogy mindegyik szereplő be van zárva önmagába, még ha ott is van lehetséges menekülő útként a táj, amely belefeledkezésre hív, az önelvesztés lehetőségét kínálja – de ezzel a lehetőséggel nem mindegyikük tud mit kezdeni. Az ablaktükörben a tájra kopírozódva néha a saját arcukkal szembesülnek a szereplők, néha – amikor elsuhan mellettük egy másik szerelvény – végtelen tükröződésben látják magukat. Másrészt vannak dolgok, amelyek arra kényszerítik őket, hogy érintkezésbe lépjenek egymással, és belépjenek mindnyájunk közös idejébe vagy világába. Ilyen az aznapi újság címlaphíre: „Karnyújtásnyira a halhatatlanságtól” – egy amerikai professzor jóslata szerint két évtized múlva a tudomány halhatatlansággal ajándékozza meg az emberiséget. Paul és Vincent alaposan megtárgyalják a kérdést a hosszú vonatút alatt, és az újságot később zavarukban megmutatják Martinnak is, aki úgyszintén kifejti a véleményét. Vincent nem kérne a halhatatlanságból, főleg, mert az nem járna egyszersmind örök fiatalsággal is. Míg ő folyamatosan elhasználódásnak látja az életet, Paul (bár ezt magától sohasem fogalmazná meg) pillanatok egymásutánjának, benyomások kimeríthetetlen változatosságának, folytonos újrakezdésnek. Martin viszont rögtön az örök élet lehetséges társadalmi hatásain kezd elmélkedni, az emberiség (mármint minden ember) szempontjából közelít a kérdéshez. Az is az időhöz való viszonyulásukat mutatja, hogy milyen és mennyi tárgyat őriznek (őriznek-e egyáltalán valamit) a múltból. Amit a mozgásukkal is kifejez Enter: Paul meg-megáll (nagyon gyakran hajol le, hogy bekösse a cipőjét), Vincent inkább előreszalad, míg Martin folyamatos késésben van, mintha valami lemaradást kellene behoznia, de inkább csak egy helyben topog. Ennek megfelelően viselkednek a regény végén is, mégis

váratlanul éri az olvasót a fordulat – de nem akarok senkit sem megfosztani az *első* olvasás izgalmától. Annyit talán mégis el szabad árujni a történetből, hogy a libajáték mintájára bonyolódik: az, aki elől jár vagy nagyot lép előre, lehet, hogy a következő pillanatban leghátul találja magát. Sőt, aki nem számol azzal a lehetőséggel, hogy ha nem juthat fel egyből a csúcra, akkor vissza kell mennie (a regény nyelvére lefordítva: aki abban a hitben élt, hogy a szerelme nem öregedett, és ott lehet folytatni az életet, ahol az félresiklott), az, mint a játékban is történik, beleesik a kútba. Mindenki „karnyújtásnyira van a boldogságtól”. Paul gondolkodás nélkül megmentette Lottét, Martin még épp ki tudott ugrani a busz ajtaján, hogy a szórakozott ismeretlen után szaladjon a jégcsákánnyal (más emlékezés szerint a hágóvasakkal) – így ismerkedik meg Vincenttel, és lesz a hegymászócsoport tagja. Vincent pedig a lejtőn akaratlanul Lotte karjai közé fut... de aztán mindent megtesz azért, hogy „kibújjon az öleléséből”, elhidegítse magától. Ő az egyetlen, akinek sohasem jutott eszébe, hogy kinyújtsa a kezét másokért, és ezt próbálja jóvátenni a regény végén.

Ebből a rövid ismertetésből úgy tűnhet, hogy Enter gondolati regényt írt, de ez a címke kicsit félrevezető. Egyrészt a szereplők mintha csak jobb híján fogalmaznák meg élet-szemléletüket és hitvallásukat, mindegyik megnyilatkozásukban van valami kényszereedett. A halhatatlanságról szóló újságcikk kapóra jön Vincentnek és Paulnak, hogy múlassák az időt, és ne kelljen személyes dolgokról beszélgetniük. Paul hosszan gondolkodik, hogy valami filozófikusát mondjon a saját „időfelfogásáról”, de végül inkább megtartja magának a meghatározását stb. Másrészt az olvasó mégis úgy érzi, hogy a gondolataik nagyon jellemzőek rájuk, ezeket nem is gondolják, hanem szinte kiválasztják magukból. És egyikük sem marad papírmásé-figura, alakjuk nagyon plasztikusan rajzolódik ki a könyvben.

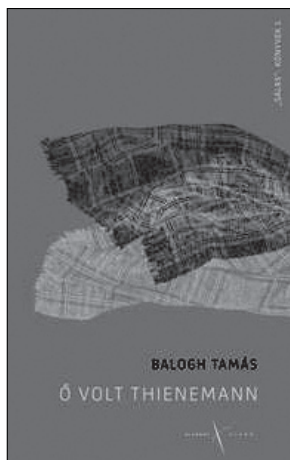
A *Perem* története a hegymászás körül bonyolódik, de inkább kontemplatív könyv, nincs benne semmi heroikus vagy mitikus. Aligha véletlen, hogy a pillanat szépségét, a tűnékenységet elfogulatlanul átélni képes szereplőé az utolsó lépés, mégpedig jellemző módon sík talajon (de az is lehet, hogy a vízen jár, vagy „nem a földön jár”), és az utolsó szó is: azé, aki semmit sem akar elérni. Visszakanyarodva a bevezetőben felvetett kérdéshez, Enter a három típus közül Pault érzi magához a legközelebb, ami abból is látszik, hogy *nem* csak az ő szólamát tűzdeli meg természeti impressziók olyan csodálatos leírásával, amelyeket a holland irodalomban eddig csupán (az egyébként szintén Fenyves Miklós által mesterien fordított) Nesciótól ismertünk.

## THIENEMANN „EST HOMO PRO SE”

Balogh Tamás: *Ő volt Thienemann*

Thienemann Tivadarnak egy időben már-már elfelejtett (elfelejteni próbált) életművére újabban örvendetesen fokozódó figyelem irányul. 1985-ben (a tudós halálának évében) jelent meg Pécssett reprint kiadásban a Tüskés Tibor által szerkesztett sorozatban az *Irodalomtörténeti alappfogalmak* című, eredetileg 1931-ben a Minerva-könyvtár XXV. darabjaként napvilágot látott főmű, amely újabban a medialitás problematikája felől olvasva is inspirálónak látszik, amit igazol, hogy e szempontot előtérbe helyezve három tanulmány is megjelent Thienemannról a *Szerep és közeg* című kötetben (2006). A *Helikon* című irodalomtudományi szemle pedig különszámot szentelt munkásságának (2008/2-3). Ezt követően 2010-ben adta ki Pécssett a Pro Pannonia Kiadó Koncz Lajos sajtó alá rendezésében és Dávidházi Péter előszavával *Az utókor címére. Életrajzi feljegyzések* címmel Thienemann „hazaérkezett emlékiratait”. (Dávidházi nevezi így e szövegeket tanulmány értékű előszavának alcímében.) Legújabbán pedig Balogh Tamás könyve (aki a *Helikon* említett számában már fontos tanulmányt publikált e témakörből) jelenti a jeles tudós utóéletének fontos állomását.

Balogh Tamás könyve előszavában olvasóját segítve reflektál a témával kapcsolatos kutatói pozíciójára, megjelölve a Thienemann-életmű felé vezető útjának állomásait. Néderlandistaként, egy Johan Huizinga magyar recepcióját bemutató kötet kapcsán került látókörébe Thienemann egyik, Erasmusról szóló szövege (jelen kötete második tanulmányának tárgya), ez vezette a bostoni hagyatékban e szempontból fontos rétegéhez, majd kutatásához Dávidházi Péter könyve, a *Menj, vándor. Swift sírfelirata és a hagyományrétegződés* adott újabb, továbbblendítő inspirációt. Többek között a *vándor*, a *jövevény*, az *idegen* Thienemann önnön identifikációjában centrális szerepet betöltő ősképpével, aki azonban Dávidházi szerint „nem olyanak mutatkozott, aki csak jön, körülnéz, elveszi a kínáló örömeiket, majd tovább áll, hanem olyasvalakinek, aki javakat hoz és honosít”.<sup>1</sup>



<sup>1</sup> Dávidházi Péter: *Menj, vándor. Swift sírfelirata és a hagyományrétegződés*. Pécs, Pro Pannónia Kiadó, 2009. 137–138. Mivel e könyv az általam szerkesztett „Thienemann-előadások” című könyvsorozat negyedik darabjaként látott napvilágot, néhány szóval jelezni szeretném saját viszonyomat a Thienemann-életműhöz, s közvetve a Balogh Tamás könyvével kapcsolatos „érintettségemet”. A pécsi irodalomtörténeti tanszék elődkereső önmeghatározásának szándékával indítottam el e sorozatot 2006-ban, majd négy évvel később, Dávidházi előadásához kapcsolódva emléktáblát avattunk a bölcsészkar bejáratánál az *Irodalomtörténeti alappfogalmak* szerzőjének, aki tíz évig a pécsi egyetem professzora volt. A parkban pedig egy sziklára márványtáblát helyeztünk a nevével, jelképesen imitálva azt a másik hatalmas követ, amely mellé Amerikában, végrendelete szerint, a hamvait szórták.

Kijárat Kiadó  
Budapest, 2014  
224 oldal, 2990 Ft

Balogh Tamás könyvének bevezető, címadó fejezete Thienemann 2010-ben publikált életrajzi feljegyzéseinek kötetét elemzi. Mielőtt erre rátérnék, célszerű utalnom saját korábbi olvasatom néhány elemére. Ezek közül a leghatározottabban kirajzolódó tapasztalatom az volt, hogy a *Bad Hall-i naplóban* a visszaemlékező tudós a maga szellemtörténeti szemléletmódját az Eötvös Collegium – kivált Horváth János és Szekfű Gyula – általa hungarocentrikusnak ítélt látásmódjával szemben pozicionálja. Ebből vezethető le a Horváthtal szinte mindvégig folytatott, bizonyos vonatkozásokban, így az irodalmi viszonyra nézve, a prioritás kérdését sem mellőző vita (amelyet Dávidházi Péter az ön-életrajzi kötet bevezető tanulmányában körültekintően árnyal). Ezzel szemben Thienemann a fiatal Lukács Györgyöt a szellemtörténet hazai előfutáraként értékeli, aki szerinte *A lélek és a formák* (1910) után is megőrizte (legtöbbször titkolva és önkritikával) eszmélkedésének ezt a forrásvidékét. Lukáccsal kapcsolatos véleményét megismétli a *Margitszigeti naplóban*. Ez az írás azért is fontos, mert ebben fejt ki a maga idegenségének *alienation* élményét: német származás, lutheránus felekezet, germanisztikai habitus, és, ismétlődően: „nem voltam kollégista”. Szellemtörténeti felfogása is fokozta ezt az alapvető attitűdjét: a kultúra eszméinek történetét – beleértve a medialitásnak, a közvetítés poétikájának az *Irodalomtörténeti alapfogalmakban* előtérbe állított szempontját és a befogadástörténeti aspektust – a faji gondolattal és az időtlen természettudományos gondolkodással állítja szembe.<sup>2</sup>

Rátérve Balogh Tamás továbbgondolkodásra inspiráló tanulmányára, ki kell emelnem, hogy – igen helyesen – az „életrajzi feljegyzések” státusának vizsgálatából indul ki, majd a szerzői beszédhelyzetet tisztázva hitelt érdemlően megállapítja, hogy Thienemann a jelek szerint kiadásra szánta ön-életrajzi írásait, amelyeket „összetartozó szövegek soraként” képzelt el, s ennek a hagyatékknak a létrehozását az öngazolás szándéka és „az általa tisztelt személyeknek való igazságszolgáltatás törekvése” motiválta. (15–16.) Ez utóbbi szándéknak köszönhető az a plasztikus, intim vonatkozásokra is kiterjedő arcképcsarnok, amelyet kortársairól – többek között Gragger Róbertől, Hóman Bálintról és Szekfű Gyuláról – rajzol. Thienemann – általa egészen meg nem magyarázott – emigrálásának motívumai közül Balogh kiemeli azt, hogy „otthon már mindent elért, más irányt keresett gondolatainak, tovább akart menni, nem akart megrekedni”. (21.) Valóban ez tűnik a döntő elhatározás legmeggyőzőbb indokának. Ebből a szempontból emblematikus jelentőségű a tudós amerikai otthonában őrzött festmény, amely a száműzött Rákóczit ábrázolta (az volt a feltevézése, hogy Mányokitól való), ez előtt mondta el „...nem lelé honját a hazában” című előadását a Harvard Kör tagjainak, a kép mintegy láthatóvá tette a jelenlévők (és most az olvasók) számára a szövegeiben is vissza-visszatérő vándor-képzetet és *alienation*-élményt.

Itt jegyzem meg, hogy a hátrahagyott életrajzi feljegyzéseknek kirajzolódik egy olyan gondolati vonulata, igaz, sokszor rejtetten, mintegy a szöveg mögött, máskor azonban explicit módon megmutatkozva, amely a nyelvvel, jelesül az anyanyelvvél kapcsolatos.

<sup>2</sup> Minthogy *Az utókor címére* Pécssett jelent meg, helytörténeti szempontból – de azon messze túl is mutatóan – fontosnak tartom, hogy utaljak a Thienemann pécsi professzorsága tíz esztendejére vonatkozó adalékokra, főként a Tudományos Gyűjtemény könyveinek sorozatával, a *Minerva* folyóirattal és a Danubia kiadóval kapcsolatos emlékekre (110–113). „Magam Pécssett kifejttem »szellemtörténeti« programomat” – írja (36.), majd büszkén megjegyzi: „A pécsi egyetemnek csak egy Corvinra [Corvin Koszorúra] futotta, és azt én kaptam. Megállt az ész.” (45.) Része volt a Janus Pannonius Társaság létrejöttében is. Emlékirataiban számba veszi a *Minervában* megjelent dolgozatait és azok keletkezésének körülményeit (58–67.). Pécsi kötődésére vissza-visszatér: „szívesen mentem Pécsre, hogy ott szabadon a magam terveit megvalósíthassam, éreztem, hogy [a] pesti egyetemen, Petz Gedeon árnyékában, nincs meg ez a szabadságom.” (109.) „A pécsi egyetemen boldog tíz évet töltöttem.” – summázza ennek az évtizednek a tapasztalatát. (110.) Az ön-életrajzi írások ezen élményvonulata elemeinek számba vétele természetesen nem Balogh Tamás könyvének feladata volt.

„Talán különösnek hangzik, ha azt mondom – olvassuk említett előadásában –, hogy mi emigránsok vagyunk abban az értelemben, hogy kivándoroltunk a mi édes anyanyelvünkől, és itt angolul beszélünk a mindennapi életben. [...] Ez nem az a nyelv, amit beszélni tanultunk, amivel gyermekkorunkban gagyogtunk. Mi beszélni tanultunk, az azt jelenti, gondolkodni tanultunk, érezni tanultunk. Az anyanyelv egy mélyen belénk ivódott tudás, amiről nem is tudunk számot adni. Én mint nyelvész, néha nézem: japán, indonéz, orosz, perzsa, arab; hallatlan differenciák.”<sup>3</sup> Szellemtörténeti pozícióját meghatározva ezt írja: „a magyarság fogalmát a magyar anyanyelv[vel], a nyelvben kifejeződő magyar szellemi hagyomány[nyal] igyekeztem azonosítani.”<sup>4</sup> A Szekfű által szerkesztett *Mi a magyar?* (1939) című könyvet bírálva pedig az a fő kifogása, „hogy nem volt egyetlen tanulmány sem, amely a magyarság szellemi lényegét a magyar nyelvben látta volna megtestesítve.”<sup>5</sup> Mivel Thienemann kései nyelvészeti tárgyú műveit nem állt módomban tanulmányozni, félve, a tévedés erős kockázatával vetem fel: az idézett gondolatok nem hozhatók-e összefüggésbe a Sapir–Whorf-hipotézis nyelvi determinizmusával, a whorfianus nyelvszemlélettel? Ha igen, milyen elméleti összefüggések mutathatók ki? S ha nem, miként helyezhető el Thienemann-nak a nyelvvel, az anyanyelvvel foglalkozó gondolatai a kognitivisták elmélet és a lingvisztikai relativizmus közötti elméleti terepen? (Egyáltalán ebben a dimenzióban kell-e itt tájékozódunk?) Ezekre a kérdésekre a kései művek tanulmányozása adhatja meg a választ.

Balogh Tamás könyvének inspiráló ereje tovább gyarapodik könyve második, *Harc és humanizmus* című fejezetében. Ennek tárgya Thienemann Erasmus-tanulmánya (1936), amelynek előzménye *Mohács és Erasmus* című dolgozata (1924). Ez utóbbiban a szerző a mohácsi tragédiát szellemtörténeti okokkal magyarázza. Így jut el a békepárti, defenzív magatartást képviselő németalföldi filozófushoz, illetve hazai követőikhez, a magyar erasmistákhoz, akiknek emelkedett humanista bölcsessége szerinte nem volt összeegyeztethető az erősödő török fenyegetés okozta szituáció kihívásaival. A katasztrófa árnyékában békevágyat tápláltak, és filológiai eszmecserékkel töltötték az időt. „A mohácsi nemzedék szellemi arculatát vizsgálva, hajótörött embereket találunk, kik csalódottan menekülnek a közélet zajos forrágatagából és bölcs magánosságban kívánnak szemlélődni a világ folyásán. E hallgatag bölcsök körében szeretném Mohács szellemi előzményeit felismerni.”<sup>7</sup> Tizenkét évvel későbbi, az *Apollóban* közölt dolgozatában lényegében megismétli korábbi írásának Erasmusra vonatkozó részét, de a magyar erasmistákra csak röviden utal, s nem hozza összefüggésbe szellemiségüket a tragikus csatavesztéssel.<sup>8</sup>

Balogh Tamás hangsúlyozza, hogy eredetileg mindkét szöveg előadásként hangzott el, előbbi a szerző akadémiai székfoglalója volt, utóbbit pedig a rádióban sugározták Erasmus halálának négyszázadik évfordulóján. Néhány szövegmódosítás arra utal, hogy a szerző alkalmazkodott a szélesebb publikum feltételezhető műveltségi horizontjához. Erre utal a latin szövegbetétek magyarra fordítása. A két szöveg gondos összevetése alapján az elemző azt emeli ki, hogy „a szöveg körül kicserélődött a filozófia”. A spengleri bölcsélet bázisa helyett „egy hegelianus történelemfilozófiába” ágyazódott az új szöveg. Az erasmisták mellőzése következtében Erasmus alakja közvetlenebbül került Lutherrel

<sup>3</sup> *Az utókor címére. Thienemann Tivadar hátrahagyott életrajzi feljegyzései.* Sajtó alá rend. Koncz Lajos. Pécs, Pro Pannónia Kiadó, 2010. 19.

<sup>4</sup> I. m., 67.

<sup>5</sup> I. m., 72.

<sup>6</sup> Erről lásd: *Language in Culture.* Edited by Harry Hoijer. Chicago and London, The University of Chicago Press, [1954].

<sup>7</sup> Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. *Minerva* III. évf. (1923 [1924]) 1–65. Különnyomat: *Minerva Könyvtár* 2. 2.

<sup>8</sup> Thienemann Tivadar: Erasmus. *Apollo* II. évf. (1936) 180–187.

viszonylatba. Erasmus, aki, „bár nem akarta, hogy kövessék, a tömeg-indulat egy időre vezérré emelt.” (36–38.) Balogh korrekt módon kritikával jelzi, hogy a szerző (1936-ban!) még bízni látszott a különböző kultúrák közti megbékélés lehetőségében.

Az *Ő volt Thienemann* című kötet minden dolgozata tartalmas és újszerű. Nehéz feladat lenne ezeket rangsorolni. A legimpulzívabb tanulmány számomra mégis az *Eklektikus klasszicizmus*, amely a nagy tudós egy másik, szintén az *Apollo*ban publikált írását elemzi.<sup>9</sup> Talán meglepő ezt állítani (magam is elcsodálkoztam, amikor erre rájöttem), hogy az elemzés nyitottsága, fehér foltjai, Balogh által nem titkolt bizonytalanságai ragadtak meg leginkább. A vizsgálódás gondolati kontúrái olykor finoman és sokat sejtetően elmosódnak, a nézőpont talányosan és elmét ébresztően elmozdul. Az elemzésben feltűnően sokszor szerepelnek a töprengés bizonytalanságait kifejező szavak, kifejezések: „úgy tűnik”, „[úgy] is felfogható”, „egyrészt... másrészt viszont”, „ha jól látom”, „mintha”, „de talán”, „lehetséges”. A gondolatok megfogalmazásának ez a módja, vagyis az értelmező saját bizonytalanságának színrevitele nem csupán a vizsgált Thienemann-szöveg többértelműségére (olykor ellentmondásosságára) figyelmeztet. Egyúttal utal magának a kettős fénytörésben szemlélt tárgynak, a klasszicizmusnak a lezáratlan (és alkalmasint lezárhatatlan) problematikájára, különböző megközelítésekben megmutatkozó összetettségére. Ez a látószögét és mélységélességét változtató optika különösen jól illeszkedik egy olyan tanulmányhoz, amely a vizsgált életmű szövegkorpuszát organikusnak, elevenen alakulónak, keletkezésben lévőnek látja és láttatja, s az egyes írásokat palimpszesztként szemléli. „Thienemann munkáiban – írja Balogh – mint egy kaleidoszkóp üvegdarabkái, mindig más összeállításban rendeződnek össze nagyrészt ugyanazok a motívumdarabkák.” Ezért úgy látja, hogy „nem a sorok értelmét firtatva, hanem inkább a szöveget szervező erőkre figyelve érdemes megpróbálkozni értelmezésével”. (65.) A szövegek genezisének folyamatában válik például tanulságossá az *Irodalomtörténeti alapfogalmak* és az *Apollo*-beli klasszicizmus-tanulmány Goethe esztétikai felfogására, filozófiájára vonatkozó szakaszainak összevetése. Az előbbiben „nincs különbség a külső és a belső, a kéreg és a lényeg között”,<sup>10</sup> míg az utóbbiban Thienemann (Goethe morfológiai szemléletének átértelmezéseként) már megkülönböztetni látszik a héjtól a magot, a formától a belső lényegét. Balogh elemzői leleményességét dicséri a szobor, a szobrász és a torzó hármasként motívumának differenciált szemlélete a „klasszicizmus embere” kapcsán. Nem kevésbé imponáló a Thienemann-szövegek Lear királyról, illetve Oidipuszról szóló részleteinek összevetése a vakság, a magányos vándorlás, a lábsérülés és az idegenség képzetei alapján, s ennek a motívumhálóknak a mélyén egy személyes „ősélmény” feltételezése, mely az első világháborús frontszolgálat és súlyos sebesülés tapasztalatát is magában foglalhatja.

Balogh megjegyzi, hogy Thienemann soha nem elemzett költeményt, mert másban látta az irodalomtörténész feladatát, s ez kétségtelenül igaz, de hozzátenném, hogy tömör, lényegre törő versértelmezései nagyon is eredetiek és érvényesek. Ilyenek például Ady-interpretációi (akit ő nagy kortársainál is magasabb dimenzióban látott), mint a *Bad Hall-i naplóban* a *Harc a Nagyúrral* összekapcsolása a „pig-headed” mítoszával, vagy az *Egy csúf rontás* megvilágítása a *repression* és az *expression* örök harcával.

A kötet negyedik, *A holland glóbusz* című írása Thienemann-nak az *Apollo*beli tanulmányokhoz képest kevésbé fontos publicisztikai írására fókuszál. A *Magyar Nemzet*ben közölt dolgozat<sup>11</sup> – leginkább talán feuilleton-nak lehetne nevezni – belső ellentmondásoktól sem mentes, Balogh Tamás erre éles szemmel felfigyel. Egyfelől például dicséri a hollandokra jellemző globális szemléletet, másrészt elmarasztalja (joggal) az indonéziai katonai beavatkozást, ami ennek következménye volt. Ezen kívül az őslakosokkal való vérségi

<sup>9</sup> Thienemann Tivadar: *Klasszicizmus. Apollo* III. évf. (1937) 109–113.

<sup>10</sup> Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Pécs, Danubia Könyvkiadó, 1931. 188.

<sup>11</sup> Thienemann Tivadar: *A holland látóhatár. Magyar Nemzet* 1947. aug. 31. 5.

keveredés testvérinek ítélt gesztusát és az indonéz lakosság egyenrangú állampolgárként történő elismerését a holland felsőbbrendűség hangsúlyozásával társítja. Ezeknél a bizonytalanságoknál azonban – mint Balogh hangsúlyozza – sokkal fontosabb és egyértelműen határozott a széles holland látóhatár szembeállítása a magyar provincializmussal, amely összecseng Thienemann azon többször is megfogalmazott állításával, „hogy a magyar irodalom és irodalomtörténet-írás átpolitizált és egyoldalúan magyarság-szempon-tú”, (78.) ami akkor is elgondolkodtató, ha úgy véljük, hogy árnyalásra szorul. Itt a szerző nem önmagával vitatkozik, hanem, feltételezhetően, az olvasóval. Egy esetben azonban belső dilemmái is sokat elárulnak. Balogh Tamás szövegérzékenysége révén felfigyel egy különös, Thienemann akkori helyzetével (próbált letelepedni Hollandiában, de 1948 novemberében kivándorolt Amerikába) és minden bizonnyal személyiségének identitás-dimenzióival is összefüggő kettős szóhasználatra. A XVII. századi peregrinusokról szólva azt írja, hogy Apáczai Csere János (és a többi) „a globális látókört hozta haza Hollandiából”, majd hozzáteszi, reméli, hogy követőik a jövőben is *jönnek majd*. A nézőpont elmozdítása mélyen megélt, lelkelig még el nem döntött dilemmára utal.

Thienemann 1940 és 1945 között német tankönyveket is írt a felső gimnáziumi osztályok számára, ezeket, közelebről ezek szemléletmódját, módszereit elemzi az *Ő volt Thienemann* szerzője könyve befejező fejezetében. A könyvek koncepciója, nyelvpedagógiai metódusa kétségtől eredeti és ma is (nem csak az idegen nyelvek tanítása terén) megfontolandó tanulságokat hordoz. A nyelvi formulák gyakoroltatását olyan szövegek követik az egyes kötetekben, amelyeket az utazás, a kultúra és a találkozások (például Goethe – Schopenhauer, Wagner – Liszt) egymásra épülő témája fűz össze. „Thienemann az absztrakt tudással az eleven ember konkrét tudását, a szakbarbársággal az interdiszciplinaritást és az élményszerűséget állította szembe ebben a munkájában. Meggyőződése volt, hogy az igazság mindig valakinek az igazsága, hogy egy-egy megnyilvánulása mögött mindig az egész ember áll” – írja Balogh. (93–94.) Azt is érzékeli, hogy a művelődés folyamatának horizontális bemutatását e könyvekben a kultúrát teremtő, formáló személyiségek jellemfejlődését megrajzoló vertikális szempont egészíti ki. Abban is igazat adok neki, hogy Paul Alverdes *Die Freiwilligen* című hangjátékának beemelése a pedagógiai horizontba (a mű az első világháború német önkénteseinek hősies áldozatát mutatja be) a tankönyvek megírásának idején a tankönyvíró idealizmusának gyanútlanúságát jelzi. A hangjáték bevalogatásában egyébként szerepet játszhattak a szerző saját első világháborús frontélményei.

Összegzésül megállapítható, hogy Balogh Tamás tanulmányfűzére Thienemann utóéletének fontos eseménye. Filológiai gondosság jellemzi (a könyv bőséges jegyzetanyagot is tartalmaz), és árnyalt szövegelemzéseinek háttérében a nagy tudós gondosan megrajzolt portréjának hiteles körvonalai bontakoznak ki. Aki azt írta egyik itt elemzett tanulmányában, hogy „Erasmus est homo pro se”. Erasmus magában való ember. Saját útját járó és független. Ez róla is elmondható. Ám éppen öntörvényűsége kínálja a legtöbb tanulságot számunkra. 1936 és 1948 között megjelent, eddig kevés figyelmet kapott szövegeinek jelen vizsgálata az egész (monografikus feldolgozásra váró) életműre nézve is fontos tanulságokat fogalmaz meg. Az elemzésekben talán az is kiderül, mint az előszóban olvassuk, „hogy milyen keveset tudunk Thienemannról.” Balogh Tamás könyvének érdeme, hogy általa tudásunk jelentős mértékben gyarapodott.